

МАКТАБДА
ОЙБЕКНИНГ
ҲАЁТИ
ВА
ИЖОДИНИ
ЎРГАНИШ

УЎҚИТУВЧИЛАР УЧУН
МЕТОДИК ҚУЛЛАНМА

ТЎЛДИРИЛГАН ИККИНЧИ НАШРИ

*УзССР Маориф министрлиги
тасдиқлаган*

«УЎҚИТУВЧИ» НАШРИЕТИ
Тошкент — 1974

© «Уқитувчи» нашриёти, 1974.

Махсус редактор
педагогика фанлари кандидати
Қудрат Аҳмедов

Д $\frac{60501—№234}{М 353(06)—74}$ 193—74.

ОЙБЕКНИНГ ҲАЕТИ ВА ИЖОДИНИ УРГАНИШ

Ўрта мактабнинг IV—VII синфларида ўқувчилар атоқли ёзувчи Ойбекнинг асарлари билан адабий ўқиш курси планида танишадилар. V синфда «Болалик» повестидан («Ленин қуёшдек порлоқ»), «Қуёш қораймас» романидан («Бектемир ва Зина»), VI синфда «Улуғ йўл» романидан парчалар ўрганилади. Шунингдек, ёзувчининг «Бобом» ва «Зафар ва Захро» поэмалари, «Болалик» ва «Нур қидириб» повестлари синфдан ташқари ўқиш учун тавсия қилингандир. Бу синфларда Ойбекнинг биографияси ҳақида ҳам қисқача маълумот бериш назарда тутилади. Бу материалларнинг ҳаммаси X синфда адибнинг ҳаёти ва ижодини адабиёт тарихи курси планида батафсил ўрганиш учун тайёргарлик вазифасини ўтайди.

X синфда Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш учун адабиёт программасида 14 соат вақт ажратилган. Бу соатлар қуйидагича планлаштирилиши мумкин:

1. Ойбекнинг болалик, ёшлик йиллари. Дастлабки ижоди 1 с.
2. Ойбекнинг 30-йиллардаги ижоди. Поэмаларининг тематикаси ва асосий образлари 2 с.
3. «Қутлуғ қон» романи тексти устида ишлаш ва таҳлил 7 с.
4. Ойбекнинг Улуғ Ватан уруши ва урушдан кейинги даврдаги ижодининг обзори. 2 с.
5. Ойбек ижоди бўйича ёзма ишлар. 2 с.

Биз қуйида илгор мактаблар ва тажрибали ўқитувчиларнинг ишларини умумлаштирган дарс материалларини келтирамиз.

1. ОЙБЕКНИНГ ЕШЛИГИ, ДАСТЛАБКИ ИЖОДИ ВА «МАШЪАЛА» ТУПЛАМИ

Дарснинг мақсади: Ойбекнинг ёшлиги, ўқишга ҳаваси, китобга муҳаббати, илк ижоди ҳақида ўқувчиларга маълумот бериш билан шоирнинг босиб ўтган ҳаёт йўлини; биринчи беш йиллик даврида ёзган шеърлари орқали совет халқининг улуғвор галабаларининг аъло параси билан ифодаланганлигини тушунтириш.

Дарснинг методи: Сухбат элементлари билан ўқитувчи лекцияси.

Теманинг плани:

1. Ойбекнинг болалиги.
2. Ойбек эски ва янги мактабда.
3. Уқишга ҳавас, китобга муҳаббат.
4. Илк ижоди.
5. «Машъала» тўпламининг тематикаси.

6. «Днепрострой» шеърида совет халқи ғалабасининг зўр пафос билан ифодаланиши.

7. Шоирнинг кичик лирик асарлардан лиро-эпик асарлар яратишга ўтиши.

Кўргазмали материал. Ойбекнинг шеърий тўпламларини кўрсатиш, шеърларидан намуналар ўқиш, ҳаёти ва ижодини акс эттирган плакатдан фойдаланиш (Ойбекнинг ҳаёти ва ижодига доир плакатни ўқитувчи раҳбарлигида ўқувчилар ёки ўқитувчининг ўзи тайёрлайди. У уч-тўрт дарс давомида фойдаланишга мўлжалланган бўлиб, дарс жараёнида синфнинг олди томонига осиб қўйилади).

Уйга вазифа. «Ўзбек совет адабиёти» дарслигидан Ойбекнинг ҳаёти ва дастлабки ижодига доир ўринини ўқиш. «Днепрострой», «Фанга юриш» шеърларидан икки-уч банд ёдлаш. Кейинги дарсда бўладиган суҳбат ва ўқувчи докладига ҳозирланиш: 1. Умумга: а) «Уч» поэмасини ўқиб, образларини группалаштириш. Сюжети-ни қисқача сўзлаб беришга ҳозирлаш; б) «Темирчи Жўра» поэмасини ўқиш. 2. Бир ўқувчига: «Ойбекнинг «Темирчи Жўра» поэмасида ўзбек меҳнаткашларининг жафоли ҳаёти ва озодлик учун олиб борган мардона курашининг ифодаланиши» деган темада доклад топшириш.

Маълумки, Ойбекнинг йирик асарларини мукамал ўқишни ўқувчиларга 9-синфни тамомлашлари олдидан топширилади. 10-синфда синфдан ташқарида ўқилган асарлар юзасидан суҳбат ўтказилганда, ёзувчининг ўша асарларига ҳам алоҳида аҳамият берилади. Бу нарса ёзувчининг йирик асарлари билан кенгроқ танишишга замин ҳозирлайди. Ўқитувчи Ойбекнинг ҳаёти ва ижодига доир маълумот беришдан олдин қисқача суҳбат ўтказиши мумкин. Чунончи, «Ойбек ким?», «Сиз Ойбекнинг қандай йирик асарларини биласиз ёки ўқигансиз?» каби саволларга ўқувчилардан жавоб олинади. Шундан сўнг шоирнинг ҳаёти ва ижоди юқоридаги план асосида ўрганилади.

Ойбек 1905 йилда Тошкентда Говкуш маҳалласида туғилган¹. Унинг асли оти Мусомуҳаммад, отасининг номи Тошмуҳаммад бўлиб, Ойбек ёзувчининг тахаллусидир. Ойбек ўз ота-онаси ҳақида шундай дейди: «Отам ёшлигида бўзчи (тўқувчи), кейин Хумсон ва Янгибозор қишлоқларида боққолчилик билан шуғулланган. Уқимаган, жаҳли тез, тажанг бир одам эди. Онам жисмоний жи-

¹ Бу маҳалла ҳозирги Ҳамза номидаги драма театри биноси теварагида бўлган.

ҳатдан кучсиз, лекин ақлли, зийрак, раҳмдил ва ҳар ишга хотин эди. Дўппи-жияк ва бошқа қўл ишлари билан машғул бўлади. Ишдан бўшагач, кўп вақт китоб ўқирди¹. У онасининг айтган кўшиқларини, ўқиган китобларини ҳавас билан тинглар эди:

Ўқирдинг ичингда... Мендан-да уйқу
Қочарди... Боқардим маъюс, жимгина,
Болалик севгим-ла, олтин севгим-ла...
У онлар кўнглимдан ўчмайди мангу!

* * *

Баъзан йиғилишиб қиш оқшомлари,
Сени тинглашарди қўшнилари-миз:
Қизлар, келинчақлар ва кўмшин-қари
Кампирлар... ҳаммаси «чурқ» этмай тилсиз.

«Онамни эслаб» шеърдан².

Ойбек шу оилада тарбияланади. Етти ёшга кирганда, бобоси уни эски усулдаги мактабга беради.

Маълумки, революциядан аввалги эски мактабларда диний билимлар ўқитилар эди. 4—5 йиллаб мактабга қатнаган кўпчилик болалар, ҳатто, ўқиш ва ёзишни ҳам билмас эдилар. Улуғ В. И. Ленин ўқиш-ўқитиш иши қолақ бўлган эски мактабни қуйидагича таърифлайди: «Эски мактаб қуруқ таълим мактаби эди, у мактаб кишиларни жуда кўп кераксиз, ортиқча ва ўлик билимларни билиб олишга мажбур қилар эди, бу билимлар кишининг миясини гангитар ва ёш авлодни бир қолипдаги чиновникларга айлантирар эди»³.

Ойбек 13 ёшигача эски мактабда ўқиди. У «Шоирнинг болалиги» деган автобиографик шеърда ўзи ўқиган мактабни шундай тасвирлайди:

Томоғим қирди, шилди,
Тўрт ҳарф пешингача.
Қорним оч, кўз сиқилди.
Сабоқ маъносиз мунча...

Тонгдан то оқшомгача
Ҳар куни нуқул ёдлаш.
Илмдан топмай зарра,
Кўнгилар бўларди тош.

Эссиз... о, эссиз умрим,
Уриндим бир неча йил.
Нур кўрмай — сиёҳ дилим,
Болалик бўлди чил-чил...⁴

¹ О. Шарафиддинов, Ж. Шарифий. Урта мактабларнинг V синфи учун дарслик. Тошкент, 1933, 77-бет.

² Ойбек. Асарлар. Биринчи том, Ғафур Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1968, 182—183-бетлар.

³ В. И. Ленин. Асарлар, 31-том, 4-нашри, 293-бет.

⁴ Ойбек. Асарлар. Биринчи том. Тошкент, 1968, 272—273-бетлар.

ан зийрак, тетик бўлган Ойбек онасининг ёрдами чиқарди. Уқиш-ёзишни ўрганиб олди. Бир неча и ўқиб чиқди.

Энер ва ўқувчиларга ёзган хатида ёшлик даврини ёлди: «Болалик — умрнинг энг гўзал фасли. Соч оқараликни ҳавас билан эслайди, соғинади киши. Лекин болаликда соғинишга арзийдиган томонларни эслаш қийин. Чунки ҳаёт нурсиз ва чексиз оғир эди. У чоғларда на ҳашаматли мактаблар, на маъноли китоблар, на гўзал ўйин ва томошалар, на байрамлар ва на боғлар бор эди. Мактабимиз масчит қошида қоронғи, зах кулба. Домланинг қўлида узун таёқ. Бегона тилда ёзилган бетайин китоб»¹.

Улуғ Октябрь революциясидан сўнг янги мактаблар очилди. Миллионлар қаторида Ойбек ҳам ҳақиқий билим ола бошлади. У 1918 йилдан 1921 йилгача Намуна номи бошланғич мактабда, 1921 йилдан бошлаб эса Навоий номи Тошкент педагогика техникумида ўқиди. Бу даврда жуда кўп китоб мутолаа қилди. Ойбек ўзбек классик адабиётининг энг яхши намуналарини ўзлаштира бориш билан бирга, рус тили ва адабиётини ҳам кунт билан ўргана борди. У, айниқса, А. С. Пушкин асарларини қайта-қайта ўқирди. «Пушкин асарларига техникумда ўқиб юрган йилларимдаёқ муҳаббат қўйган эдим,— дейди шоир.— Рус тили ўқитадиган муаллимдан кўп илтимос қилганимдан кейин, у менга Пушкиннинг бир неча шеърларини топиб келтириб берди, мен ётоқда якка ўзим қолиб, бу шеърларни ўқиб чиқардим. Пушкин менинг энг сеvimли шоирим бўлиб қолди, мен унинг асарларини бир неча мартадан ўқиб чиқдим, баъзи шеърларини эса ёддан билардим.

Университетга ўқиш учун кирдим. Уқиш оғир эди, негаки, мен ўқиб туриб, бир қанча мактабларда ўзбек тили ва адабиётидан дарс берар эдим. Лекин Пушкин шеърларини ўқиш учун менда ҳар қачон вақт топилар эди... 1957 йил, 15 февраль, Ойбек².

Ойбек шеърлар ёзишни 1921 йилдан бошлади. У техникумда экан, кўпинча кечалари ҳам ўтириб дарс тайёрлар, китоб ўқир, ижодий машқ қилар, гоҳ-гоҳ дўстларига ўз шеърларини ўқиб берар эди.

Ойбек техникумни 1925 йилда тамомлади. Шу йилдан бошлаб ўрта мактабда ўқитувчилик қила бошлади. Шунинг билан бирга. Урта Осие Давлат университетининг кечки ижтимоий фанлар факультетининг иқтисодий бўлимига кириб, ўқишни давом эттирди.

Ойбек тинимсиз ижодий меҳнат қилди. Узлуксиз ўқиш-ўрганиш ва изланишда бўлди. Езувчининг биринчи шеърлар тўплами 1926 йилда «Туйғулар» номи билан босилиб чиқди. Тўпламдаги

¹ Ойбек. Уқиш-ўрганиш палласи. Ленин учқуни. 1946 й., 1 июль, № 1 (1149).

² Жуманиёз Шарипов. Шеърый таржиманинг баъзи масалалари, Тошкент, 1958, 90-бет.

«Ер кимники?», «Ишчига», «Еш куч толмасин», «Йўқсиллар сўзи», «Узгариш тўлқинлари», «Уйғон!» каби шеърларида Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси туфайли озодликка чиққан совет халқларининг шодлиги куйланади. Шоир «Ишчига» (1924) шеърда ишчилар синфининг ижодий ғайрати ва қудратини шундай ифодалайди:

Бирликнинг байроғи қўлингда,
Жаннатлар яратур болғалар.
Кучлисан, ей ишчи, йўлингда
Кулади чечаклар, лолалар¹.

Ойбек «Ер кимники?» (1924) шеърини ер ислоҳотига бағишлайди. Коммунистик партия ва Совет ҳукумати меҳнаткаш деҳқонларни ер билан таъминлаганини мамнуният билан табриклайди:

Ер устида оқди кўп қон,
Кўп букчайди мазлум деҳқон.
У бир тўда бойқушлар-ди
Ерда яйраб қанот қоққан.

Парчаланди у тузилиш,
Юзин очди текис турмуш.
Эзилганлар! Энди йўқдир
Устингида даҳшатли мушт².

Шоирнинг «Туйғулар» тўпламидаги шеърларида «замонанинг энг муҳим воқеаларига жавобан ёзилган шеърлар билан бир қаторда сабабсиз мунгли нидо билан суғорилган абстракт тушқунлик руҳида ёзилган шеърлар... ҳам бор эди»³.

Совет халқи, Коммунистик партия Ойбекнинг тўғри йўлни аниқ билиб олишга ёрдам берди, йўл кўрсатди.

Ойбек 1927—1928 йилларда Ленинграддаги Г. В. Плеханов номли Халқ хўжалиги институтида ўқиди, иқтисодий фанлар билан шуғулланди. Шу билан бирга, Ленинграддаги Шарқ тиллар институтида ўзбек тилидан дарс ҳам берди. У рус ва жаҳон адабиётининг намуналарини зўр ҳавас ва қунт билан ўқиди, ўрганди, ўз бадий маҳоратини, савиясини оширди. Бу ўқиш-ўрганишнинг самараси шоирнинг 1929 йилда босилган иккинчи тўплами «Кўнгил найлари»да равшан кўринади. Тўпламдаги кўпчилик шеърларни улуғлаш совет тузумига, совет халқининг ижодий меҳнатига бағишланади. Ойбек «Товушим» (1928) шеърда олдинги хатоларини англаганини, тўғри йўлни аниқ билиб олганини, энди ҳаминша «болғалар пўлат сафи ила бори»шини ифодалайди:

Оғайнилар! Давримизни
қалбга солганман.
Чўллардаги сароб изни
англаб олганман.

¹ Ойбек. Асарлар. Биринчи том, Тошкент, 1968, 14-бет. ² Ушакитоб, 17-бет. ³ Ойбек, Таржимаи ҳол. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 1-сон.

Курашади икки тўлқин,
қараб турайма?
Еш тарихнинг темир қўлин
кетга бурайми?
Йўқ... Болғалар пўлат сафи
ила бораман.
Енгин, кураш, жанглар сари
кўкрак очаман¹.

Яна бошқа бир шеърида, «дилга тоғдек умид сол»иб, ўз меҳна-ти, ижоди билан социалистик ҳаётимизга астойдил хизмат қила бошлаганини ифодалайди:

Дилга тоғдек умид солдим,
Тўлди кўнгил қирғоқлари.
«Синиқ» эмас гўзал созим,
Парчаланди фироқлари...

Синдирдим мен қайгуларнинг
Кўксимдаги занжирини,
Ошай энди амалларнинг
Сира толмай тоғ-қирини².

Ойбек саломатлиги ёмонлашганлиги сабабли Тошкентга қайтиб келди ва Урта Осиё Давлат университетида ўқишни давом эттирди. Уни 1930 йилда тамомлади.

Ойбекнинг энг яқин дўстларидан бири академик шоир Ғафур Ғулом эди. Улар «бирга ўсиб, улғайиб, бирга ижод қилган жонажон дўст» эдилар. Ғ. Ғулом ёшлик даврларини эслаб шундай ёзди: «Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бирга учирган варрақларимиз, бирга чўмилган сойларимиз, революциядан сўнг эса бизни ўз қучоғига олган совет мактаблари, айниқса, юракдан иштиёқ билан, завқ билан комсомолга кирган йилларимиз худди кечагидек ёдимда. Мен комсомол комитетининг секретари эканлигим, Ойбек Ленинграддан келиб взнос тўлаган вақтлари кўзимга кўриниб турибди»³.

1932 йилда Ойбекнинг «Машъала» номли учинчи шеърлар тўплами босилиб чиқди. Тўплам биринчи беш йиллик даврида ёзилган элликта шеърни ўз ичига элади. Тўламдаги «Теримда», «Даладан далага» шеърларида қишлоқда коллектив ҳаётнинг ғалабалари ва социалистик қишлоқ қиёфаси; «Беш йиллик план», «Завод», «Темир ҳақида», «Днепрострой» шеърларида мамлакатни индустрлаштиришда беш йиллик план вазифаларининг бажарилиши; «Ўзбекистон», «Фанга юриш», «Қайтганда» шеърларида маданий революция — шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятимизнинг юксалиши, миллий республикалар халқларининг маданий соҳадаги ғалабалари; «Комсомол қўшиғи» шеърида Совет

¹ Ойбек. Асарлар. Биринчи том, Тошкент, 1968, 95-бет. ² «Ёшлик таронаси». Машъала. Тошкент, 1932, 84-бет.

³ Ғ. Ғулом. Қадрдон дўстнинг юбилейи. Ленин учқуни. 1955, 29 май, № 43, (2759).

Иттифоқининг тинчлик сиёсати, «Комсомолка ишчи қизга», «Пат-тачи хотин» шеърларида Ўзбекистон хотин-қизлари ҳаётидаги янгилик, уларнинг социалистик қурилишдаги актив иштироки ўз аксини топган. Булар ёзувчи ижоди тематикасининг хилма-хил эканидан, даврнинг актуал масалалари ҳозиржавоблик билан тилга — қаламга олинганидан далолат беради. Ойбекнинг «Машъала» тўплами бу даврда нашр этилган ва социализм ғалабаларини зўр пафос билан куйлаган Ғ. Фуломнинг «Динамо», «Тирик қўшиқлар», Ҳамид Олимжоннинг «Пойга», «Улим ёвга», Уйғуннинг «II китоб», Ғайратийнинг «Олов танлар», Шайхзоданинг «III китоб» тўпламлари билан ғоявий жиҳатдан ҳамоҳанг эди.

Ойбек «Беш йиллик план» шеърда (1930) мамлакатимиздаги социалистик қурилишни тасвирлайди. Шоир совет халқининг Коммунистик партия раҳбарлигида буюк хўжалик планини амалга оширишга киришганини, беш йилликлар даврида катта ғалабаларни қўлга киритганини акс эттиради. Ғалабаларнинг мустақкамланишига ишонч билдиради:

Янги ҳаёт томирига маъдан қуямиз,
Болға билан конларнинг бағрин туямиз.
Табиатнинг кучлари бизга бўй эгар,
Тиз чўкмаймиз ҳеч кучга: биз жўшқин денгиз.

Умуман, шеърда беш йилликнинг олдида қўйилган улуғвор вазифалар зўр ҳаяжон, завқ билан акс эттирилган.

Ойбек «Днепрострой» (1930) шеърини биринчи беш йилликдаги гигант қурилишлардан бири — Днепр ГЭС қурилишига бағишлайди. Маълумки, улуғ Ленин социалистик sanoatни ривожлантиришда электрнинг ролини батафсил тушунтирган, юксак баҳолаган эди ва «Электрлаштириш — социализмнинг моддий негизи»¹ деб таърифлаган эди. Шу сабабли биринчи беш йилликда электрлаштиришга, фан-техника кучидан тўла фойдаланишга катта аҳамият берилди. ГЭС лар, жумладан, Днепр ГЭС қурила бошлади. Ойбек Ялта сафари муносабати билан Днепр ГЭСдаги қурилиш ишларини ўз кўзи билан кўрди. Бу катта воқеа шоирни илҳомлантирди. У табиат кучини, Днепр сувини халқ манфаатларига бўйсундирилаётганидан беҳад қувонди. Бу ишлар «пўлат иродали» партия раҳбарлигида амалга ошаётганини чуқур ҳис қилди:

Бу ерда фан машъали — формула ёнар,
Бутун қудратларини ёзмиш техника.
Пўлат иродасини бермиш партия,
Яратиш туйғулари кўзаларда порлар.

Шоир бу шеърда улуғ рус ёзувчиси Гоголнинг Днепр дарёсини ғоят усталик билан тасвирлаган қуйидаги ибораларини эпиграф сифатида келтиради:

«Тинч ҳавода ўрмонлар, тоғлар орасидан тўлиқ сувлари
билан эркин ва текис келаркан, Днепр ғўзалдир. Қимирла-

¹ В. И. Ленин. Электрлаш ҳақида, Тошкент, 1944, 61-бет.

мас, гувиламас, қарайсан-да, унинг улуғ кенглиги оқай-
тирми-йўқми, сезмай қоласан...»

Мана шундай улкан «қимирламас, гувиламас» дарё бизга бўйин эгмоқда. Уни жиловлаб, улкан ГЭС қурилмоқда. Унинг қудрати 800 минг от кучига тенг бўлади. Ушлаб шаҳар-қишлоқлар электр нури билан ёритилади, завод ва фабрикалардаги машиналар ҳаракат қилади. Уларнинг ҳаммаси халқ манфаати учун хизмат қилади. Халқнинг турмуши яна яхшиланади. Шунинг учун «яратиш даврининг қаҳрамонлари» бўлган совет кишилари кун-тун меҳнат қилмоқдалар.

Меҳнат тўлқини бунда тинмайди кун-тун,
Машиналар ҳайқирад, паровоз кишнард.
Темир, цемент эрта-кеч вагонлаб келар,
Гранит қалъа сувдан юксалар узун.

Шоир шеърнинг сўнги бандида буюк дарё устида бошлаган Катта ишимизнинг муваффақият билан бажарилишига қатъий ишонч билдиради:

Даврнинг улуғ темир чархига расо
Саккиз юз минг электр — отни қўшамиз.
Янги ҳаёт сари биз толмай чопамиз,
Қайна, чайқал, кучни бер, эй буюк дарё!¹

«Днепрострой» шеъри 7 банд — 28 мисрадан иборат. Шеър ғоявий жиҳатдан юксак, актуал темада бўлиши билан бирга, бадий жиҳатдан ҳам пишиқ ишлангандир. Шоир шеърда ўхшатиш, сифатлаш, метафора каби тасвирлаш воситаларини ўринли ишлатади. Айниқса, меҳнат қаҳрамонларининг образини чизишда поэтик тил воситаларидан кенг фойдаланади. Масалан, «ғайратимиз қайнади» дейиш ўрнига «Қуёш алангалари қонларда ёнар» дейди; «революция етиштирган мардлар» дейиш ўрнига инқилоб кўкрагидан оташ эмганлар» дейди; «бунда фан муваффақиятлари билан иш қилаётирлар» дейиш ўрнига «Бу ерда фан машъали—формула ёнар» дейди. Шеърдаги «машиналар ҳайқирад», «паровоз кишнард» каби ибораларда жонли нарсаларга хос хусусиятларни жонсиз нарсаларга кўчириш билан улар жонлантирилган. Умуман, Ойбекнинг «Днепрострой» шеъри социалистик индустриалаштиришга, Днепр ГЭС ига бағишланган совет поэзиясининг биринчи беш йилликдаги энг яхши намуналаридан биридир. Ойбек бу даврда ҳаёт ва адабиётни яна чуқурроқ ўрганди. У кичик шеърлардан катта лиро-эпик асарлар ёзишга ўтди, баракали ижод қилди.

2. ОЙБЕКНИНГ ПОЭМАЛАРИ

Дарсининг мақсади: Ойбекнинг ўзбек поэмаси тараққиётидаги хизматини таъкидлаб, хилма-хил темалардаги поэмаларини ўрганиш орқали ўқувчиларга ўтмиш қабоҳатларига нафрат, социалистик Ватанга, халққа самимий муҳаббат ҳиссини тарбиялаш.

¹ Ойбек. Асарлар. Биринчи том. Тошкент, 1968, 168—169-бетлар.

Дарсининг методи: Сўхбат, ўқитувчи лекцияси ва ўқувчи доклади.

Теманинг плани:

1. «Уч» поэмасининг қисқача мазмуни. Поэмада икки синф ўртасидаги синфий эдидиятнинг акс эттирилиши. Холхўжа, Лаъли ва Ҳошимбойвачча образларига характеристика.

2. «Темирчи Жўра» поэмасида ўзбек меҳнаткашларининг жафои ҳаёти ва уларнинг овозлик учун олиб борган мардона курашининг ифодаланиши.

3. Ойбек поэзиясининг ўзбек совет адабиётида тутган ўрни.

Кўргазмалар материал. Ойбек поэмаларининг дастлабки нусхаларини кўрсатиш, поэмадан парчаларни ифодали ўқиш.

Уйга вазифа. «Ўзбек совет адабиёти» дарслигидан Ойбек поэмаларига доир ўринларини ўқиш. «Қутлуғ қон» романидаги образларни қарама-қарши икки гурпуга ажратиб ёзиб келиш. Романининг сюжетини сўзлаб беришга тайёрланиш.

Янги тема «Уч» поэмасидаги персонажларни группалаштиришдан бошланади. Сўнг «Поэманинг сюжетини ким айтиб беради?» деган савол ўртага ташланади ва ўқувчиларнинг бирига сўзлатилади. Агар ўқувчининг нутқида сюжетни баён этишда нуқсонлар учраса, ўқитувчи дарҳол тузатади. Асосий мақсадни очишга ёрдам берадиган қўшимча ва ёрдамчи саволлар беради. Масалан, «Холхўжа ёшлигини қандай ўтказган?», «Лаъли қандай оиланинг қизи?», «Холхўжа нега қамалди?», «Холхўжа Ҳошимбойваччадан қандай ўч олди?» каби сўроқлар ўртага ташланади.

Ўқитувчи поэманинг сюжетини баъзан икки ёки уч ўқувчига сўзлатиши ҳам мумкин. Аммо унга 5—6 минутдан ортиқ вақт сарфламаслик керак. Поэма мазмунини қуйидагича ҳикоя қилиш билан кифояланилса бўлади.

Ойбекнинг «Уч» поэмасида Октябрь революциясидан олдинги ҳаёт тасвирланган. Поэманинг асосий ижобий образлари Холхўжа ва Лаълихондир. Холхўжа бир камбағал темирчининг ўғли эди. У бир куни Лаълихонни кўриб қолади. Уни севади. Лаълихон — камбағал оиланинг қизи. Унинг отаси «хаёлчи — кўкнори» кекса киши эди. Онаси анча эпчил хотин бўлиб, нонвойлик билан рўзгорини тебратар эди. Лаълихон ўн саккиз ёшларда эди. Лаълихон ҳам Холхўжани севади. Улар ўртасидаги севги мустаҳкамлана боради. Бироқ Лаълихоннинг отаси оиласига билдирмай қўшнисини Ҳошимбойваччадан қарз олиб туради. Қарз 500 сўмга етади. Ҳошимбойвачча майшатпараст, шалоқ, дағал киши эди. У икки хотинининг устига Лаълини ҳам олмоқчи бўлади. Лаълининг отаси қарзи эвазига қизини Ҳошимбойваччага беришга рози бўлади. Аммо бир сўзлаб йигит Холхўжанинг бунга йўл қўймаслиги аниқ эди, буни Ҳошимбойвачча ҳам билади. Шунинг учун у дастлаб Холхўжани йўқотишни ўйлади. Бир куни чойхонага маст ҳолда келиб, Холхўжани ҳақорат қилади. Номусли йигит Холхўжа уни уради. Шундан сўнг Холхўжани қаматади. Бир неча ҳафтадан

сўнг «Холхўжа отилди» деган ёлғон хабар тарқатади. Лаълихонни олишга тайёрланади. Лаълихон бу мусибатга чидолмай, тўй арафасида заҳар ичиб ўлади. Ҳошимбойвачча бунга сира ачинмайди, энди Лаълихоннинг ота-онасидан уй-жойини тортиб олмоқчи бўлади. Холхўжа уч ой қийналгандан сўнг қамоқдан қочиб келади. Тунда кўчада Ҳошимбойваччани маст ҳолда учратиб, уни чавақлаб ташлайди. Кейин қаёққадир жўнайди.

Шундан сўнг поэманинг гоёси қуйидагича тушунтирилади ва образлари анализ қилинади.

Ойбек «Уч»¹ поэмасини 1933 йилда ёзган. Поэма бой-феодаллар ҳукмронлиги давридаги ҳаётни: камбағал ёшлар ўртасидаги севгини, бой ва бойваччаларнинг шафқатсизлигини акс эттиради. Поэманинг сюжети реал ҳаётдан олинган, у икки синф вакиллари ўртасидаги зиддият натижасида ривожлана боради.

Поэманинг бош қаҳрамони Холхўжадир. У меҳнаткаш, мард, тўғри йигит. Холхўжа ёшлигида ота-онасидан етим қолиб, умрини машаққат билан ўтказади. Зулм, ҳақсизлик унинг кўзини очади. Ҳақиқатни тушуна боради. Натижада бой ва амалдорларга бўйсунмайди. Уларга нафрат билан қарайди:

Ҳаётда у кўрди ҳақсизлик, риё,
Эвилиш, ҳақорат, жабр, кўз ёши.
Қалбида тошарди нафрат доимо
Бир тўда гердайган тўқларга қарши...

Холхўжа чин инсоний фазилатларга эга. У ўжар, лекин эрк-севар, мард йигит эди. Дутор чалиб, қўшиқ айтишга, куй тўқишга моҳир бўлгани учун одамлар уни «шоир йигит» деб атайдди:

Одамлар орқадан: «шоир йигит», дер,
Куй тўқиб дуторни у чалган чоқда.
Душманга отилса, у худди бир шер
Ё бургут сингари, ови оёқда...

Ойбек Холхўжанинг фақат маънавий гўзаллигини, соф диллигини тасвирлаш билан чекланмай, унинг ташқи қиёфасини ҳам усталик билан чизиб беради:

Супанинг бурчида ўтирар ёлғиз
Азамат бир йигит — чақин кўз бургут.
Қорамтир юзлари жиддий ва ётсиз,
Қалбин ўргандек қандайдир булут.

Эгнида адрас тўн, белда қўш белбор,
Чуст дўппи яримта, кенг кўкрак очиқ.
Темир қафасдаги арслондай шу чоғ
Кўркама ва маъюсди — қовоғи солиқ.

Ёзувчи камтарин, «азамат» йигит Холхўжага «рангпар», «ди-моғи баланд» Ҳошимбойваччани қарама-қарши қўяди. Камбағалга хайрихоҳлик, бойваччага нафрат туйғуларини изҳор қилади.

¹ Ойбек. Асарлар. Иккинчи том, Гафур Ғулум номидаги Бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1968, 39—50-бетлар.

Чойхона олдида тўхтайти файтун,
Бир йигит тушади рангпар, ориқ, маст.
Жужунча камзулли, қўлда шоҳи тўн,
Димоғи баланд-у, лекин бўйи паст.

Холхўжа — меҳнатсевар йигит. У кишилар эшигида кўп меҳнат қилди, аммо роҳат кўрмади, жафо кўрди, ҳақорат, сўкиш эшитди. Шу сабабли у чапани йигитга айланди. Узи каби камбағаллар билан дўстлашди. Улар орасида обрў қозонди. Холхўжани маҳалла қоровули ҳам ҳурмат қилади. Шунинг учун у бойваччанинг ёмон ниятларидан Холхўжани хабардор қилади. Ойбек мана шу эпизодни улар ўртасидаги диалог билан тасвирлайди:

— «Лаълини олмоқчи беш-ўн кунликка,
Қўш хотин устига... балки кўнмас қиз».
Қоровул шивирлар яна оҳиста:
— Ҳа, сен вҳтиёт бўл, бой сенга душман.
— «Узардим сапчадай калласини ман,
Сибирга ҳайдар-да сариқ палиса»,—
Дер йигит, жаҳлдан товуши бўғиқ.

Бу мисраларда кучли, жасоратли чапани йигитнинг Лаълига нисбатан самимий муҳаббати акс этган. Дарҳақиқат, чин инсоний севги йигитни мардликка, рақибига қарши курашга ундади. Ғайратига ғайрат қўшди. У Лаълининг шаънига, йигитлик шаънига заррача доғ туширишни истамади. Бу йўлда қамоқдан, сургундан кўрқмади. Ҳошимбойваччага қарши дадил борди. Арслондай кучини кўрсатди. Лекин бой феодаллар ҳукмронлик қилган замонда волим «бойваччага таъзим, қашшоққа зуғум» қилинди. Ҳақиқат букилди, лекин синмади.

Ойбек Лаълихон образини ҳам зўр маҳорат билан тасвирлаган. Лаълихон инсонга хос энг яхши фазилатларга эга. Поэма ўқилар экан, Лаълининг ички ва ташқи портрети, меҳнатсеварлиги, чин инсоний севгиси бирин-кетин очила боради. Ниҳоят улар бир бутунликни ташкил этади.

Лаълихон хилма-хил ҳунарлари билан ҳамиша онасига ёрдам беради:

Каштага баҳорни ёяр эди у.
Нонларни дўндириб ёпар эди у.

Бироқ қиз эрдан, ҳуқуқдан маҳрум эди. Беномус Ҳошимбойвачча Лаълининг бахтига, севгисига ғов бўлди, орзуларини бўғди. Аммо Лаъли Холхўжага вафодорлик қилди. Севги қурбони бўлди. Утмиш замон қизнинг умидларини поймол этди, умрини хазон этди. Бундай фожиа Октябрь революциясидан олдинги камбағал қизлар ҳаёти учун типикдир.

Холхўжа эркинликка қарши курашган, Лаълини асоратдан қутқариш учун уринган, ниҳоят волимдан ўч олган йигит образидир. Лекин у ҳақиқий озодлиқ йўлини топа олмади, якка ҳаракат қилди. Стихияли равишда курашди. Унинг шериклари Барат

чўтир ва отбоқар Турсунқулнинг бойнинг уйига ўт қўйиши ҳам стихияли норозиликдир. Булардан маълум бўладики, Ойбекнинг «Ўч» поэмасида феодал-бойлар ҳукмронлиги шароитидаги турмуш: оилавий муносабатлар, адолатсизликка қарши кураш ҳаётий образларда усталик билан тасвирланган. Поэма Ойбек поэзиясининг йирик лиро-эпик намуналаридан биридир.

Шундан сўнг Ойбекнинг «Темирчи Жўра» поэмаси таҳлил қилинади. Бу поэма ўқувчи докладини тинглаш ва уни муҳокама қилиш тартибида ўрганилади.

Қуйида Тошкент шаҳридаги 41- мактабнинг 10- синф ўқувчиси С. М.нинг «Ойбек поэзиясида ўзбек меҳнаткашларининг жафоли ҳаёти ва озодлик учун олиб борган мардона курашининг ифодаланиши» деган темадаги докладини айнан келтирамиз:

Ойбек «Темирчи Жўра»¹ поэмасини 1933 йилда ёзди. Шоир поэманинг яратилиши ҳақида шундай ёзади: «Ҳамма вақт ишчилар ҳақида ёзгим келаверар эди. Ўзбек адабиётида ишчилар синфи ҳақида деярли ҳеч нима ёзилмаган эди. «Темирчи Жўра кофир» поэмасининг темасига ана шу нуқтан назардан ёндошдим ва унда Совет ҳокимияти учун курашган, 1919 йил Тошкентда оқ гвардиячилар исёнида ҳалок бўлган икки ишчи образини кўрсатдим»².

Ойбек поэмада, бир томондан, меҳнаткаш-ҳунармандлар ва ишчиларнинг революциядан аввалги оғир, машаққатли ҳаётини ифодаласа, иккинчидан, уларнинг Октябрь революцияси галабаларини мустаҳкамлаш учун олиб борган мардона курашларини акс эттирди. Поэманинг бош қаҳрамони камбағал, ҳунарманд темирчи Жўрадир. Жўранинг отаси ҳам темирчи эди. «Елкаси кенг, қулочи зўр» Жўра ёшлигидан меҳнат қилди, меҳнатда тобланди, пўлатдай чиниқди. Жўра меҳнатни севади, ҳалол меҳнат билан беш боласини боқадди. Лекин турмуши ночор, тирикчилик ўтказиш жуда қийин. Ойбек шундай ҳолатни поэманинг кириш қисмида қуйидагича тасвирлайди:

Ишлар эди терга ботиб,
Темирчимиз — Жўра кофир.
Болғасини гурсиллатиб
Урса, баргдай бўлар темир...

Қора кунлар, қайғу-ҳасрат
Буколмайди унинг қадрин.
Иш бошласа, жўшар ғайрат.
Қалбида мунг қурмаган ин...

¹ Ойбек. Асарлар. Иккинчи том. Ғафур Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1968, 51—57-бетлар. ² Халқ ва партия тарбиясида. «Шарқ юлдузи», 1960, 2-сон, 79-бет.

Темирчи Жўра мулла, эшонларни ёмон кўради, уларга салом ҳам бермайди.

— «Минг сажда қил, пешонага
Епишмас бир чақа асло!..»—

деб номоз ҳам ўқинмайди. Шу сабабли маҳалладагилар уни «Жўра кофир» деб атайдилар.

«Кофир» лақабдан Жўранинг ўзи ҳам хафа эмас. Жўра ўқи-маган, лекин зийрак, ақли расо йигит. Унинг қалин дўсти камбагал ишчи йигит Турсундир. Улар бир-бирлари билан «қўш мағиздай» яқин.

Ўқимаган «абжад»ни-да,
Бироқ унинг ақли ўткир.
Ўй ўйларди ўз ичида;
Қарашлари ажаб жасур.
Унда озди таниш, билиш.
Қалин бир дўст — ишчи Турсун...

Турсун «азондан то шомга» қадар заводда ишлайди. Лекин меҳнатига яраша ҳақ ололмайди. Турсун ҳам дўсти Жўра каби амалдорларни, мулла, эшонларни ёмон кўради. Уларга эғилмайди. Шунинг учун шапалоқ еган, бир неча бор қамалиб ҳам чиққан. Лекин курашдан қайтмаган. Турсун рус ишчилари билан жуда яқин, улардан революцион фикрларни ўқиб олади. Ўз тақдирини ишчилар тақдири билан маҳкам боғлайди. Забастовкаларда қатнашади.

Турсун деярли ҳар кеч, ишдан қайтганда, Жўранинг олдига келади. Турли янгиликларни гапириб беради. Рус ишчиларининг мақсадини тушунтиради. Ҳақиқатни англата боради. Бойларга қарши курашга чақиради. Бироқ Жўра, дастлаб, кескин ҳаракат қилишдан тортинади. Ҳатто, у дўсти Турсун:

— «Тегизмаймиз ишга қўлни,
Забастовка қилдик бугун...
Рус ишчиси билар йўлни!»—

деганда, қарши чиқади.

Жўра хўжайинлардан кучли ҳеч ким йўқ, деб ўйлар эди. Чунки у биргалашиб ҳаракат қилган халқ қудратини тасаввур этолмайди, забастовка нима эканлигини ҳали тушунмайди. Ниҳоят, Жўра ишчи Турсуннинг таъсирида ҳаётга бошқача кўз билан қарай бошлайди, душманлари кимлар эканини билиб олади ва уларни қандай қилиб маҳв этиш мумкинлигини ўрганеди.

Октябрь революцияси меҳнаткашлар онгига кучли таъсир этди. Жўрага ўхшаган ҳунармандларнинг онг ва туйғулари ўсди. Натижада улар Коммунистик партия раҳбарлигидаги ишчилар синфининг революцион курашига рус ишчилари билан бирга актив қатнашдилар. Жўра ўшандайлардан бири эди. Меҳнаткаш омта

ўртасидаги тўлқиннинг тобора кучайиб бораётганлигини ҳис этган Жўра курашга отланади:

Қиндан чиққан қилич каби
У шайланди кураш сарн...

Жўра революцион ўзгаришдан беҳад мамнун бўлди. У рус ишчилари билан зolimларга қарши курашга борар экан, байроқларда «ўроқ билан ўпишгандай» турган ўз болғасини кўради:

«Байроқларда яшнар болғам,
Ўпишгандай ўроқ билан.
Мастеровой, деҳқон — оғам»,
Дейди Жўра бутун дилдан.

Жўра революция кунларида партия сафига киради. Партия сафида туриб, партия иши учун, Ватан, халқ иши учун хизмат қилади. Намойишлар бошида бўлади, митинглардан асло қолмайди. У «Яша, Ленин, яша, Шўро!» деган шиорни жуда яхши кўради. 1918 йилда граждaнлар уруши бошланган вақтда Жўра дўстлари билан душманга қарши дадил курашади. Қаҳрамонлик, мардлик намуналарини кўрсатади.

Милитларнинг чакаги ҳеч
Учмас эди ҳар томонда.
Жўра отар, камарда эич
Уқ терилган, ўт бор қонда.

Жўра ёвни кўплаб қулатади. Аммо шу курашда унга ўқ тегиб йиқилади. У ҳаётдан кета туриб ҳам, дўстларини ғалабани охирига етказишга ундайди. Унинг кўз ўнгида «қизил байроқ» ва «чўнг болғаси» ўтади. Уларни севади. Ғалабага ишонади:

Турар яна, ғазаб қайноқ.
Кучи тугаб, йиқилар эр
Кучоқларкан уни ўртоқ,
Кўли билан: жангга бор! — дер.
Ҳам кўзидан ўтар шу он
Чўнг болғаси, қизил байроқ.
Жўра кофир абадий шон,
Муҳаббатга қозонди ҳақ...

«Темирчи Жўра» поэмасининг бош қаҳрамони Жўрадир. У асар воқеасининг бошидан охиригача иштирок этади. Поэмада Турсун образи ҳам анча мукамал ёритилган. У бош қаҳрамон образини тўлдиришга, воқеа тўғрисида кенг, жонли тасаввур қолдиришга ёрдам беради. Турсун заводда ишлагани, рус ишчилари билан яқиндан алоқада бўлгани учун Жўрага нисбатан кўп нарсани билди. Шунинг учун Жўрага ҳақиқий кураш, озодлик йўлини ўргатади. Натижада Жўра ҳам рус ишчиларига яқинлашади. Фаол курашчига айланади.

Санъаткор Ойбек Жўра синфий онгининг тадрижий ривожланишини усталик билан тасвирлай олган. Ёзувчи асарнинг ғоявий ва бадиий жиҳатдан пишиқ бўлиши учун кўп куч сарфлаган. Буни асар ғоясини очиш учун ишлатган кўпгина образли ибораларда

аниқ кўриш мумкин. Шоир пўмада Турсун билан Жўранинг жуда яқин дўст эканини «Кўш мағиздай булар яқин», жанг вақтидаги отишмани «Милтиғининг чакаги ҳеч ўчмас», ишчиларнинг мустаҳкам дўстлигини «Ишчиларнинг сафи — темир» каби иборалар билан тасвирлайди, ўхшатиш, истиоралардан кенг фойдаланади. Пўмада граждандар уруши давридаги ўзбек ишчиларининг қаҳрамонона курашини ёрқин акс эттирган 30-йиллар ўзбек поэзиясининг йирик поэтик намунасидир.

Ўқувчининг доклади асар текстини анча чуқур ўрганганлигини, танқидий адабиётларга ижодий ёндоша олганлигини кўрсатди. Доклад қисқача муҳокама қилинади, камчиликлари тўлдирилади ва ўқитувчи умумий хулоса чиқаради.

Ойбек Улуғ Ватан урушигача бўлган беш йилликлар даврида «Дилбар — давр қизи», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Қаҳрамон қиз», «Навой» пўмаларини ҳам яратди. Таржимонлик қилди. Ўзбек китобхонлари А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин», Лермонтовнинг «Маскарад», Мольернинг «Тартюф» асарларини; Арман эпоси «Сосули Довуд», «Рим адабиёти хрестоматияси»ни, Белинскийнинг «Поэзиянинг жинс ва турларга бўлиниши», В. Греков ва А. Якубовскийнинг «Олтин Урда» деган илмий асарини кўп йиллардан бери Ойбек таржимасида ўқимоқдалар. Ойбек Гётенинг «Фауст», Генрих Гейненинг «Қуллар кемаси» пўмаси ва «Силезия тикувчилари» шеърини, Гомернинг «Илиада» асарини ҳам ўзбек тилига таржима қилган. Бу даврда Ойбек оммабоп ва илмий характердаги мақолалар ҳам ёзди. Чунончи: унинг «Социалистик лирика учун»¹, «Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик»², «Ўзбек поэзиясида тил»³, «Ўзбек поэзиясининг муҳим масалалари»⁴, «Лирика ҳақида»⁵, «Сўнги йилларда ўзбек поэзияси»⁶, «Ўзбек классикалари»⁷, «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»⁸, «Навойнинг дунёқарашига доир»⁹, «Фалсафий терминлар устида бир қанча оғиз сўз»¹⁰ каби мақолалари ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигининг ривожланишида муносиб ўрин тутди.

Ойбек бу ишларнинг ҳаммасини жамоат ишларидан ажралмаган ҳолда бажарди. У 1930 ва 1935 йилларда САГУ да дарс берди. 1934—1937 йилларда ЎзССР Фанлар Комитети ҳузуридаги А. С. Пушкин номи Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида илмий ходим бўлиб ишлади. 1938—1941 йиллар давомида эса Ўзбекистон Давлат ўқув педагогика нашриётида редактор бўлиб ишлади. Демак, Ойбек шу даврдан бошлаб таржимон, адабиётшуносолим, актив жамоатчи сифатида танила бошлади. Ёзувчининг «Қутлуғ қон» романи ҳам шу даврнинг мевасидир.

Ойбекнинг Улуғ Ватан урушигача бўлган беш йилликлар дав-

¹ Ўзбекистон Шўро адабиёти. 1933 йил, № 1. ² Китоб ва инқилоб, 1933 йил, № 7—8. ³ Қизил Ўзбекистон. 1934 йил, 14 июнь. ⁴ Қизил Ўзбекистон. 1935. ⁵ Совет адабиёти, 1934 йил, № 1. ⁶ Адабиёт соҳасида илмий-текширишлар (тўплам). Тошкент, 1934. ⁷ Литературная газета. 1937, 2 март. ⁸ Тошкент. 1936. ⁹ Литература и искусство Узбекистана. 1940, книга третья. ¹⁰ Китоб ва инқилоб. 1933, № 4.

ридаги ҳаёти ва ижоди ҳақида берилган маълумотлар қуйидагича яқунланиши мумкин.

1. Ойбек мураккаб ижодий йўлни босиб ўтиб, Коммунистик партия раҳбарлиги ва совет кишиларининг кўмагида тўғри катта йўлга чиқиб олди. Унинг поэзиясидаги айрим нуқсонлар ўқиш, ўрганиш, изланиш даврига — ёш шоир ижодининг бошланғич даврига тўғри келади. Ойбек жуда текис ва раво йўлга чиқиб олиб, Ватан, халқ иши учун астойдил хизмат қила бошлади.

2. Ойбек 30-йиллардаёқ тематик актуал, ғоявий юксак, бадний пишиқ асарлар яратди, социалистик реализм адабиётига ўзининг илк ҳиссасини қўшди.

3. Ойбек шу даврда чуқур ва фалсафий фикрларни талқин этган кичик поэтик асарлар билан бирга, катта лиро-эпик асарлар ёзишга ўтди. Бу нарса шоирнинг катта социал полотнолар яратишига замин ҳозирлади. «Қутлуғ қон» романи ўша давр Ойбек ижодининг синтезидир.

4. Ойбек талантли шоир, моҳир ёзувчи сифатидагина эмас, кўплаб оммабўп ва танқидий мақолаалар, илмий асарлар автори, йирик адабиётшунос олим, уста таржимон, талабчан редактор, йирик жамоат арбоби сифатида ҳам таъинланди.

Ойбек ижодининг муваффақиятини таъминлаган нарса: дастлаб халқ ҳаётини, улуғ рус ва жаҳон адабиётининг бой прогрессив традицияларини синчиклаб ўрганиши, ўзбек классик адабиёти ва халқ оғзаки ижодидан самарали таълим олишининг натижаси бўлди; натижада, реализм ва халқчиллик, партиявийлик, бадний соддалик Ойбек ижодининг етакчи хусусиятига айланди.

3. ОЙБЕКНИНГ УЛУҒ ВАТАН УРУШИ ВА УРУШДАН КЕЙИНГИ ТИНЧ ҚУРИЛИШ ДАВРИДАГИ ИЖОДИ

(Бу тема «Қутлуғ қон» романидан сўнг ўрганилади.)

Ойбекнинг бу даврдаги ижодини, асосан, лекция, қисман суҳбат йўли билан ўрганилади. Суҳбат учун қуйидагича саволлар бериш мумкин:

1. Ойбек Улуғ Ватан уруши даврида қандай шеърлар ёзган?
2. «Олтин водийдан шабадалар» романи қандай темада ёзилган?
3. Ўқтам орқали қандай киши образи тасвирланган?
4. Тинчлик учун кураш темасида ёзилган қайси асарларни биласиз?
5. Бектемирнинг социалистик Ватан ва унинг фарзандларига бўлган муҳаббати «Қуёш қораймас» романининг қайси эпизодларида акс эттирилган?
6. Ҳаётининг сўнгги йилларида Ойбек қандай асарлар яратди?

Бу саволлар ўқувчиларга маълум бўлган масалаларни такрорлаш — эслатишга қаратилгандир.

Т е м а н и н г п л а н и:

1. Улуғ Ватан уруши даврида Ойбек поэзияси.
2. «Навой» романининг яратилиши, темаси, образлари.
3. Улуғ Ватан урушидан кейинги тинч қурилиш даврида Ойбек ижоди.
4. Ойбекнинг сўнгги асарлари.
5. Хулоса. Ойбек ижодининг аҳамияти.

Бу дарсда Ойбекнинг хилма-хил темадаги асарлари юзасидан қуйидагича мулоҳаза юритилади:

Ойбек Улуғ Ватан уруши ва урушдан кейинги тинч қурилиш йилларида баракали ижод қилди. Шеър, поэма, очерк, повесть, романлар, публицистик мақолалар яратди. Ойбек Улуғ Ватан уруши бошланган куниеқ (1941 йил, 22 июнь) «Евга ўлим»¹ деган шеърини ёзди. Шоир шеърда совет халқини, Совет Армиясини мардона курашга ундайди. Душман, албатта, янчилажагига ишонч билдиради:

Бош кўтарди разил, олчоқ ёв,
Қонли йиртқич, маккор бир илон.
Биз тоғдек чўнг, ўмовли ва дов,
Ҳар ҳамламиз янчар беомон...

* * *

Бос душмани, Қизил Армия!
Тоғ салмоғи билан эт яксон.
Найзани санч чақмоқ зарбида,
Бир ёвинг ҳам топмасин омон.

Кўп миллатли совет халқи, Совет Армияси душманга қарши мардона курашди ва уни тор-мор қилди. Чунки совет халқига «партиямиз буюк байроқдор» — раҳбар. Коммунистик партия раҳбарлигида бошланган ҳар бир иш, албатта, ғалаба қозонади.

Мана шундай ғоя, зўр ишонч билан тўла жўшқин мисралар шоирнинг «Йигитларга», «Зафар бизники», «Ватан ҳақида» шеърларида ҳам ифодаланади. Ойбек Улуғ Ватан уруши даврида ёзган «Кунлар келар» шеърда беш боласини фронтга жўнатган кампирнинг ватанпарварлик кечинмаларини тасвирлайди. Она ғалаба кунларининг яқинлигига, фарзандларининг фронтдан қайтиб келишига ишонади. «Ойша хола», «Раиса» каби шеърларида эса фронт орқасида пахта ва бошқа қишлоқ хўжалиги экинларидан мўл ҳосил олиш учун астойдил меҳнат қилаётган мустаҳкам иродали, матонатли хотин-қизлар тасвирланган.

Ойша хола — уч боласини фронтга юборган аёл. У фарзандларини соғинади. Аммо ўзини тетик тутади. Ижтимоий-фойдали ишлар билан машғул бўлади. У қурултойда берган ваъдасининг ус-тидан чиқиш учун ҳормай-толмай ишлайди:

Гоҳ этагин қисиб липпага,
Яланг оёқ ҳайдаб келар сув;
Олтин мавжли буғдой, арпага
Уроқ чарҳлаб, гоҳо кирар у.

* * *

Қуёшдан илк турар ўрнидан,
Қушлар билан уяга қайтар.
Гоҳ ҳаловат истамай тундан,
Тонггача у хирмон кўтарар².

¹ Ойбек. Асарлар. Биринчи том. Тошкент, 1968, 302—303-бетлар.

² Ойбек. Асарлар. Биринчи том. 370—371-бетлар.

Шоир Раиса образида Ойша хола образини тараққий эттиради. Раиса — эрини фронтга узатган, «қор кечиб, муз ялаб канал қазиган», «ёзининг кўрасида суяги ёнган» меҳнаткаш аёл. У коллектив мулкани кўз қорачигидай ҳимоя қилади. Халққа меҳр билан қарайди.

Ойбекнинг Улуғ Ватан уруши йилларида яратган энг катта асари «Навой» романидир (1944 й.)

«Навой» тарихий-биографик романдир. Ойбек романда улуғ ўзбек шоири, олими, мутафаккири Алишер Навоий образини, у яшаб ижод этган тарихий даврни, шоирнинг гуманистик ғоялар учун курашини зўр бадий маҳорат билан тасвирлайди.

Маълумки, Навоий туғилганига 500 йил тўлишини кутиб олиш учун 1938 йилдаёқ тайёргарлик бошланди. Навоий асарларини ўқиб, илҳомланиб келган Ойбек шу муносабат билан улуғ шоир яшаган даврни, унинг замондошларининг асарларини яна чуқурроқ ўрганишга киришди. Навоийнинг ҳаёти ва ижоди устида махсус текшириш ишлари олиб борди. Улуғ Навоийнинг монументал образини яратиш устида жиддий иш бошлади: у юрса ҳам, турса ҳам Навоийни ўйлар эди. Улуғ мутафаккирнинг маънодор, ақлли кўзларини; хушфёъл, раҳмдил, олижаноб қиёфасини; асл, пок улуғ қалбини ҳис этарди, кўз ўнгига кўрарди. Унинг теран, нозик, фалсафий фикрларини тўла тушунишга уринарди. Натижада А. Навоий Ойбек хаёлида тобора тирикдай гавдаланади. Бу ҳақда шоир шундай ёзади:

Асрларга элтиб хаёлни,
Баъзан ёрқин кўраман чолни...
Нуроний юз, нуроний соқол,
Кўзларида муҳаббат, малол.

Даҳо порлар пешонасидан,
Гўё қуёш булут ичидан...
Нигоҳининг маъноси нодир:
Шундай боқар файласуф, шоир.
Чехрасида ҳаёт мазмуни,
Тажрибалар ясамиш уни¹.

Ойбек, дастлаб, Навоий ҳақида поэма яратди. Поэмада Навоий образининг муҳим томонларини лўнда, ихчам мисраларда ёритишга ҳаракат этди. Шоирнинг прогрессив ғояларини ифода-лашга уринди ва унга эришди. Шундан сўнг Ойбек роман ёзишга киришди. Романдан парчалар 1941 йилдан бошлабоқ босилиб чиқа бошлаган эди.

Маълумки, Навоий гуманист шоирдир. Лекин унинг гуманизми феодал давлати тартибининг халқ манфаатларига мувофиқлаштириш ғояси билан уйғунлашгандир. Унингча, ««Элнинг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам бехатар бўлур». Навоий мулкий тенгсизликни рад этмайди. Лекин адолатсиз идора усулига қарши чиқади. Халқнинг куч-қудратини юқори баҳолайди: Халқнинг

¹ Ойбек. Асарлар. Иккинчи том. Тошкент, 1968, 94-бет.

молини, жонини бўрилар ихтиёрига топширилса, улар бу қонхўр махлуқлар дастидан Фигон кўтарса, уларга қулоқ солмаслик адл-инсофдан эмас. Таҳдид ва сиёсат эмас, меҳрибонлик даркор. Халқ билан бўлгуси муомалада қиличга эмас, адл кучига суюнмоқ, халқни жабр-зулмдан қутқармоқ лозим. Зеро, халқ шундай бир дарёйи азимки, у тошса, унинг мавжидан на шоҳнинг қасри, на дарвешнинг кулбаси қолур, у шундай бир ўтки, унинг бир учқуни туташса, на хашакни қўяр, на фалакни...»¹.

Навой ўз она тилисини севди ва бу тилда гўзал асарлар яратиш мумкинлигини исботлади. «Ўзбекларнинг тилида на ранг, на оҳанг бор»,—деб қаровчиларга қарши кескин курашди. Навой дейди: «Ўз тилимиз нақадар тоза, рангли ва салоҳиятли. Бу сўз билан ҳар нечук руҳни, маънони ифода этмоқ мумкин. Мен аминманки, бизнинг лисонимиз фикр гавҳарларини назм ипига теришда... кўпроқ имкониятларга эгадир...» Навой ўзбек тилини улуғлаш билан бошқа тилларни камситмади, ҳар тилнинг ўзига хос афзал томонлари борлигини исботлади. «Биз форс тилининг қудрат ва аҳамиятини, у тилдаги асарларнинг ҳусни ва салобатини ҳеч вақт инкор этмадик. То гўдакликдан бошлаб форс тилида ҳам қалам сурмоқдамиз. Аммо тилимизнинг афзаллиги биз учун улуғ ҳақиқатдир. Биз гўдакликда бу ҳақиқатнинг ишқини кўнглимизга жо қилганмиз, ўлганимизгача бу ишқини сақлаймиз! Шаҳарларни, қишлоқларни, саҳро ва тоғларни тўлдирган эл-улусимиз, уруғ-аймоғимиз бор, унинг ўз завқи: фаҳм-идроки бор. Биз элимизнинг завқини, табиатини назарда тутиб, унинг ўз тилида қалам сурайликки, унинг кўнгли фикр гуллари билан тўлсин. Туркона саз билан тараннум этайликки, элнинг юраги мавжга келсин. Сўз гулшанида ўзга эллар қаторида бизнинг элимиз ҳам баҳраманд бўлсин»²— дейди Навой.

Умуман, Ойбек «Навой» романида Навой яшаган даврнинг кўп моментларини юксак бадий маҳорат билан кўрсата олди.

Кейинги йилларда,—деб ёзади машҳур рус ёзувчиси А. Фадеев,—Ойбек томонидан кўзга кўринарли иккита нодир роман: «Қутлуғ қон» ва «Навой» яратилди. Рус тилига таржима қилинган бу асарлар совет прозасига улкан ҳисса бўлиб қўшилди³. Бу фикрни фақат Ойбек ижодига эмас, балки ўзбек совет адабиётига ҳам берилган юксак баҳо дейиш мумкин.

Улуғ Ватан уруши йилларида Ойбек ўзбек халқининг ўрта асрлар давомида чет эл босқинчиларига қарши мустақиллик ва озодлик учун олиб борган курашларини акс эттирган «Маҳмуд Торобий» деган опера либреттосини яратди. Либреттода Бухоро теварагидаги Тороб қишлоғидан чиққан оддий ғалвирчи бошчилигида

¹ Ойбек. Асарлар. Тўртинчи том. Тошкент, 1968, 75-бет.

² Ойбек. Асарлар. Тўртинчи том. Тошкент, 1968, 131-бет. ³ А. Фадеев. За тридцать лет. Советский писатель, Москва, 1959, стр. 324. Мақола 1945 йилда ёзилган. Уни биринчи марта «Дружба народов» журнаlining 1957 йил биринчи сонида эълон қилинди.

(XIII аср) мўғул босқинчиларига қарши кўтарилган халқ кўзғолони тасвирланади.

Ойбек бу даврда А. Навоий, Муқимий, Фурқат, Ҳамза ва бошқаларнинг ижодига доир илмий-текширишлар олиб борди. Танқидий мақолалар, илмий асарлар ёзди. 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил қилиниши билан Ойбек шу академиянинг ҳақиқий аъзолигига сайланди. У, академиянинг гуманитар фанлар бўлимига раҳбарлик қилди ва ёш олимлар етиштиришда катта ҳисса қўшди. Хилма-хил бадний асарлар яратди.

Улуғ Ватан уруши йилларида Ойбек «Қуёш қораймас» романи ва «Қизлар» поэмаси устида иш олиб борди. Бу ҳақда адиб шундай ёзади:

«Уруш йилларида мен «Қуёш қораймас» деган янги роман устида ишлай бошладим. Унда Улуғ Ватан уруши фронтларидаги ўзбек жангчиларини кўрсатишга ҳаракат қилдим. Артистлар бригадаси билан фронтга кетдим. Аммо у ерга бориб, мен бригададан ажралиб қолдим. Чунки фақат шароитни, кишиларни чуқур ўрганибгина уруш ҳақида ёзиш мумкин эканлигини англадим ва фронтда бир неча ой қолиб кетдим.

Бироқ романни яратиш процессида ва ундан бир неча парчалар босилиб чиққанда, мен фронт орқасидаги кишиларимизнинг, айниқса, зиммаларига урушнинг катта оғирлиги тушган хотин-қизларнинг қаҳрамонона меҳнати тўғрисида ўз фикримни айтмасдан қололмас эдим. Натижада фидокорона меҳнатлари миллионлаб совет кишиларининг меҳнатига қўшилиб, ғалаба қилиш учун ёрдам берган ёш қизнинг қаҳрамонлигидан ҳаяжонланиб, «Қизлар» поэмасини ёздим»¹.

Ойбекнинг «Қуёш қораймас» романи 1959 йилда босилиб чиқди. Роман ўзбек жангчиларининг Улуғ Ватан уруши давридаги қаҳрамонона курашига, ватанпарварлик бурчини шараф билан адо этишига, совет халқлари ўртасидаги мустаҳкам дўстликка бағишланади. Уқитувчи шу ўринда ўқувчиларга қуйи синфларда таниш бўлган «Бектемир ва Зина» ва бошқа эпизодларни эслатиши мумкин.

«Ёзувчи Ўзбекистон яйловларида чўпонлик қилган Бектемир орқали кўп миллатли жангчилар ҳаётини, уларнинг фронт оловларида синалган узилмас дўстлигини кўрсатади. Романнинг асосий қаҳрамони колхозчи Бектемир. У, содда, лекин виждонли ва номусли ўзбек йигити. Содда ўзбек йигитининг турмуш қарашларида чиниқиб, руҳий ва фикрий юксалишнинг юқори поғоналарига кўтарилишини севиб тасвир қилувчи Ойбекнинг бу қаҳрамони «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи образини кўп жиҳатдан эслатади»².

Ойбекнинг «Қизлар» поэмаси 1947 йилда, «Ҳамза» поэмаси 1948 йилда, «Олтин водийдан шабадалар» романи 1950 йилда босилиб чиқди. Ёзувчи «Олтин водийдан шабадалар» романида ўз

¹ Атоқли ўзбек адибларининг таржимаи ҳоли, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, № 1, 7-бет.

² Фулом Каримов. XXX йил ичида ўзбек совет прозаси «Шарқ юлдузи», № 11, 1947, 170-бет.

бек колхозчиларининг пахтадан юқори ҳосил олиш учун, халқнинг моддий фаровонлигини ошириш учун олиб борган курашларини акс эттирган. Асарнинг бош қаҳрамони Уктам уруш тамом бўлгач, Совет Армияси сафидан бўшаб, илгари ўзи ишлаган колхозга қайтади. Колхоз партия ташкилотининг секретари бўлиб ишлайди. Колхоз ҳаётида бурилиш ясашга ҳаракат қилади. Кейинчалик янги ерларни ўзлаштиришда ҳам фаол қатнашади ва унга раҳбарлик қилади. Романдаги Комила, Тансиқ образларида илгор колхозчи қизларнинг фидокорона меҳнати тасвирланган.

Ойбек ўз романи ҳақида шундай ёзади: «Ўтмишда халқ озодлик армиясининг жангчиси бўлган хитойлик деҳқонларнинг қаҳрамони номига ёзган хатини олиш менинг учун катта севинч эди. У ўз хатида Уктамга унинг фидокорона меҳнат намунаси учун ташаккур айтади ва ўз ватанида у ҳам Уктам қилган ишни бажаришга ишонч билдиради. Бу хат кимга берилишини ўйлаб топгунларича, у кўп вақт айланиб юрди. Уктам номига ўзбек колхозчиларидан ҳам озмунча хат келгани йўқ. Роман танқидий мулоҳазаларга ҳам учради. Мен уларни ҳисобга олиб, қатор тузатишлар ва қўшимчалар киритдим»¹.

1949 йилда Покистон тараққийпарвар ёзувчилари уюшмасининг таклифига мувофиқ бир группа совет ёзувчилари (Н. Тихонов, А. Софронов, Мирза Турсунзода, Ойбек) Покистонга сафар қилиб, Лохурга, ундан Карачига ва бошқа шаҳарларга бордилар. Ойбек сафардан қайтгандан сўнг, олган таассуротлар асосида публицистик очерклар, шеър ва поэмалар, «Нур қидириб» повестини яратди. Ойбек Покистоннинг қаерига кўз ташламасин, инглиз агрессорларининг «қонли бераҳм панжасида» қолган жароҳатларни кўрди. Шоир «Покистон пойтахти» шеърда империалистларнинг қурбони бўлган меҳнаткаш халқ аҳволига ачинади, агрессорларга нисбатан ғазаб ва нафратини ифодалади:

Бир-бирдан даҳшатли, ваҳим,
Манзаралар очади шаҳар
Англиянинг қонли, бераҳм
Панжасидан ҳаётда заҳар².

Хари бўйин икки инглиз
Педикапда кўринар мана.
Хужайнлар! Минишар — фарқсиз —
Уларга от, одам, машина!³.

Шеърда фақат инглизлар зулми остида эзилган мазлум омман кўрсатиб қолмади. Балки Покистонда миллий мустақиллик, тинчлик, демократия талабларини олға сураётган прогрессив кучлар тобора кўпроқ уйғониб, кураш байроғини яна баланд кўтарётганини ҳам поэтик бўёқларда акс эттирди:

¹ Уша журнал, 7—8-бетлар. ² Ойбек. Асарлар. Биринчи том. Тошкент, 1968. 384-бет. ³ Уша шеърдан.

Дадил қадам ташлайди бироқ
Майдон сари ишчилар саф-саф.
Жонли гулдан болға ва ўроқ
Қўлларида ёнади порлаб¹.

Ойбек «Зафар ва Захро» поэмасида Покистон болаларининг кундалик аянчли ҳаётини тасвирлаш билан бутун халқнинг қаш-шоқ, машаққатли ҳаётини умумлаштиради.

Ойбек «Ҳақгўйлар» поэмасидаги Сакна образи орқали Покистон ёш — зиёли қизларининг тинчлик ишига қўшаётган ҳиссаларини тасвирлайди:

Сакна уйда жиддий ўй билан машғул,
Кечаги ишларга яқун ясайди.
Кунги вазифани тахминлайди ул,
Покистон учун у тинчлик тилайди.

Сакна Покистон меҳнаткашлари ҳақиқий тинч турмушни, бахтиёр ҳаётни фақат зolimларга қарши курашибгина қўлга олиш мумкинлигини яхши тушунади:

...Биз халққа англатсак нодир ҳақиқат,
Халқлар ҳақиқат-чун аямайди жон!
Тинчлик шиорига бизнинг халқ фақат
Буюк қувонч билан курашар чандон.
...Кураш бизни олтар бахтга, қуёшга,
Сўлажак дилларда дарднинг ёлқини.
Тинчлик нур ёғдириб кирар ҳар уйга,
Шунда ёришажак мазлумлар туни².

Бу мисраларда оддий кишиларнинг тинчлик, демократия, ҳақиқатга интилиши ёрқин акс этган.

Ойбекнинг «Нур қидириб» повестида юқорида тилга олинган асарларидаги тарихий воқеалар, ҳаётий фактлар, қатор эпизодлар қайта ишланади. Ҳаётий фактлар адабий фактлар даражасига кўтарилади. Баъзи бир образлар ривожлантирилади, кенгайтирилади ва мазмунан бойитилади. Масалан, Ойбек Сакна образини «Нур қидириб» повестидаги Искандаро образида кенгроқ кўламда тасвирлади. Умуман, повестда чет эл корчалонларига катта йўл очиб берган Покистон ҳукуматининг сиқув ва террорларига қарамай, демократия, тинчлик ва озодлик ҳаракати тобора кучаяётгани, ёшлар орасида марксизм-ленинизм идеяларининг кун сайин сингиб бориши бадиий образларда ифодаланган. Асар қаҳрамонлари Аҳмад Хусайн, Муҳаммад Ҷамол, Шариф Сулаймон, Ғулом Шер, Искандаро ва бошқаларнинг маънавий қиёфаси, характери, мақсад ва интилишлари кескин синфий кураш жараёнида очилади. Ойбекнинг бу асари, шеър ва поэмалари ўзбек совет адабиётининг кун сайин янги тема, янги мазмун билан бойиб бораётганини кўрсатувчи факт сифатида ҳам қимматлидир. (Бу повесть синфдан ташқарида ўқилган асарлар юзасидан суҳбат ўтказиш учун ажратилган соатларнинг бирида кенгроқ муҳокама қилинади.)

¹ Уша шеърдан.

² Уша журналдан.

Ойбекнинг романлари ва бошқа асарлари рус тилига ва бошқа қардош халқлар тилларига таржима қилинган. Унинг асарлари чет мамлакатларда 60 тилга, «Навой» романининг ўзи йигирмадан ортиқ турли халқлар тилларига таржима қилинган. Техрон университетининг профессори Саид Нафисийнинг маълумот беришича, Ойбекнинг «Навой» романи форс тилига француз тилидан таржима қилинган ва эрон матбуотида бу роман ҳақида бир неча мақолалар нашр этилган. Чунончи, «Паёми нав» («Янги хабарлар») журналидаги бир мақолада шундай ёзилади: «Навой» романи ҳақиқий қизиқиш билан ўқилади. Автор ўқувчини гоҳ донишпарвар Ҳирот шаҳрига, гоҳ Самарқанд мадрасаси ҳужраларига, гоҳ узоқ Астробод шаҳрига олиб боради. Бу ажойиб асарни ёзишда Ойбекка унинг Шарқ тарихини билиши, қадим ўзбек, эрон, турк, араб, ҳинд адабиётини чуқур ўрганиш катта ёрдам берди. «Навой» романи қанчалик бадий асар бўлса, шу даражада илмий ва тарихий асар ҳамдир¹.

Шу журналнинг бошқа бир сонидан яна таъкидланишича, «Навой» романида ёзувчи ҳақиқий санъаткорлик билан XV аср ҳаётини тасвирлайди. Унинг ёзув услуби юксак лирик поэзия даражасига кўтарилган бўлиб, юракнинг энг нозик пардаларини тебратди².

Ойбекнинг сўнгги йирик асарлари «Болалик» повести ва «Улуғ йўл» романи бўлди.

Ойбек адабий-илмий ва катта жамоатчилик хизматлари учун уч марта Ленин ордени, икки марта «Ҳурмат белгиси» орденлари, медал ва Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Фахрий ёрлиқлари билан тақдирланган. Ойбек 1946 йилда «Навой» романи учун Давлат мукофоти, 1965 йилда «Болалик» повести учун Ҳамза мукофотини олишга сазовор бўлган.

Ойбек ўз ижоди билан партия, халқ ишига кўп хизмат қилди. У яна кўпроқ хизмат қилишни ўзининг фахрли ва муқаддас бурчи деб биларди. У камтаринлик билан қуйидагича ёзган эди: «Шундай эркин, озода, ажойиб мамлакатимизда ёришилган ғалабаларимизга мен кичик, ниҳоят кичик бир ҳисса қўша олганим учун қувонаман, ўзимни гоҳ бахтли ҳисоблайман. Мени тарбиялаган, етиштирган Коммунистик партияга, совет халқига кўп миннатдорман, кўп бурчлидорман»³.

Ойбек адабиётнинг юксак чўққилари сари интилди ва халқимизнинг умумий ишига ўз ижоди билан муносиб ҳисса қўша олди. Ойбекнинг бадий ижод соҳасидаги муваффақиятлари фақат унинг ютуғи бўлмай, балки моҳир ёзувчини етиштирган совет даври, ўзбек совет маданияти ва адабиётининг ҳам ютуғидир.

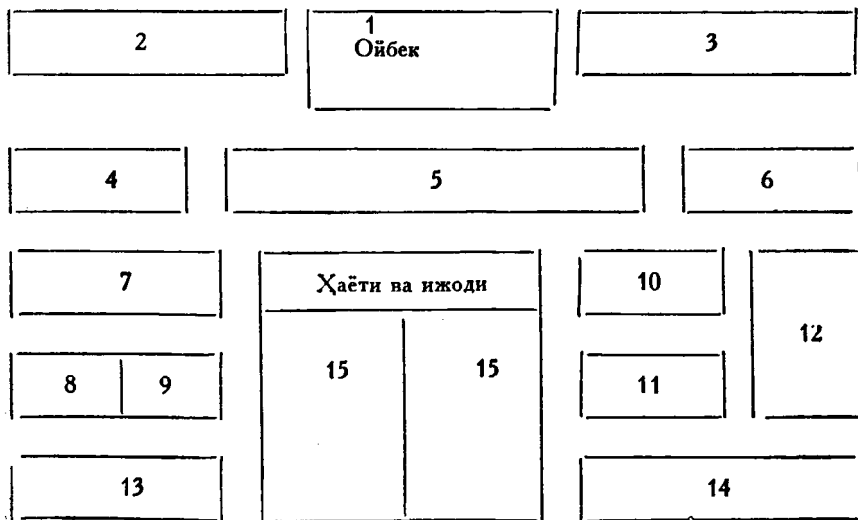
Биз юқоридан Ойбек ҳаёти ва ижодини ўрганишга («Қутлуғ қон» романидан ташқари) бағишланган дарс материални баён қилдик. Албатта, бу материаллар ўқитувчи лекциясини бойитади,

¹ «Паёми нав». 1944, № 3, 141-бет. ² «Паёми нав». 1944, № 4, 11-бет. ³ Ойбек. Ҳурматли ўқувчиларим. «Ленин учқуни», 1955, 29 май.

лекин улар мажбурий тарзда тавсия қилинмайди. Уқитувчи ҳар бир дарсга ижодий ёндошиши керак. Масалан, бир ўқитувчи Ойбекнинг уруш ва урушдан кейинги даврдаги ижодига бағишланган лекциясида «Навойи» ва «Қуёш қораймас» романларига кўпроқ ўрин ажратса, иккинчиси «Навойи» ва «Олтин водийдан шабадалар» романларига кўпроқ эътибор бериши мумкин, бошқа ўқитувчи эса ёзувчининг «Болалик» повести ва «Улуғ йўл» романини диққат марказига қўйиб, шу асарларнинг таҳлилини кенгроқ ёритиши мумкин. Умуман, ёзувчининг ҳаёти ва ижодига бағишланган обзор лекцияларда 2—3 асарнинг нисбатан кенгроқ таҳлилини бериш фойдалидир. Бу ўз навбатида ўқувчиларнинг шу асарларни қизиқиб ўқиш ва мустақил таҳлил қила олишларига ёрдам беради.

Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда кўргазмали қуролларнинг хилма-хил турларидан фойдаланилади (синхронологик жадвал, фотомонтаж, плакат, тасвирий санъат намуналари, бадий ва ҳужжатли фильм ва бошқалар). Кўргазмали воситалар программа материаллини ўқувчилар пухта билиб олишларига ва адабиёт ўқитиш самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Ойбек ҳаёти ва ижодига оид тайёрланган кичик виставка монтажи намунасини қуйида келтирамиз.

ОЙБЕКНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ.

Катта картонга тайёрланган бу монтаж хоналарига рақамлар тартиби билан қуйидаги ҳужжатлар: портрет ва расмлар, цитата ва хронологик жадваллар жойлаштирилади.

ОЙБЕКНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ.

1. Ойбекнинг расми.

2. «...Адабиёт иши — умумпролетар ишнинг бир қисми бўлиши керак, бутун ишчилар синфининг, бутун онгли авангарди юргизиб турган ягона, катга бир социал-демократик механизмнинг «парраги ва винтчаси» бўлмоғи керак. Адабиёт иши социал-демократиянинг бир тартиб ва бир режада уюшган, бирлашган партиявий ишнинг таркибий қисми бўлиши керак».

(В. И. Ленин.)

Партия ташкилоти ва партия адабиёти. Совет адабиёти. Хрестоматия, 5-бет.

3. Адабиёт халқни халқ билан ҳамиша осон ва жуда яхши таништиради.

(А. М. Горький.)

4. Ойбек, Ҳ. Олимжон, Зулфия, Ғ. Ғуломнинг бирга тушган расмлари. Москва, 1943 йил. (Бу расм Ғ. Ғуломнинг ҳам, Ҳ. Олимжоннинг ҳам «Танланган асарлар»нда бор.)

5. Буюк ва илғор рус адиблари, мутафаккирлари, шоирларини ўқидик, ўргандик ва улардан илҳомландик. Менинг қаламим рус адабий фикрига жуда-жуда бўрчлидир. Рус адабиёти мактабидан олган сабоқларим бешиқоҳ кўп ва қимматлидир.

(Ойбек.)

(«Қизил Ўзбекистон», 1950 йил, 8 январь).

6. Ойбек Осие ва Африка мамлакатлари ёзувчилари конференцияси қатнашчилари — Бирлашган Араб Республикаси ва Жазоир вакиллари орасида. 1958. Октябрь.

(«Қизил Ўзбекистон», 1958 йил, 12 октябрь).

7. Ойбек атоқли совет ёзувчилари билан.

(«Совет Ўзбекистони», 1964 йил, 14 март.)

8. Ойбек Навоий номаи техникумнинг битирувчилари билан (1925 йил).

9. Ойбек А. Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлиши муносабати билан Тошкентдаги опера ва балет театрида ўтказилган тантанали юбилей мажлисида доклад қилмоқда.

(Фотогазета. 1948 йил, № 5.)

10. Ойбек шоир Уйғун билан халқ бахшиси Фозил Йўлдош ўғлидан қўшиқ тингламоқда. («Фан ва турмуш», 1959 йил, № 3.)

11. Ойбек Н. Островский номаи пионерлар саройида мактаб ўқувчилари орасида. 1955 йил, май.

(«Еш ленинчи», 1955 йил, 25 май.)

12. Ойбек ва Зарифа Сандносирова ўртоқлар Тошкентдаги 106-сайлов участкасида овоз бермоқдалар.

(«Ўзбекистон маданияти», 1957 йил, 6 март.)

13. Маркснинг, Лениннинг ҳар қаторини Фикрга, қонларга жойланг, ўртоқлар.
Ҳаётнинг ўзгариш сабоқларини
Ургангач, ириклар юртни яшнатар.

(Ойбек.)

14. Биз яратиб даврининг қаҳрамонлари,
Қуёш алангалари қонларда ёнар.
Асрларнинг ишнини йилмиз қилар,
Йиллар билан ўзишар қуриш онлари.

(Ойбек.)

15. Ойбек (ҳаёти ва ижоди).

1905 й. Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек Тошкентда туғилди.

- 1912—17 йй. Эски мактабда ўқиди.
 1918—21 йй. Негмуна номаи мактабда ўқиди.
 1921—25 йй. Навоий номаи педагогика техникумида ўқиди.
 1922 й. «Чолғу товуши» деган шеърни босилиб чиқди.
 1925—27 йй. Урта Осие Давлат университетида ўқиди.
 1926 й. «Туйғулар» тўплами босилиб чиқди.
 1927—28 йй. Ленинграддаги Халқ хўжалиги институтида ўқиди.
 1929 й. «Кўнгила найларни» тўплами босилиб чиқди.
 1929—30 йй. Урта Осие Давлат университетида ўқишни давом эттирди.
 1930—35 йй. Шу университетда сиёсий-иқтисод фанидан дарс берди.
 1932 й. «Машъала» тўплами босилиб чиқди.
 1933 й. «Дилбар — давр қизи» поэмаси босилиб чиқди.
 1934 й. «Бахтигул ва Соғиндиқ» тўплами босилиб чиқди.
 1934—37 йй. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт илмий текшириш институтида ишлади.

- 1937 й. А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин» романини таржима қилди.
 1938—41 йй. Ўзбекистон Давлат Уқув-педагогика нашриётида ишлади.
 1940 й. «Қутлуғ қон» романи босилиб чиқди.
 1943 й. Ўзбекистон Фанлар академиясига ҳақиқий аъзо қилиб сайланди.
 1944 й. «Навоий» романи босилиб чиқди.
 1945—49 йй. Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси бўлиб ишлади.
 1947 й. «Қиллар» поэмаси босилиб чиқди.
 1949 й. Совет ёзувчилари делегацияси составида Покистонга борди.
 1950 й. «Олтин водийдан шабадалар» романи босилиб чиқди.
 1953 й. «Зафар ва Заҳро» поэмаси босилиб чиқди.
 1955 й. «Кўёш қўшиғи» тўплами босилиб чиқди.
 1955 й. Май ойида туғилганига 50 йил тўлгани нишонланди.
 1957 й. «Нур қндириб» повести, «Бобом» поэмаси босилиб чиқди.
 1957—59 йй. Тўрт томлик танланган асарлари босилиб чиқди.
 1958 й. «Кўёш қораймас» романи босилиб чиқди.
 1962 й. «Болалик» повести босилиб чиқди.
 1963 й. «Шеърлар» тўплами босилиб чиқди.
 1965 й. «Оловли йиллар» тўплами босилиб чиқди.
 1965 й. «Фронт бўйлаб» (кундалик дафтаридан) босилиб чиқди.
 1965 й. Туғилганига 60 йил тўлгани нишонланди.
 1965 й. «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси» фахрий унвони берилди.
 1966 й. «Кўнгила куйлари» тўплами босилиб чиқди.
 1967 й. «Улуғ йўл» романи босилиб чиқди.
 1967 й. «Навоий гулшани» (Навоий ҳақида ҳикоялар) босилиб чиқди.
 1968 й. «Навоий ва Гули» поэмаси босилиб чиқди.
 1968 й. Ойбек вафот эди. (1 июль.)

«ҚУТЛУҒ ҚОН» РОМАНИНИ ҮРГАНИШ

1. РОМАННИНГ ҒОЯВИЙ МАЗМУНИНИ ҮРГАНИШ

Ўрта мактабларда Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романини ўрганишга киришишдан аввал ўқитувчи атрофлича ҳозирлик кўриши лозим. Айниқса, романнинг тарихий темада ёзилганлиги ўқувчиларни унда акс эттирилган давр билан мукамалроқ таништириш эҳтиёжини келтириб чиқаради.

Романни ўрганиш, одатда ўқувчиларнинг шу дарсга тайёргарлигини аниқлашдан бошланади. Ўқитуви олдинги дарсда романдаги персонажларни бир-бирига қарама-қарши икки гурпуага ажратиб ёзиб келишни топширгани учун, дастлаб ўқувчиларнинг адабиёт дафтарларини кўриб чиқади ва улардаги фикр ва тартибни умумий бирликка келтиради.

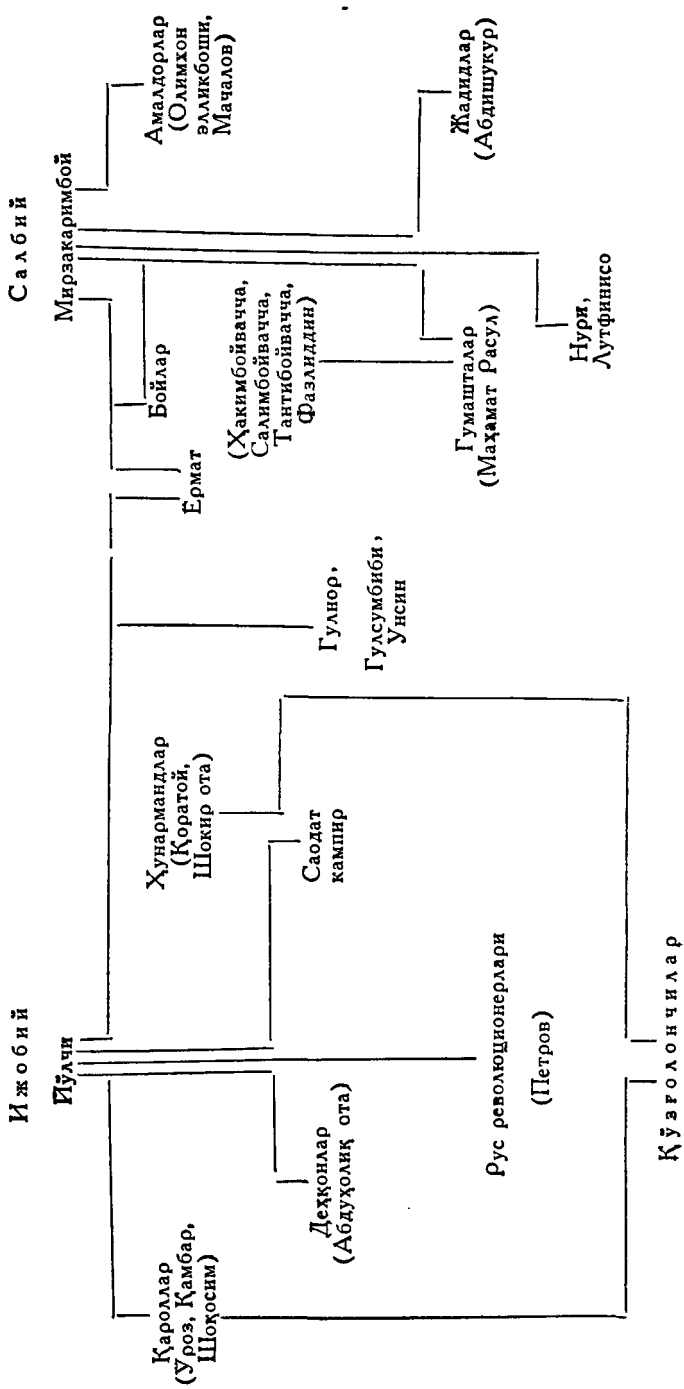
«Қутлуғ қон» романидаги образлар системаси

Ижобий образлар	Салбий образлар
<p>Йўлчи — хўжакентлик деҳқон йи- гит. Унсин—Йўлчининг сингласи.</p> <p>Ермат — Мирзакаримбойнинг хиз- маткори. Гулсумбиби — Ерматнинг хотини. Гулнор — Ерматнинг қизи. Уроз — қирғиз йигит, қарол.</p> <p>Алнохун — қашқарлик, қарол. Шоқосим — қарол. Шокир ота — қосиб. Қоратой — темирчи.</p> <p>Петров — рус ишчиси, большевик ва бошқалар.</p>	<p>Мирзакаримбой — тошкентлик катта бой. Ҳақимбойвачча — бойнинг катта ўғли. Салимбойвачча — бойнинг кичик ўғли. Лутфинисо — бойнинг хотини. Нури — бойнинг қизи. Тантибойвачча — бойнинг катта куёви.</p> <p>Фазлиддин—бойнинг кичик куёви.</p> <p>Абдишукур — жадид, Жамолбой- нинг гумаштаси. Олимхон — элликбоши ва бошқа- лар.</p>

Ўқитувчи романдаги персонажларнинг композицион боғлани-
шини кўргазмали материал асосида тушунтириши мумкин (30-
бетга қаранг).

Бу кўргазмали материаллардаги сўзлар олдиндан йирик ҳарф-
лар билан катта картонга ёзиб келинади ва персонажлар гурпуа-
лаштирилганда синфнинг олд томонига осиб қўйилади. Ундан
кейинги дарсларда ҳам фойдаланилади.

«Қутлуғ қон» романидаги персонажлар композициясы

«Қутлуғ қон» романида юқорида номлари кўрсатилган персонажлардан ташқари, яна юзга яқин шахснинг номи тилга олинади ва уларнинг хулқ-атвориға хос хусусиятлар акс эттирилади. Ҳқитувчи ўқувчиларни бу персонажлар билан бир дарсда таништири олмайди. Адабиёт программаси ҳам уларни мукамал ўрганишни талаб этмайди. Бироқ романдаги асосий образ ва персонажлар анализ қилинганда, ромanning тексти устида мустақил иш олиб борилганда, яна айрим персонажларнинг номи тилга олинади, қисман характеристика берилади. Улар бош қаҳрамон характериғи тўлдиришга, асарнинг гоғвий мазмунини кенгроқ ёритишга ёрдам беради.

Образлар юқоридагидек группалаштирилгандан кейин ромanning яратилишиға доир тушунча берилади, сюжети юзасидан суҳбат ўтказилади ҳамда ромanning дастлабки бобларидан парчалар ўқилади¹. (Иўлчининг Мирзакаримбой билан дастлабки учрашуви, тўнка қазиши тасвирланган эпизодлар.)

Ромanning яратилиши ҳақида шундай тушунча бериш мумкин:

Санъаткор Ойбек ўзининг «Қутлуғ қон» романиғи ёзиш учун узок муддат тайёргарлик кўрди. Ижодий изланишларда бўлди.

Кўпинча, Ойбек «Қутлуғ қон» романиғи ёзишга қадар қандай прозаик асарлар яратган? деган савол берилади.

Ёзувчи Ойбек «Қутлуғ қон» романиғи ёзишга қадар ҳам бадий проза билан шуғулланган, ҳикоя ва очерклар ёзган, студентлар ҳаётидан роман ёзишга ҳам интилган. Лекин мазкур романи тугатмаган, ҳикояларини матбуотда бостиришга шошилмаган. Ойбекнинг «Глобус» номли ҳикояси («Машъала» журналы, 1934, № 4), «Курашчи йигит» очерки («Нишондорлар», Социалистик пахтачилик усталари ҳақида китоб, Тошкент, 1937) босилиб чиққан. Адиб «Курашчи йигит» очеркида пахта устаси Тешабой Мамаёқубовнинг фидокорона меҳнатини, юксак мукофот — орден олишини тасвирлаган. «Глобус» эса, маданий революция темасида ёзилган ҳикоя бўлиб, 30 йиллар ўзбек прозасининг энг яхши намуналаридан бири ҳисобланади.

Ойбек «Қутлуғ қон» романиға материал бўлган тарихий воқеани, халқнинг оғир, машаққатли ҳаётиғи атрофлича ўрганади: тарихий ҳужжатларға мурожаат қилади, халқ оғзаки ижодини синчиклаб ўрганади, 1916 йилги кўзғолонға иштирок этган кўпгина кишилар билан суҳбатлашади. Умуман, ёзувчи хилма-хил материалларни тўплаб, уларға ижодий ёндошади. Ҳаётий фактларни адабий умумлашмалар даражасиға кўтаради. Натижада ўз-

¹ «Қутлуғ қон» романиғи ўрганишга бағишланган дастлабки дарсни унинг образларини группалаштириш ва сюжети юзасидан суҳбат ўтказишдан бошлаш, сўнг ундан парчалар ўқиш — йирик эпик асарни ўрганишнинг бир усулидир. Романдан парчалар ўқишга, ҳатто, Ойбек ижодини ўрганишга бағишланган дастлабки дарс сарфланади. Бу, албатта, йирик монографик темани чуқур ўрганишга замин ҳозирлайди. Аммо ҳқитувчи ўқувчиларнинг дарсга тайёрлиғини, мактаб шароитини, ўз имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, ёзувчи ижодини ўргатишга бошлайди.

бек халқи синфий онгининг ўсишини, озодлиқ учун курашини бадний образларда акс эттирган йирик эпик асар яратишга муваффақ бўлади. «Қутлуғ қон» романи ёзувчининг зўр маҳорат эгаси эканлигидан далолат беради. Ойбек ўз романининг яратилиши ҳақида қуйидагича ёзади: «Шеър ёзар эдим,— деб хотирлайди санъаткор,— лекин, умуман айтганда, шеърларим ўзимга унча ёқмас эди. 1930 йиллар, хотирамда бор, студентлар ҳаётидан роман бошладим. 10—15 саҳифа чамаси ёздим. Менга хийла маъқул кўринди. Ҳар куни эрталаб шу машғулотга берилдим-у, аммо ёзиш қийин бўлди. Воқеалар, фикрлар кўп, барчасини қамраш, бир тартибга солиш, жонли образлар яратиш оғирлигини сездим. Ҳаёт бутун кенглиги, теранлиги, мураккаблиги билан қаршимда мужассам бўлди. Узоқ ўйлаб диққатим ошиб юрдим. Ниҳоят, ўзимни ожиз сездим-да, бу ишдан воз кечишни ўйладим; шеър ёзиш осон кўринди, роман бошқа гап.

Аммо ҳаётнинг ажойиб воқеалари, тирикчиликнинг мушкулотларини англаш, ўрганиш ва изланишни севаман. 1937 йил, баҳор чоғи эди, яна роман бошладим. Юракда орзу ва тилак ила бирга йиғилганлар тўсатдан қуйилиб келди. Вақт етказолмасдим — эртадан то оқшомга қадар, оқшомдан узоқ тунлар охирига қадар ёзардим; куз келганда, мен асосан ёзиб тугатган эдим, бу биринчи романим «Қутлуғ қон» эди.

Кичкиналигимдан, бир томондан, бойлар, гердаиб юрган хасис савдогарлар, очкўз судхўрлар, текинхўр йирик ер эгаларини, дин шариятини ўзларининг маккорликларига қурол этган ҳай-ҳай-ҳай уламолар, иккинчи томондан, бечоралиқдан эзилган, тирикчилик машаққати тошида ҳадсиз чақилган камбағал чорикорлар, беҳол деҳқонлар, ғариб, мискин касиблар ҳаётини кўриб ўсдим. Турмушнинг бу даҳшатли ҳақиқати, ҳаётнинг фожиаи, аччиқ, аянчли кўринишларини кўрган ва англагандим. «Қутлуғ қон» шу ҳаётнинг бир кичик лавҳасидир¹.

Ойбекнинг бу романи «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналининг 1940 йил, 1, 2, 3 ва 4-сонларида, «Литература и искусство Узбекистана» журналининг 1940 йил, 4, 5 ва 6-сонларида тўлиқ босилди. 1941 йилда ўзбек ва рус тилларида алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Ҳозиргача роман ўзбек ва рус тилларида бир неча марта нашр этилди. Роман қардош халқларнинг тилларига ва чет тилларга ҳам таржима қилинган.

Ўқитувчи шу ўринда романининг бир нусхасини ўқувчиларга кўрсатади.

Маълумки, йирик бадний асарлар қаторида «Қутлуғ қон» романини ҳам қунт билан ўқиб келиш ўқувчиларга 9-синфни тамомлашлари олдида топширилади. Янги ўқув йили бошларидаёқ синфдан ташқари ўқиш юзасидан суҳбат ўтказилганда «Қутлуғ қон» романига ҳам алоҳида аҳамият берилади. Ниҳоят, Ойбек ижодини ўрганишга бағишланган дастлабки дарса романини қайта

¹ Ўқитувчилар газетаси, 1960, 16 июнь.

кўздан кечириш топширилади. Бу романнинг бош сюжет чизиғи юзасидан қисқача суҳбат ўтказишга имкон беради. Баъзан романи синфдаги барча ўқувчилар ўқиган бўлсалар ҳам, унинг сюжети юзасидан суҳбат олиб бориш зарурми, деган савол туғилади. Биз бу саволга: «Ҳа, албатта, зарур» деб жавоб берамиз. Чунки романнинг сюжети мураккаб бўлганидан, кўпгина ўқувчилар унинг бош сюжет чизиғи билан ёрдамчи сюжет чизиғини аралаштириб юборадилар. Бу нарса романини ўрганишдан кузатиш мақсадни мукамал амалга оширишга путур етказди. Одатда, сюжет орқали асарнинг асосий мундарижаси очилади. Шунинг учун М. Горький сюжет: «Одамларнинг алоқалари, зиддиятлари, симпатия ва антипатиялари ва, умуман, кишиларнинг муносабатларидир, яъни у ёки бу характер, типнинг ўсиш ва шаклланиш тарихидир»¹.— деб айтган эди. Ўқувчилар асарнинг асосий сюжет чизиғини қанчалик чуқур англасалар, унинг ғоявий мазмунини, бадий хусусиятлари ва тилини шунчалик мукамал тасаввур этадилар.

Бадий асарнинг бош сюжет чизиғи кўпинча бош қаҳрамоннинг саргузашти орқали ўрганилади, чунки бош қаҳрамон орқали ҳаётнинг етакчи тенденциялари ифода қилинади. Масалан, биз мактабда Гофир образини қисқача баён этиш билан «Бой ила хизматчи» асарининг асосий мазмунини ўқувчиларга тушунтира олганимиздек, «Қутлуғ қон» романининг бош қаҳрамони Йўлчи саргузаштини ҳикоя қилиш билан шу романнинг мазмунини тушунтира олган бўламиз. Демак, бош қаҳрамон бош ғояни ифодалайди, воқеа ва фактларни бир ипга тизгандай қилиб тасвирлашда етакчи роль ўйнайди.

Романда тасвирланишича, ижобий қаҳрамон Йўлчининг саргузашти катта бир воқеа бўлганидан, уни ўқувчиларга қайта ҳикоя қилдириш кўп вақтни талаб этади. Шунинг учун қисқа вақтдан унумли фойдаланиш мақсадида роман сюжети планини йирик ҳарфлар билан катта картонга ёздириб, синфнинг олд томонига осиб қўйиш ёки синф доскасига ёзиб қўйиш лозим. Ўқувчи роман сюжетини баён этаётганида, асосан, шу ўринларга эътибор бериши кераклиги таъкидланади, натижада бир неча минутда романнинг қисқача мазмунини сўзлатишга имкон туғилади.

«Қутлуғ қон» романи сюжетини қуйидаги план асосида сўзлатиш мумкин:

1. Йўлчининг қишлоқдан шаҳарга келишининг сабаби.
2. Йўлчи ва Мирзакаримбой ўртасидаги дастлабки суҳбат.
3. Йўлчи ва Гулнор ўртасидаги муҳаббат.
4. Йўлчи билан меҳнаткашлар ўртасидаги дўстлик.
5. Йўлчига айрим воқеа ва фожияларнинг таъсири.
6. Йўлчининг ноҳақ қамалиши.
7. Йўлчининг большевик Петровдан таълим олиши.
8. Йўлчининг халқ овозлик ҳаракатида актив қатнашиши.

¹ М. Горький. Собрание сочинений в тридцати томах, т. 27, стр. 215.

Романининг мазмуни суҳбат билан эмас, балки ўқитувчининг ҳикояси орқали ёритилса, унинг баёни қуйидагича бўлади:

— Ер-сувдан ажралган хўжакентлик йигит Йўлчи шаҳарга иш қидириб келади, У дастлаб тоғаси Мирзакаримбойга учрашади. Одам ишлатишга уста бой тоға айёрлик билан уни ўзиникида олиб қолади. Содда, қишлоқлик жиян қариндошларига ишонади ва астойдил хизмат қила бошлайди. Бир кун Йўлчи бойнинг хизматкори Ёрматнинг қизи Гулнорни учратади. Улар ўртасида муҳаббат уйғонади ва мустақамлана боради. Йўлчи ўзи каби меҳнаткашларнинг аҳволи ҳар ерда чатоқ эканини билади. Булар Йўлчининг бой тоға даргоҳида узоқ вақт қолишига сабаб бўлади. У бойнинг қароллари (Шоқосим, Уроз, Алиохун), шаҳар ҳунармандлари (Шокир ота, Қоратой) билан танишади, дўстлашади. Қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам меҳнаткашларнинг оғир аҳволини, бой ва амалдорларнинг хасислигини, бераҳмлигини, адолатсизлигини кўради. Ўз меҳнатига яраша ҳақ ололмаган, ҳақоратланган Йўлчи онасининг ўлиmidан ва Гулнорни бой тоға зўрлик билан хотинликка олганидан сўнг, у ердан бутунлай кетади, чунки энди бойнинг уйи Йўлчи учун турмадан ҳам баттар кўринади. Ҳаммолчилик қилиб юради. Бой ва амалдорларга итоат этмагани учун қамалади, Йўлчи турмада рус ишчиси, большевик Петров билан танишади, ундан таълим олади. Улар турмадан қочадилар. Йўлчи дўстлари ёнига қайтиб келиб, уларга озодликка чиқиш йўллариини ўргатади.

Чор ҳукуматининг Туркистон меҳнаткашларидан мардикорликка одам олиш ҳақидаги фармони халқни ғазаблантиради. Тошкентнинг камбағал меҳнаткашлари мардикор олишга ва бой, амалдорларнинг зулмига қарши курашга отланадилар. Йўлчи кўзғолончиларнинг олдинги сафида боради. Қаҳрамонона курашади. У шу курашда ҳалок бўлади. Дўстлари уни яширинча дафн этадилар.

«Қутлуғ қон» романининг сюжети биринчи қарашда оддий воқеадай кўринади, ҳақиқатда эса муҳим тарихий воқеани акс эттирган чуқур мазмунли асардир. Ойбек романининг асосий сюжет чизиғи атрофида қатор воқеалар, асарнинг асосий мазмунини очишга ёрдам берадиган характерли эпизодлар киритган. Асарнинг сюжет чизиғи ва персонажлар тасвирига эътибор берар эканмиз, тип даражасига кўтарилган образлардан тортиб, айрим эпизодик персонажларгача зўр бадий маҳорат билан тасвирланганлигига қаноат ҳосил қиламиз.

* * *

Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романида акс эттирилган тарихий давр — халқ ҳаётини ўрганиш дарси қисқача кириш суҳбати билан — 9-синфда тушунтирилган проза (роман) ҳақидаги маълумотларни такрорлаш, қисман чуқурлаштириш билан бошланади.

Уқитувчи «Роман ҳақида тушунча беринг» деган саволни ўқувчилар ўртасига ташлайди ва қуйидаги мазмунда жавоб олади:
— Роман французча *roman* сўздан олинган бўлиб, адабиётнинг эпик, ривоя турига киради. У ҳаётнинг кенг картинасини тасвираб берувчи йирик асардир. Одатда, романда иштирок этувчи қаҳрамонлар автор томонидан мукамал тасвирланади. Шунинг билан бирга, кўплаб турли хил персонажлар ҳам берилади. Буларнинг кўпи асосий воқеа атрофида яна бир неча воқеаларни юзга келтиради. Шу сабабли роман сюжет жиҳатидан ўзига хос алоҳида кўринишга, мураккаб композицияга эга бўлади. Агар у уч қисмдан иборат бўлиб, авторнинг ягона мақсадини англатса, трилогия дейилади. Роман ўзининг шу каби қатор хусусиятлари билан эпик асарларнинг бошқа турларидан (повесть, ҳикоя, очерк кабилардан) тубдан фарқ қилади.

Роман ҳақидаги маълумот юқоридагидек такрорлангач, синфда ва синфдан ташқарида ўқилган бир қатор йирик эпик асарлар ва уларнинг авторлари ҳам эслатилади, сўнг ўша асарларга асосланиб, совет ёзувчилари ижодида ҳам замонавий, ҳам тарихий романлар, роман-эпопеялар яратилаётганлиги тушунтирилади. Маълумки, совет адабиётида тарихий тематика китобхонни замонавийликдан четлаштирмайди. Совет тарихий романи ўтмишни революцион тараққиётда реалистик акс эттиради. Совет тарихий романини яратувчи автор халқ оммасининг тарихдаги ролини ҳар томонлама тўғри, мукамал кўрсатиши лозим. Зотан, социалистик реализм адабиёти ёзувчидан шуни талаб қилади. Бизда ҳар бир талантли ёзувчи хоҳ тарихий темада бўлсин, хоҳ замонавий темада бўлсин асарлар яратишни ўзининг шарафли бурчи деб билади. Ўзбек адабиётининг йирик намояндаси санъаткор Ойбек мана шундай ёзувчилардан биридир.

Шу ўринда ўқувчиларга маълум бўлган бир-икки асарнинг темаси эслатилади ва унга боғлиқ ҳолда «Қутлуғ қон» романининг темаси тушунтирилади.

Одатда, ёзувчи турмушнинг хилма-хил ҳодисаларини кузатиб бориб, уни ўз асарида тасвирлайди. Ёзувчи томонидан тасвирлаш учун турмушдан танлаб олинган воқеа ёки ҳодисалар асарнинг темасини ташкил этади. Ойбек ўзининг «Қутлуғ қон» романига ўзбек меҳнаткашларнинг Октябрдан олдинги жафоли ҳаёти ва 1916 йилдаги халқ озодлик ҳаракатини асосий тема қилиб олган.

Шундан сўнг романда акс эттирилган давр баён этилади. Ўқувчиларга дарс давомида кундалик дарс темаси, плани ва қисқача тезисини ёзиб бориш тавсия этилади (юқори синф ўқувчиларининг адабиётдан иш дафтарлари бўлиб, унга кундалик дарс темаси, плани, қисқача тезиси, қийин сўзлар луғати, кўرғазмали материалларнинг номлари, адабиёт назариясига оид айрим маълумотларни ёзиб борадилар).

«Қутлуғ қон» романида акс эттирилган тарихий даврни ўқувчиларга қуйидаги мазмунда тушунтириш мумкин:

Ўзбек халқи Улуғ Октябрь социалистик революциясидан илгари ўзининг ягона миллий давлатига эга эмас эди. Кўп йиллар давомида халқ томонида вужудга келтирилган моддий ва маънавий бойликлардан эксплуататор синфларгина фойдаланар эдилар. Кенг меҳнаткашлар оммаси икки ёқлама зулм—чоризм ва маҳаллий мулкдорлар, судхўрлар зулми остида эзилар эди.

XX асрнинг дастлабки йилларидан бошлаб Туркистонда капитализмнинг ривожлана бошлаши, савдо-саноатнинг тараққий этиши билан бирга ўзбек миллий буржуазияси ҳам майдонга кела бошлади. Лекин маҳаллий саноат, асосан, пахта тозалайдиган ва мой чиқарадиган кичик заводлардангина иборат эди.

Ойбек мана шу шароитни Мирзакаримбой ва унинг ўғли Ҳакимбойвачча ўртасидаги суҳбат орқали тасвирлайди:

Ҳ а к и м б о й в а ч ч а:—Дада, энди пахта заводи қурмасак бўлмайди. Модомики, пахтачи бўлдим, заводсиз илож йўқ.

М и р з а к а р и м б о й :—Бу корхайр. Сендан илгари мен ўзим тарафдорман. Лекин пича сабр қил. Балки завод қуриш учун овора бўлишга тўғри келмас, биз тайёр заводни, ишлаб турган заводни қўлга олармиз, ҳам жуда арзонга олармиз¹.

Чор ҳукуматининг Туркистонда мустамлакачилик режимини ўрнатишига қарамай, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши катта прогрессив аҳамиятга эга бўлди. Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон меҳнаткашлари дунёда энг илғор, энг революцион рус пролетариати билан яқинлашди. Ўзбекистоннинг Россияга қўшиб олиниши ўлка меҳнаткашлари орасида марксизм-ленинизм улуғ ғояларининг тараққий қилишига олиб келди. Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Марғилон каби шаҳарларда социал-демократик тўғараклар ва ташкилотлар пайдо бўла бошлади.

1905—1907 йил революциясининг сабоқлари Ўзбекистонга ҳам ўзининг ижобий таъсирини кўрсатган эди. Россиядаги янги революция кўтарилиши йилларида Ўзбекистонда ҳам революцион ҳаракатлар авж ола борди.

Ойбек ўзининг «Кутлуғ қон» романида бу тарихий воқеаларни бадий лавҳаларда усталик билан ифодалайди. Рус ишчиларининг ўзбек меҳнаткашларига оғаларча берган ёрдами романдаги Петров ва Йўлчи образлари орқали акс эттиради: «Йўлчи учун Петров ёлғиз фикрлари билангина эмас, бутун ҳаёти ва кураши билан муаллим бўлди... Бойларнинг бўйинтуруғи остида обдан эзилган, бутун борлиғи уларга қарши нафрат билан тўлган, кураш йўлини қидирган бу ақлли йигитни — Йўлчини Петров бутун революцион руҳи ва севгиси билан тарбиялайди, революцион кураш алаңгаси билан унинг фикрларини ойдинлаштиради. Ҳамиятда бойлар ва ишчи-меҳнаткашлар синфи борлигини, бойларнинг манфаатлари билан меҳнаткашларнинг манфаатлари бир-бирига зид эканини, бойларнинг олтин-кумушлари меҳнаткаш-

¹ Ойбек. Танланган асарлар. Иккинчи том. Тошкент, 1957 йил, 72—73-бетлар. Бундан сўнги мисоллар ҳам романининг шу нашрдан олинди.

ларнинг қони, теридан яратилганини, бутун давлат ва унинг маҳкамалари бойларники бўлиб, меҳнаткашларни эзиш учун хизмат қилишини тушунтирди» (325-бет). (Романдан олинган бундай парчалар кўпинча прозани яхши ўқийдиган ўқувчиларга ўқитилади.) Шундан сўнг Йўлчи «бутун кулфат турмуш ёмон тузилганидан» деган хулосага келади ва ўз дўстларига бу ҳақиқатни тушунтиради.

Ўзбекистоннинг Октябрдан олдинги ҳаёти ҳақида юқоридагича маълумот берилгандан сўнг, биринчи жаҳон империалистик урушининг боришини ва Ўзбекистонда, шу жумладан, Тошкентда 1916 йил қўзғолонининг келиб чиқиш сабабларини қисқача тушунтиришга ўтилади.

1916 йил Биринчи жаҳон урушининг учинчи йили эди. Чор Россияси кетма-кет мағлубиятга учраб борди. Уруш яна кўпроқ қурбонларни, фронтнинг орқа томонини мустаҳкамлашни талаб этар эди. Самодержавие бунга чора излади. 1916 йил 25 июнда подшо Николай II «Империянинг ёт халқлар аҳолиси эркакларини ҳаракатдаги армия районида мудофаа иншоотлари ва ҳарбий йўллар қуриш учун, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишлар учун жалб қилиш тўғрисида»¹ги буйруққа қўл қўйди. 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркаклар мардикорликка сафарбар қилиниши лозим эди. «Ёт халқлар» дан мардикорга олиш кўшинини рус ишчилари ва деҳқонлари билан тўлдириб боришга имкон берар эди. Чор Россияси Туркистон генерал-губернаторлигига 250000 мардикор олишни топширган эди. Ваҳоланки, Ўзбекистондаги 1916 йилги қаҳатчилик меҳнаткашлар оммасининг моддий аҳволини оғирлаштириб, кулфатларини кескинлаштириб юборди.

«Бозорда юрган халқ — фуқаро ҳам кир, юпун, исқирт, ғазабли, шошади, туртинади, уринади, сўкади. Уларнинг кўзларида ифодаси қийин аллақандай машаққат, камбағалчилик дарди, турмуш кечирish ғуссаси ётади. Осонми? Нарх-наво кун сайин кўтарилади. Халқда пул йўқ. Халқнинг аксари ишсиз. Деҳқоннинг ёзда юпгани қишга етмайди, қосибнинг бир ҳафталик ишига бир халта дон келмайди...» (277—278-бетлар). Бунинг устига сафарбарлик ҳақидаги буйруқнинг чиқishi икки томонлама зулм остида эзилган камбағал меҳнаткашларни ниҳоятда ғазаблантирди ва халқ оммасини озодлик учун курашга отлантирди. В. И. Ленин мана шундай ҳаракатни: «Ҳар қандай миллий зулм халқнинг кенг оммасида қаршилик туғдиради, аммо миллий жиҳатдан эзилган аҳолининг ҳар қандай қаршилик кўрсатиш тенденцияси — миллий қўзғолондир»²,— деб таърифлаган эди.

Бу ўринда 1916 йилги халқ озодлик ҳаракати Ўрта Осиёнинг кўп жойларига кенг қулоч ёйгани, чоризмни ларзага келтиргани ту-

¹ Ҳукуматнинг йўл-йўриқлари ва фармойишлари тўплами, 1916 йил, 5 июнь, 1-бўлим, 1926-модда.

² В. И. Ленин. Асарлар, 23-том, 60-бет.

шунтирилади. Сўнгра романга материал берган тарихий воқеа — Тошкент кўзғолони ҳақида мукамалроқ маълумот берилади.

Мардикор олиш ҳақидаги хабар Тошкент аҳолисига 1916 йил 7 июнда маълум бўлди. Халқ оммаси ўртасида сафарбарликка қарши норозилик кучайди. Тошкент эски шаҳарининг камбағаллари, шунингдек, атрофдаги қишлоқларнинг деҳқонлари мардикор бермасликка қарор қилдилар. 11 июнь тоғотар пайтида меҳнаткаш халқ шаҳар кўчаларига чиқди. Неча минглаб ишчилар, косиблар, ҳунармандлар ва деҳқонлар полиция маҳкамаси томон йўл олдилар. Уларга кўнчи ва бинокор ишчилардан Зайниддин Камолов, Йўлчи Иброҳимов ва бошқалар бошчилик қилдилар. Кўзғолончилар Олмазордаги полиция маҳкамаси атрофига тўпландилар, маҳкаманинг панжарасини қулатиб, унинг ҳовлисига бостириб кирдилар. Айниқса, кексалар ва хотинлар активлик кўрсатиб, «Бу ерда қолиб ўлсак ўламизки, лекин мардикор бермаймиз», — деб қичқирар эдилар. Намойишчилар маҳкамани тошбўрон қилдилар, қаршилик қилган миршабларни тутиб олиб урдилар, баъзиларидан қуролларини тортиб олдилар. Шу пайт бинонинг эшиги олдида полицмейстерлардан Мочалов ва Харчев, секретарь Трейтовичус ҳамда яна бир неча полициячи пайдо бўлди. Мочаловнинг дўқ билан халқни тарқатишга уриниши омманинг ғазабини яна ҳам ошириб юборди. Рузвонбиби Аҳмаджонова деган аёл халқни ёриб, ўртага чиқиб, приставга қараб дадил гапирди: «Ўлдиранг ўлдирки, ўғлимни бермайман». Бундан дарғазаб бўлган полицмейстер унга қарата тўппончадан ўқ узади. Аёлнинг ваҳшиёна ўлдирилиши кўзғолончиларнинг нафрат ва ғазабини янада кичайтиради. Улар ўзларига ёрдам келишини кутар эдилар. Себзор ва Кўкча даҳаларидан¹ яна бир неча юз киши уларга ёрдамга келиши лозим эди. Кўзғолончилар қаттиқ туриб қаршилик кўрсатишни давом эттирдилар, телефон симларини қирқиб ташлаб, янги шаҳар билан алоқани узиб қўйдилар. Полиция маҳкамаси узоқ вақт қамалда қолди. Шаҳардаги чор амалдорлари кескин чоралар кўришга киришди. Полполковник Савицкий бошчилигида бир рота юнкерлар ва соқчилар командасидан иборат янги отряд қамалда ётган полициячиларга ёрдам бериш учун келади. Ёрдамга келган қуроли аскарлар кўзғолончиларга ҳужум қилдилар, оломонга қаратиб бирданига бир неча ўқ узилди. Яроғ-аслаҳалари ниҳоятда оз бўлган кўп минг кишилик кўзғолончилар қуроли подшо аскарларига қаршилик кўрсатишни тўхта-тиб, тарқалишга мажбур бўлдилар.

Кўзғолонга қатнашганлардан 11 киши ўлди ва 15 киши оғир ярадор бўлди. Подшо аскарлари ва полициячилардан эса бир киши

¹ XVIII асрдан эътиборан Тошкент Шайхантаҳур, Себзор, Кўкча ва Бешёғоч деган тўрт даҳали шаҳар сифатида машҳур бўлиб, ҳар қайси даҳанинг ўз ҳоқими бор эди. XIX асрда шаҳарнинг 14 км узунликдаги ташқи девори бўлиб, унга 12 дарвоза қурилди. Улар қуйидаги номлар билан аталар эди: Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Сакбон, Чигатой, Хўжа кўча, Самарқанд, Камолон, Бешёғоч, Қаймас, Қўқон, Қашқар. Бу номларнинг баъзилари ҳозирда ҳам ишлатилади. (Яҳё Фуломов. Тошкент тарихи, «Пионер», 1952, № 12.)

ўлиб, 7 киши ярадор бўлди. Бу қўзғолонда қатнашганлардан 34 киши ҳарбий судга берилди. Суд ямоқчи Исамуҳамедов билан этикдўз Абдуқаюмовни дорга осигга, 9 кишини (булар орасида ишчилардан Камолов, Зайниддинов, Юнусхўжаев ва бошқалар бор эди) 20 йиллик муддат билан узоқ жойга сургун қилди. 6 кишини эса ҳар хил муддат билан қамоққа ҳукм қилди.

Қўзғолонга актив қатнашганлар орасида Султонхўжа Қосимхўжаев, Очил Бобожонов ҳам бор эди. Улар Ўзбекистонда Совет ҳукуматини барпо этиш ва уни мустаҳкамлашга ҳам катта ҳисса қўшдилар.

Қўзғолонга қатнашиб ярадор бўлганлар орасида хогин-қизлар ҳам бор эди, жумладан, Зухрабиби Мусамуҳамедова деган аёл қўзғолон даврида кўкрагидан қаттиқ ярадор бўлди. Уртоқлари уни яширдилар. Жанدارмлар Зухрабибини жуда кўп қидирдилар, аммо топа олмадилар. (Зухрабиби 1948 йилгача пенсия олиб яшайди. К. Ж.)

Зухрабиби Мусамуҳамедова 1916 йил қўзғолонини шундай тасвирлайди: «1916 йили мен чарх йигириб кун ўтказар эдим, қарамоғимда уч жон бор эди. Уйда кир ювиб ўтирган эдим. Бирдан кўчадан «Газотга чиқавер!» деган баланд овоз эшитилди. Мен югуриб чиқдим. Кўчаларда мингларча одамлар тўпланган. Ҳамма: ёш, кекса, астин-халаж «вой дод, вой дод» деб, Олмазор томонга югуриб кетаётир. Мен ҳам олдинги қаторда боравердим. Ҳали бошқармага бориб етмасданоқ полициячилар тўртта ёш ўспиринни ушлаб, бошқармага олиб кириб кетишди. Мен бунни кўргач, бошқа хотин ва эркакларнинг дод-войи остида бирдан ғайратга кириб, бошқармага ҳужум қилдим. Мен катта бир тошни олиб, бошқарма бошлиғига қараб отдим. Деразалар чил-чил бўлди. Уй ичидан ҳалиги тўртта йигит дераза орқали қочиб чиқдилар. Шу вақтда полициячилар халққа қараб ўқ ота бошлади. Бунинг устига янги шаҳардан отлиқ аскарлар келди. Улар халқни қилич билан чопа бошладилар. Менга ўқ тегди. Теккан ўқ кўкрагимни тешиб ўтди. Уқ теккан замон ўзимдан кетиб, ерга йиқилиб тушибман... Сўнгра мени икки киши келиб кўтарди ва Еварикда турувчи Тожибиби Дадамат қизининг уйига элиб қўйдилар. Шу ҳовлидаги сабзи ўрада етмиш кун ётдим. Бутун кишиб кетдим. Мени яширинча боқиб юрдилар, сўнгра тузалиб кетдим»¹.

Шуни эслатиш керакки, Зухрабиби Мусамуҳамедованинг мардикорликка берадиган ўғли йўқ эди. Аммо у қўзғолончиларнинг олдинги қаторида борди. Бундай чиқишлар ўзбек хотин-қизларининг чор колонизаторлари ва маҳаллий буржуазияга қарши стихияли қўзғалиши эди. Зухрабиби, Рувзонбиби каби аёлларнинг қаҳрамонона ҳаракати «Қутлуғ қон» романидаги Саодат кампир, Юнусободдан келаётган хотин характери яратилганда хизмат қилган. Бу сзувчининг халқ ҳаётини чуқур ўрганганидан далолат беради.

¹ Ўзбекистон Компартия тарихи институти, иш—190 И.

Чоризм қўзғолончилардан қаттиқ ўч олди. Аммо Тошкент қўзғолончиларидан олинган қасос ўзбек халқини сира чўчитмади, балки бу қўзғолон ўзбек халқи учун катта сабоқ бўлди. Қўзғолон вақтида феодал буржуазияни ва жадидларнинг қилган хоинлиги меҳнаткашларнинг кўзини очди. Халқ дўсти ким, душмани ким эканини англаб олди. Меҳнаткаш омма Коммунистик партия раҳбарлигида, улуғ рус халқининг ёрдами билан икки томонлама зулм кичанларини абадий парчалаб ташлай олажагига қаттиқ ишонди. Қўзғолон тажрибаси буни яққол кўрсатди. 1916 йилги қўзғолон ўзининг моҳияти билан халқ ҳаракати, озодлик ҳаракати бўлиб, Урта Осиё ва Қозоғистон халқлари тарихида прогрессив роль ўйнади.

Умуман, 1916 йилги халқ озодлик ҳаракати Урта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи тарихида катта, муҳим воқеа бўлди. Бу ҳаракатнинг бўлганига ярим асрдан ошди. Шу давр ичида ўзбек халқи оламшумул галабаларни қўлга киритди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси мамлакатимизда зулм ва тенгсизликни батамом йўқотди. Социалистик революция барча миллатларни тенг ҳуқуқли қилди. Совет мамлакатигадаги барча халқларни ягона қардошлик оиласига бирлаштирди. Ўзбек халқи Коммунистик партия раҳбарлигида, улуғ рус халқининг ёрдами билан илғор социалистик республика барпо этди. Ўзбекистон Шарқда социализмнинг машъалига айланди.

Романда акс эттирилган тарихий давр юқоридегидек тушунтирилгандан сўнг, қуйидаги саволлар билан мустаҳкамланади:

1. Октябрь революциясидан олдин ўзбек меҳнаткашлари қандай ҳаёт кечирар эдилар?
2. Чор ҳукумати нима учун ўзбек меҳнаткашларидан ҳам мардикор олмакчи бўлди?
3. Ўзбек меҳнаткашлари чор ҳукуматининг мардикор олиш ҳақидаги фармонини қандай қарши олдилар?
4. 1916 йилги халқ озодлик ҳаракати меҳнаткашларни нимага ўргатди?

Маълумки, ўқувчилар халқнинг 1916 йилги озодлик ҳаракати билан тарих дарсларида ҳам, Ҳ. Ҳакимзода, С. Айний ижодини ўрганаётганда ҳам танишганлар, халқ қўзғолони тўғрисидаги қўшиқларни, дostonларни ўқиганлар. Шу сабабли, агар ўқувчилар халқ озодлик ҳаракати тарихини кенг билсалар, унинг моҳиятини тўғри тушунсалар, ўқитувчи бу дарсни кўпроқ суҳбат йўли билан олиб боради ва юқоридаги план теварагида қўшимча ва ёрдамчи саволлар қўллаиди.

Кўргазмали материал. Мактабда бадий асарни ўрганишда кўргазмали материалнинг роли каттадир. Кўргазмали материал, биринчидан, дарснинг ғоявий жиҳатдан юксак даражада ўтишига, билимни тартибли баён этишга, қисқа муддат ичида темани мукамал тушунтиришга ёрдам берса, иккинчидан, дарснинг қизиқарли боришига ва унинг ўқувчилар хотирасида узоқ вақт сақланишига ижобий таъсир этади. Бунинг учун олдин темага тааллуқли материаллар танланади ва улар катта картонга йирик ҳарфлар би-

лан ёзилади, ёпиштирилади. Қуйида «Қутлуғ қон» романида акс ёттирилган даврни ўрганиш учун танланган цитата ва расмлар (бир ўқитувчининг тажрибаси сифатида) берилди.¹

1. Ойбекнинг расми.

2. «Ҳар қандай миллий зулм халқнинг кенг оммасида қаршилик туғдиради, аммо миллий жиҳатдан ёзилган аҳолининг ҳар қандай қаршилик кўрсатиш тенденцияси миллий қўзғолондир».

(В. И. Ленин.)

3. «Биз ўтмишни қанчалик яхши билсак, ҳозирги замонда яратилаётган ишларнинг буюк аҳамиятига шунчалик тез, чуқур ва шодисна тушунамиз».

(А. М. Горький.)

4. Болалигимдан, бир томондан, бойлар, гердайиб юрган хасис савдогарлар, очкўз суджўрлар, текинхўр йирик ер эгалари, дин ва шариятни ўзларининг маккорликларига қурол этган ҳай-ҳай-ҳай уламолар, иккинчи томондан, беchorаликдан ёзилган, тирикчилик машаққати тошида ҳадсиз чақилган камбағал чорикорлар, беҳол деҳқонлар, ғариб, мискин косиблар ҳаётини кўриб ўсдим. Турмушнинг бу даҳшатли ҳақиқати, ҳаётнинг фожиаи, ачиқ аянчли кўринишларини кўрган ва англагандим. «Қутлуғ қон» шу ҳаётнинг бир кичик лавҳасидир».

(Ойбек.)

5. Йўлдош Охунбобоевнинг Султонхўжа Қосимхўжаев билан 1926 йилда тушган расми. (Бу расм Г. Рашидовнинг «Верный сын узбекского народа С. Касымходжаев» (Ташкент—1956) деган брошюрасида ҳам бор).

6. О. Бобононов ва С. Қосимхўжаевнинг 1920 йилда бирга тушган расмлари. (Бу расм ҳам Г. Рашидовнинг юқоридаги брошюрасида бор.)

7. Тошкент қўзғолонининг қатнашчилари: (уларнинг рўйхати Х. Турсуновнинг «Ўзбекистонда 1916 йил халқ қўзғолони» деган китобида бор. «Ўзбекистон» нашриёти, Т., 1966).

8. Зуҳрабиби Мусамухамедованин 1916 йил қўзғолонида иштирок этган бир группа аёллар билан тушган расми («Ерқин ҳаёт» журнаи, 1940 йил, 7-сондан олинган. Бу расм «Ўзбекистон ССР тарихи», 1-том, иккинчи китоб, Тошкент, 1957 йил нашрида ва «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1959 йил, 23 январь сонида ҳам бор.)

9. «Бозорда юрган халқ—фуқаро ҳам кир-юпин, иқирт, ғазабли, шошадн, туртинади, уринади, сўқади. Уларнинг кўзларида ифодаси қийин аллақандай машаққат, камбағалчилик дарди, турмуш кечириш ғуссаси ётади. Осонми? Нарх-наво кун сайин кўтарилади. Халқда пул йўқ. Халқнинг аксари ишсиз. Деҳқоннинг ёзда топгани қишга етмайди, косибнинг бир ҳафталик ишига бир халта дон келмайди...»

(Ойбек.)

10. Рассом Ф. Гавриловнинг «1916 йилги қўзғолон» деган расмлари (ёки шу темадаги бошқа расм).

11. О. Бобононов ва С. Қосимхўжаевнинг 1917 йилда Тошкентдаги ишчи бинкорлар союзининг аъзолари билан тушган расмлари. (Бу расм К. Е. Житовнинг «Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг 40 йиллиги» (Тошкент—1957) деган брошюрасида ҳам бор.)

12. «Йўлчи... нима учун, ким учун қон тўкди? Узи учун эмас, халқ учун, юрт учун, жамикн аламдидалар, аламдидалар учун қон тўкди. Бу қон энг қутлуғ, энг муборак, энг соф қон ... (Йўлчи) мард йигит эди, номусли йигит эди. Номус билан, мардик билан ўлди. У зулм илдиизига болта урди. Иншоол-

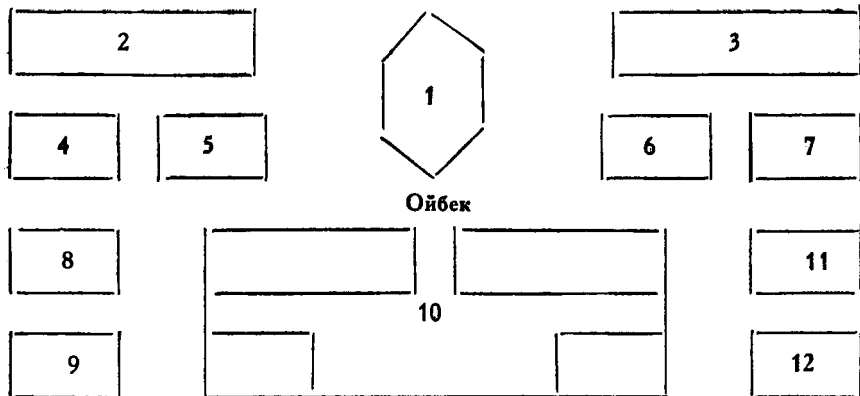
¹ Ўқитувчи бу кўرғазмали монтажни ўз имкониятларига қараб, тасвирий санъатнинг янги намуналаридан ҳам фойдаланиб тузиши мумкин.

ло, зуам даракти қуриydi. Йўлчининг қони беҳуда кетмайди, сира беҳуда кетмайди. Бу ҳикматли қон, қутлуғ қон...»

(Ойбек.)

Юқоридаги материаллар рақамлар тартибида алоҳида картонга қуйидагича жойлаштирилади:

«Қутлуғ қон» романида акс эттирилган давр

2. РОМАНДАГИ ОБРАЗЛАРНИ УРГАНИШ

«Қутлуғ қон» романида икки синф вакиллари ўртасидаги зиддият акс эттирилади. Романда, дастлаб, бой билан батрак ўртасидаги зиддиятнинг келиб чиқиши, кескинлаша бориши (оилавий — социал конфликт), сўнг эксплуататорлар билан меҳнаткашлар ўртасидаги зиддиятга (социал-сиёсий конфликт) ўсиб чиқиши тасвирланган. Демак, романда антагонистик характердаги конфликт ифодаланган. Шу сабабли романдаги образларни бир-биридан ажратилган ҳолда эмас, балки бир-бирига боғлиқ равишда ўрганилади. Аммо бу фикр ҳар бир образ ёки персонажнинг индивидуал хусусиятини, характерини ўрганиш зарурлигини чинкор қилмайди. Одатдагидек романдаги образ ва персонажларни ўрганишда хилма-хил методлардан, характеристика беришнинг турли приёмларидан (индивидуал, гуруҳий, қиёсий каби) фойдаланилади. Чунончи: романининг бош қаҳрамони Йўлчи образини индивидуал характеристика бериш йўли билан ўрганилади. Гулнор образига ҳам индивидуал характеристика берилади. Ижобий аёллар: Гулсумбиби, Зайнаб Гулнорга боғлиқ равишда; Унсин эса ҳам Гулнорга, ҳам Шокир отага боғлиқ равишда ўрганилади. Йўлчининг фикрдошлари Уроз, Шоқосим, Шокир ота, Қоратой образларига гуруҳий характеристика берилади. Мирзакаримбой образига индивидуал характеристика берилади. Ҳакимбойвачча отасига қиёс қилиб ўрганилади. Салимбойвачча ва Тангибойваччага гуруҳий, қисман қиёсий характеристика берилади. Нурининг салбий хислатлари Йўлчи ва Гулнорга таққослаб ўрганилади. Ермат мураккаб образ бўлгани-

дан, дастлаб, индивидуал, сўнг Йўлчига, Ҳ Ҳақимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасидаги Холматга таққослаб ўрганилади.

Умуман, романининг ғоявий мазмуни, образлари ва бадий хусусиятларини ўрганиш жараёнида қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқдир: 1. Романининг тарихий аҳамиятини тушунтириш. 2. Тарихий ҳаётни, халқ синфий онгининг ўсишини, озодлик курашини ёрқин кўрсатиш. 3. Езувчининг катта бадий маҳоратини ўқувчиларга етказиш. 4. Романининг эстетик таъсирини, тарбиявий ролини ҳисобга олиш.

**Йўлчи
образи.**

«Қутлуғ қон» романининг бош қаҳрамони Йўлчи образини ўрганиш учун икки соат вақт ажратилади. Йўлчи образи ва унинг саргузашти ро-

мандаги ҳамма бобларни, воқеа ва эпизодларни ягона марказга бириштиради.

Одатда, Йўлчи образи икки усулда ўрганилади:

I. Йўлчи образига характеристика:

1-соат. Йўлчи Мирзакаримбой хизматида.

2-соат. Йўлчи озодлик учун курашда.

II. Йўлчи образига характеристика:

1-соат. Йўлчи синфий онгининг ўсиб бориши.

2-соат. Йўлчининг характерига хос хусусиятлар.

Кузатишлар ва тажрибалар юқоридаги ҳар икки усулнинг ўзига хос афзал томонлари борлигини кўрсатди. Йўлчи образини ўрганишнинг биринчи усули билан машғулот ўтказилганда, бош қаҳрамон образи эволюцион динамикасининг бир қисми биринчи дарсда, қолган қисми иккинчи дарсда баён этилади. Йўлчининг характерига хос хусусиятлар ҳам шу дарсларда тушунтирилади. Йўлчи образини ўрганишнинг иккинчи усулида эса ўқитувчи биринчи дарсда бош қаҳрамон образини бир бутун ҳолида ўқувчилар кўз олдида гавдалантиради. Иккинчи дарсда қаҳрамоннинг характерига хос хусусиятлар юзасидан мулоҳаза юритилади. Иккинчи усулнинг афзал томони шундаки, ўқувчилар биринчи дарсдаёқ Йўлчи синфий онгининг ўсиб боришини мукамал тушуниб оладилар. Биз бу ўринда бош қаҳрамон образини ўрганишнинг иккинчи усули юзасидан мулоҳаза юритамиз.

Янги дарс ўтган дарсда ўтилган темани такрорлашдан бошланади.

Янги темани баён этаётганда персонажларнинг қарама-қарши икки гурпуга ажратилганлиги ва уларнинг ўзаро боғланишини акс эттирган кўرғазмал материал билан бирга бош қаҳрамон динамикасини кўрсатадиган қуйидаги кўрғазмал материалдан ҳам фойдаланилади (44-бетга қаранг).

Булардан ташқари, романдаги бир қатор персонажлар тасвирланган расмлардан (1941, 1947, 1950 йиллардаги нашрларида бор) ва роман асосида ишланган драма, кинофильм бўйича газета ва журналларда эълон қилинган расмлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Ўқитувчи бош қаҳрамон Йўлчи синфий онгининг ўсиб боришини ўрганишда қуйидаги пландан фойдаланиши мумкин:

Йўлчи образининг композицион динамик ривожланиши

Бизнинг
урушимиз
озодлик
уруши бў-
лади, ота.
Биз ҳамма
бўрилар-
ни, ҳамма
конхўр-
ларни, зо-
лимларни
янчиб
ташлай-
миз!

Халойиқ!
Бўш кел-
манглар,
оёқни ти-
раш керак,
муштни
кўрсатиш
керак...
Токайгача
қон юта-
миз, тоқай-
гача чўк-
калаймиз?
Овозимиз-
ни баланд
кўяйлик.
ё хак, ё
ўлим!..

Турма!
Бу дунё
турмадан
яхшими?
Олам зин-
дондан
қоронги-
роқ, иф-
лосроқ
эмасми?

Менимча,
Қоратой
ака, Шо-
кир ота,
бундай
турмуш-
нинг ёмон
тузилагани-
дан.

Мирзака-
римбой
бошқа,
ман бош-
қа! Хўжа-
йинлар
бор, ма-
лайлар
бор. Ойни
этак билан
яшириб
булади-
ми?..

Токайга-
ча эгила-
миз. Шу
вақтга
давр
эшит-
дим, чи-
дадим,
энди-чи?
Йўқ!

Зулам,
кўрланиш,
хақорат
шўнчалик
бўлар,
Қоратой
ака!
Бундан
ортигини
қаллам
сиздир-
майди...

Йигитнинг
юраги,
номуси,
одамгар-
чилиги
пуладан
азиз, пул-
дан юқо-
ри эмас-
ми? Пул-
дорга эги-
лиш паст-
кашлик
эмасми?..

Тўққиз
сўм
оламан
деб
тўқсон
гап
эшит-
дим...

Ажаб
дунё
Хар ер-
да деҳ-
қоннинг
иши
чатоқ...

У сол-
да уят-
чан,
камта-
рин
йигит.

1. Йўлчининг портрети.
2. Йўлчи — содда, камтарин, қишлоқ йигити.
3. Йўлчининг батрак ва деҳқонларга хайрихоҳлиги.
4. Йўлчининг шаҳар ҳунармандларга аҳволига ачиниши.
5. Бой билан батрак ўртасидаги зиддиятнинг кескинлашуви.
6. Йўлчининг рус ишчи-большевикларидан таълим олиши.
7. Йўлчи — онгли курашчи.
8. Йўлчи — типик образ.

Йўлчи — 23 ёшли, арслондек кўркам гавдали, кенг кўкракли, бақувват қўлли, кенг пешанали, чуқур самимият билан тўла, йирик, ҳушёр кўзли, баданидан куч ёғиб турган азамат йигит. У ҳўжакентлик камбағал деҳқон Шералининг ўғли. Йўлчи бир парча ер-сувдан ҳам ажралиб, отасининг вафотидан сўнг, иш қидириб, эрта тонгда шаҳарга йўл олади.

«Вақт пешиндан оққан эди. Июль ойининг қуёши ҳамма ёқни олов сели билан тўлдирган, ҳаво аллақандай оқ аланга билан жимгина ёнгандай... Иссиқ тобора ортар, «ғир» этган шамол йўқ, от-арава кўтарган чанг ҳавода узоқ вақт қимирламай туриб қолар, юзларга қизгин темир учқуни каби ёпишар, нафасни бўғар эди».

«Қаҳратон қишда яланг оёқ муз босиб, саратонда қизгин қум кечиб, иссиқда, совуқда обдан пишган бизнинг йигитни ҳам (катта масофани пиёда босгани учунми) кун хийла бетоқат қилган эди. У куйиб ётган билқ-билқ юмшоқ тупроқда салмоқли оёқларини илдам ва йирик-йирик босар, кўзлаган жойига тезроқ етишга» (5-бет) ошиқар эди. «Унинг очик ёқали узун кўйлаги, устидаги олача яктаги сувга пишгандай жиққа ҳўл бўлган, баъзан гаши келиб, баданга ёпишган кўйлакни кўчирар ва елпинар эди» (5—6-бет).

Йўлчи шаҳарга келгандан сўнг дастлаб «Тошкентнинг тўрт даҳаси» танийдиган Мирзакаримбойга йўлиқади. Мирзакаримбой содда, уятчан, камтарин, обдан чиниққан йигитни кўриб унга берилган овқат беҳуда кетмайди деб ўйлайди ва уни меҳрибонлик ниқоби остида ўз чангалига илинтиради. Йўлчи ор-номусли, одобли, тортинчоқ йигит бўлганидан меҳнат ҳақи тўғрисида гаплаша олмайди. Йўлчи бойнинг энг оғир ишларини бажарди: беда ўрди, ер чопди, тўнка ковлади. У иссиқни иссиқ демай, совуқни совуқ демай астойдил ва ҳалол ишлади, бойнинг «марҳаматидан» умидвор бўлди.

Ёзувчи Йўлчининг қийинчиликларга бардош қилиб, тўнкани кўпоринини қуйидагича тасвирлайди: «Кетмон ерга нақ тошга урилгандай тегади. Ер ушалиб, тош парчалари сингари атрофга сачрайди. Ер бора-бора кучга бўйсунди. Йўлчининг зарбаси остида тўнкалар яланғочлана, ўзининг қўпол баҳайбат гавдасини кўрсата бошлайди...» (24-бет).

Йўлчи Мирзакаримбойнинг шафқатсиз, адолатсиз эканини, меҳнаткаш халқнинг эзлишининг иқтисодий-сиёсий сабабларини тушуниб етмади. У ҳалол меҳнат қилиб, онаси ва укаларини оч-яланғоч қолдирмасликни, зориқтирмасликни, тирикчиликни бир

нав ўтказиб туришни ўйлади. Қишлоқдан келган, бой хонадон билан таниш бўлмаган, содда, кўнгилчан қолоқ бир батракнинг тушунчаси бундан нарига ўта олмаслиги табиий. Аммо Йўлчи бойнинг «вафоли қули», «содиқ» хизматкори Ермат каби узоқ вақт алданиб қолади. Атрофини ўраб олган шароит, ижтимоий муҳит Йўлчи онгини уйғота, тушунчасини ўзгарта борди. Ундаги норозилик, дастлаб, боққол томонидан алданган деҳқоннинг аянчли аҳволини кўрганда туғилади.

«Ажаб дунё экан! Ҳар ерда деҳқоннинг иши чатоқ. Ери бўлса, улови йўқ. Улови бўлса, ери йўқ. Кўпида иккиси ҳам йўқ. Мана, мен!.. Ҳозир қаёққа қарасанг, менга ўхшашлар... Ҳалиги деҳқон қовун экибди. Қанча меҳнат, қанча машаққат! Елғиз ўзи эмас, бутун уй ичи билан ишлаган, албатта. Дастлабки сотиш бу хилда бўлиб чиқди. У молини сотмади — сувга оқизди.... Йўқ сувга оқизгандан баттар бўлди. Лоақал ўн беш сўм турадиган қовунни тўрт ярим сўмга сотсин, буни ҳам бировнинг аравасини тузатишга тўласин. Фойдани тулки боққол урди. Вой, ҳароми, ноинсоф! Мен бундай мўлтонини сира кўрганим йўқ эди... Энди деҳқон ўз отасининг шаҳардан қайтишини тўрт кўз билан кутган болалари олдига қандай боради. Уларга нима дейди? Қип-яланғоч болалар: кийим қани деса, нимани кўрсатади? Тўй ўрнига аза!» (39—40-бетлар).

Йўлчи Мирзакаримбой даргоҳида экан, турмушнинг хилма-хил ҳодисаларини кўра бошлади. У бойнинг катта ерида тер тўкиб меҳнат қилаётган қарол ва мардикорлар билан дўстлашди. У эли ва оиласини ташлаб, иш қидириб, юртма-юрт сарсон бўлиб юрган, ниҳоят, бойнинг тузоғига илинган Алиохунни, отаси очликдан боқа олмай бойга сотган, натижада ўз севгилисидан ажралган, бойнинг жабру жафосини тортаётган қирғиз йигит Урозни, тўрт йилдан бери ишлаб қорни овқатга тўймаган, эгни кийимга ёлчимаган Шоқосимни ва бошқаларни кўради. Буларнинг ҳаммаси Йўлчининг кўзини очади. Айниқса, онасига юбориш учун пул сўраганда, бойнинг қўпол, ҳақоратли муомаласи унинг онги, психологиясида жиддий ўзгариш ясайди. Унинг «Қариндошларим ўлгундай пишиқ одамларга ўхшайди. Фирромлик қилишмаса, майли-я» (40-бет) деган шубҳаси ҳақиқатга айланади. У: «Тўққиз сўм оламан деб тўқсон гап эшитдим: бўшанглик қилсам, нонимни туя қилишлари аниқ» (133-бет), деган хулосага келади. Тангибойваччанинг хизматкори Қамбарнинг «Биров ишлайди, биров роҳатини кўради» (64-бет) деган гапи ҳақ эканига шубҳа қилмайди.

Йўлчи бой тоғаникига келишдан олдин, тўғри келса, ишлаб тураман, маъқул бўлмаса, бошқа жойга кетарман, деган фикрда эди. Лекин у ердаги ўзи каби меҳнаткашларнинг саргузаштларидан камбағалларнинг аҳволи ҳар ерда чатоқ эканини билди. Бундан ташқари, тўнка ковлаётганда гўзал қиз Гулнорни учратди. Йигит унинг ювариди, кўзларида қандайдир мулойим табассум сездди. Улар ўртасида илиқ, самимий муҳаббат бошланди ва ас-

та-секин мустаҳкамлана борди. Қизнинг соф юрак севгисига му-
яссар бўлган йигит ўз мақсадига етмагунча бу ердан кетмасликка
қарор қилди. Натижада бой даргоҳида узоқ вақт қолди.

Санъаткор Ойбек романнинг бош қаҳрамони Йўлчи саргузаш-
тини тасвирлаш орқали китобхонни революциядан олдинги ҳаёт,
мавжуд ижтимоий тузум билан таништиради. Бой билан батрак
ўртасидаги зиддиятнинг келиб чиқиш сабабларини ва унинг кес-
кинлашишини ғоят усталик билан ифодалайди.

Ёзувчи китобхонни Йўлчи билан бирга шаҳарга олиб келади.
Мана, Туркистоннинг марказий шаҳарларидан бири Тошкент...
Ўит растаси.... Мирзакаримбойнинг эски шаҳардаги дўкони. Йўл-
чи бойнинг дўкони олдига ўнларча, юзларча той газламаларни
тушириб, уни ечар, ердан шипга қадар тахлар, яна отга миниб
аравани гумбурлатиб жўнар эди. Қаҳратон қиш... Бозор кунла-
ридан бири. «Баъзи йиллари Тошкентда бир неча кун бўладиган
ўткир қуруқ совуқ!.. Соқолларда, мўйловларда, киприкларда
қиров... Совуққа чидамли Йўлчи ҳам, эғни юпун бўлганидан,
оёқларининг жонсизланганини, гавдасининг бужмайганини сезди.
У, гўё қиш кун музни ёриб, яланғоч ҳолда сувга тушган каби
...Ишдан, совуқдан ёрилган қўллари қамчини базўр тутар
эди. Лекин, Йўлчи бу жиҳатдан ёлғиз эмас... аксар одамлар-
нинг эғнида «номи кийим»: телпак ўрнига чурук саллани қулоқ
аралаш ўраган, дўппи устидан хотинлар каби рўмол ўраган, маҳ-
си-калиш ўрнига оёқларига эски латта боғлаб юрган одамлар
билан кўчалар, йўллар тўла... «Мана «дўппи бозор»и. «Бу ерда
зўр тиқилинч, кўпчилиги хотинлар. Буларнинг «қишки кийими»ни
паранжи ҳам яшира олмас, юзларидаги қайғу-изтиробини, машақ-
қатини қалин чачвон ҳам яшира олмас эди. Дўппи тутган қўл-
ларнинг титраши, овозларнинг ҳазинлиги, паранжидаги гавда-
ларнинг вазияти игна билан тирикчилик қилувчи аёлларнинг фа-
локатли аҳволларини ёрқин тасвирлар эди...» Иккинчи томонда эса
бойлар «дўконларда пўстинларга, мовут чакмонларга ўралиб
ўтирадилар. Қоринлари тўқ. Бола-чақалари роҳатда... Тўқлар кула-
ди, очлар йиғлайди...» (124—125-бетлар).

Йўлчи бозордан чиқар экан, унинг музлаган бошида бир
фикр уринади: «Ким пулдор, ким мулкдор, ким савдогар — ҳам-
масининг бигизи, найзаси бор. Улар бир-бирларига тиқсалар май-
ли эди-я, аммо, ўйлаб қарасанг, уларнинг ҳаммаси найзани, бигизи
ни халққа тиқади. Ҳаммасининг найзаси бориб-бориб халққа:
косибга, деҳқонга, мардикорга, хизматкорга, бева-бечораларга қа-
далади...» (124-бет).

Ёзувчи феодаллар, бойлар ҳукмронлиги шаронтидаги мудҳиш
лавҳаларни — мардикор, батрак, камбағал деҳқонларнинг оғир
аҳволини, шаҳар меҳнатқашларининг фожiali ҳаётини бош қаҳра-
мон Йўлчининг кузатишлари орқали оча боради. Ойбек романда
шаҳар ҳунармандларининг оғир аҳволини маҳсидўз Шокир ота, те-
мирчи Қоратой образлар тасвирида равшан ифодалайди. Йўлчи
улар билан ҳам дўстлашди, дардлашди.

Йўлчи Мирзакаримбой даргоҳида меҳнатининг роҳатини кўрмади, онаси, укаларига тузукроқ ёрдам бера олмади.

У бой ва бойваччаларнинг маиший бузуқлигини, ноинсофлигини, адолатсизлигини, жадид Абдишукур, Олимхон эликбоши кабиларнинг сотқинлигини кўрди. Одамгарчиликни ҳар нарсадан юқори қўйган Йўлчи бой хонадонидан ҳам одамгарчиликни кутган эди. Аммо бой оиласида бу фазилатни кўрмади, ўзининг хато фикрда эканини чуқур англай борди. Айниқса, камбағаллик, но-чорлик билан жафокаш онасининг вафот этиши йигитнинг қайғусини оширди, Мирзакаримбойнинг Гулнорни зўрлаб олмоқчи эканини эшитган Йўлчининг кўзларида ғазаб учқунлари чақнади. У дўсти Қоратойга шундай дейди: «Зулм, хўрланиш, ҳақорат шунчалик бўлар, Қоратой ака! Бундан ортигини калам сиғдирмайди» (223-бет). Бу сўзлар Йўлчининг онгида, психологиясида жиддий ўзгариш пайдо бўлганидан далолат беради.

Йўлчи Салимбойвачча ва Тантйбойвачча томонидан ўғирлатилган Гулнорни ўғри Қора Аҳмад чангалидан қутқаради. Лекин ўз севгилисига эга бўла олмади. Бой, феодаллар ҳукмронлик қилган замонда зулм зўрлик қилди, ҳақиқат букилди, Гулнор бойнинг панжасида ғижимланди. Натижада бой ва батрак ўртасидаги зиддият ҳаддан ташқари кескинлашди. Бу нарса Йўлчи билан Мирзакаримбой ўртасидаги сўнгги учрашув — диалогда равшан кўринади.

Йўлчи бир оғир қисматларни бошидан кечиргандан сўнг, гарчи иш ҳақини ундиришдан умидвор бўлмаса ҳам, бой билан бетма-бет, очиқ гаплашиш ниятида унинг қаршисига боради. Бой Йўлчини кўриш биланоқ уни ҳақорат қила бошлайди:

— Қаердасан, ҳароми? Бу ёқда шунча ишни бувингга ташладингми? Сендай йигитни асрагандан кўппак асраган яхши!..

— Бақирманг,—деди хўмрайиб Йўлчи,—шу вақтга давр эшитдим, чидадим, энди-чи? Йўқ!

Мирзакаримбойнинг кўзларида заҳар ёниб кетди:

— Сенга бу тилни қайси қизталоқ берди!

— Зулмингиз берди!

— Зулм?.. (268-бет).

Бу учрашув бой билан батрак ўртасида зиддиятнинг кульминациясидир. Чунки бу учрашувгача Йўлчи ўзи билан бой ўртасидаги тафовутни чуқур англаб етган эди.

Йўлчининг жадид Абдишукур билан учрашуви ва унинг бойга ҳомийлик қилишига жавобан: «Мирзакаримбой бошқа, мен бошқа! Хўжайинлар бор, малайлар бор. Ойни этак билан яшириб бўлади-ми?» (281-бет) деган гаплари юқоридаги ғояни тўлдиради, мукаммаллаштиради.

Йўлчи ҳақиқатни рўй-рост гапиргани учун жазоланди.

Йўлчи турмада рус ишчиси — большевик Петров билан танишади. У билан дўстлашади. Ундан рус тилини, ўқишни, ёвишни ўрганади. Турмушнинг қандай тузилганини, энди нима қилиш кераклигини билиб олади.

Йўлчи турмадан чиққач, етук курашчига ва озодликнинг онгли тарғиботчисига айланади. У биринчи жаҳон уруши йилларида миллий капиталнинг «ўсган»ини кўрди. Бу «ўсиш» оммавий қашшоқлик, ҳақсизлик, хонавайронлик эвазига бўлганини тушунди. Меҳнаткашларни бошқача курашга — эзилган халқ оммасининг озодлиги учун курашга чақирди. «Жамики меҳнаткашлар яктан бўлиб чиқса, бойларни ва қонхўр Николайни ағдариб ташлаши аниқ (320-бет) эканини дўстларига тушунтирди. Йўлчи Тошкент меҳнаткашларининг мардикор олишга, зулмга қарши кўтарган исёнларига қўшилди, олдинги сафда борди, йўлбошчилик қилди. У ўз нутқи, хатти-ҳаракати билан кўзғолончиларнинг ғайратига ғайрат қўшди, уларга далда берди. Халқни зулм занжирларини узиб ташлашга чақирди, у бу йўлда ўлимдан чўчимади, курашдан қайтмади. Йўлчи биладики, бу кураш «... улуғ халқ исёни, бу — асрлардан буён давом этиб келган жабрга, қуликка, кишан-бўғов тузумига, бош турмачи Николай салтанатига қарши мустахлама камбағалларининг, капитал қулларининг кўзғолони, даҳшатли зарбаси эди» (348-бет).

Йўлчи халқ бўрони билан олға борар экан, кўзғолоннинг мақсадини англамаган бир мўйсафидга:

«...Бизнинг урушимиз озодлик уруши бўлади, ота. Биз ҳамма бўриларни, ҳамма қонхўрларни, золимларни янчиб ташлаймиз!» (344-бет) дейди. У бу курашда «овига чанг солган арслондек миришаблар устига ташланди» (349-бет), жасорат, маҳорат кўрсатди.

Умуман, Йўлчи эрк-озодлик, бахт-саодат учун кураш йўлига чиқди. Бу йўл хатарли, лекин бахт манзилига элтувчи йўл эди. Тарихий зарурият, халқнинг куч-иродаси дадил курашга, зафарга ундади. Йўлчи ўзида катта куч ҳис этди. Бу куч эзилган, азоб-уқубат чеккан омманинг кучи эди. Йўлчи улар билан бирга бўлди, бирга нафас олди. Аммо бу курашда қутлуғ қони тўкилди. Биз Йўлчи ўлимининг туб илдизини, моҳиятини, таъсир кучини косиб Шокир ота монолоғида яққол кўрамиз. У Йўлчининг ягона сингласи, меҳрибони. Унсинга қарата: «...Қизим, аканг мард йигит эди, номусли йигит эди. Номус билан, мардлик билан ўлди. У зулм илдизига болта урди. Иншоолло, зулм дарахти қурийди. Йўлчининг қони беҳуда кетмайди, сира беҳуда кетмайди. Бу ҳикматли қон, қутлуғ қон» (354-бет), дейди. Романнинг бу эпизоди оптимистик тугалланмадир. Романда тасвирланганидек, Йўлчини ҳаёт мактаби ўстирди, чиниқтирди. Содда, уятчан, камтарин йигит исёнкор, жасоратли, мард йигит бўлиб етишди. Йўлчидаги бу ўзгариш, умуман, меҳнаткашлардаги ўзгариш эди.

Романда тасвирланганидек, бой билан батрак ўртасидаги зиддият кескинлашиб, бой, амалдорлар билан меҳнаткашлар ўртасидаги зиддиятга, кескин тўқнашувга ўсиб чиқди, ниҳоят, халқнинг озодлик ҳаракатига айланди. Бу курашда халқнинг кўп қони тўкилди. Кўзғолон бостирилди. Аммо халқнинг тарихий ку-

раши беҳуда кетмади. Уни яна курашга отлантирди, зафарга ундади, умуман, халқнинг бу мардона кураши бизга озод ва бахтли ҳаёт йўлини очиб берган Улуғ Октябрь революциясининг муҳим босқичларидан бири бўлди.

Биз бу ўринда Йўлчи синфий онгининг ўсиб бориши — динамикасига доир қисқача мулоҳаза юритдик. Албатта, ўқитувчи юқорида баён этилган фикрларга ижодий ёндашади.

Ўқитувчи Йўлчи образини ўрганишга оид иккинчи дарсни суҳбат йўли билан олиб боргани маъқул. Суҳбат даврида олдинги дарсда келтирилган айрим далиллар қисман такрорланади ва унинг анализига кўпроқ аҳамият берилади. Суҳбатга ҳозирлик кўриш юзасидан шундай топшириқ бериш мумкин: романдан Йўлчининг характериға хос хусусиятларини ёритишга ёрдам берадиган ўринларни аниқланг, характерли парчаларни кўчириб, унинг қисқача анализини қуйидаги план асосида ёзиб келинг.

Йўлчининг характериға хос хусусиятлар:

1. Йўлчи — содда, камтарин йигит.
2. Йўлчи — меҳнатсевар йигит.
3. Йўлчи — самимий йигит.
4. Йўлчи — инсонпарвар.
5. Йўлчи — маънавий юксак, иродаси мустаҳкам йигит.
6. Йўлчи — ҳақиқат, адолат талаб ва бошқалар.

Ўқувчилар суҳбатга қуйидаги схема тартибида тайёрланиб келадилар.

Образнинг характери	Цитата	Қисқача анализ
Йўлчи — содда йигит.	— Бу ҳофиз... овози... Узи йўқ, ашуласи бор... — Қишлоқи деб мени лақиллатмоқчимисиз?	Йўлчи шаҳарга янги келганда содда, илмсиз, фан ва техника янгиликларидан мутлақо хабарсиз эди. Шунинг учун «Узи йўқ, ашуласи бор» ҳофизнинг овози эканига ишонмайди. «Қишлоқи деб мени лақиллатмоқчимисиз?» деб Ерматдан хафа бўлади. У, шаҳарни сайр этмаганидан музей, театр, гимназия, электр, телефонларни эмас, ҳатто трамвайни ҳам кўрмаган эди. Грамофон нима эканини билмас эди.
Йўлчи — меҳнатсевар йигит...	— Ишга тобинг борми, жиян? — Ишга чанқовмиз-да.	Йўлчи бутун умрини меҳнат билан ўтказган. У ер чопган, қўш ҳайдаган, мол боққан — қилмаган иши қолмаган. Йўлчи меҳнатда тобланган, чиниққан. Шунинг учун бойнинг: «Ишга тобинг борми, жиян?» — деган сўроғига даядил жавоб беради, ишга чанқовлигини билдиради.

Ўқувчилар суҳбат давомида ўзлари танлаган шундай цитаталардан ва унинг қисқача анализидан фойдаланадилар. Маълумки, бадий образни фақат персонажнинг нутқи орқалигина эмас, балки автор нутқи, бошқа персонажларнинг унга берган баҳоси орқали ҳам ўрганилади. Шу сабабли юқоридаги кўрсатма образни ўрганишнинг бир томони экани ўқувчиларга эслатилади ва хилма-хил далиллардан фойдаланган ҳолда суҳбатга тайёрланиб келиш зарурлиги ўқтирилади.

Суҳбат бадий асарни ўрганишдаги энг муҳим методлардан бири бўлиб, янги материални ўрганишда ҳам алоҳида роль ўйнайди. Суҳбат методи ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатади, уларнинг муҳокама доираларини кенгайтиришга, нутқ маданиятини ўстиришга ижобий таъсир этади. Уларда активлик, билимга ҳавас уйғотади. Бироқ суҳбатнинг қизиқарли бориши ўқитувчининг ўқувчиларга етарли кўрсатмалар беришига, ўқувчиларнинг шу дарсга пухта тайёрланиб келишларига ҳамда дарс жараёнида активлик кўрсатишларига боғлиқ.

Мактабда бадий асарни, жумладан, ундаги образни суҳбат методи билан ўрганиш олдиндан топширилган саволлар асосида олиб борилади. Бунинг учун саволлар яхши ўйланиб, аниқ-равшан ва ихчам тузилиши, ўқувчиларни атрофлича сўзлатишга қаратилиши лозим. Шундагина ҳар бир савол асарнинг ғоявий мазмунини очишга, ёзувчининг бадий маҳоратини кўрсатишга хизмат қилади.

Ўқитувчи образни анализ этиш жараёнида баён этилаётган фикрга синфдаги барча ўқувчиларнинг эътиборини тортиши, образнинг бирор муҳим хусусиятига етарли ёритилмаса, бу масалага бошқа ўқувчиларни жалб этиши ёки ўзи тўлдириши керак. Демак, суҳбат даврида ҳам етакчи фигура ўқитувчи бўлади. Баъзи ўқувчилар суҳбатга яхши тайёрланган бўлсалар ҳам, суҳбат пайтида кам гапирадилар. Бундай ўқувчиларни камситиш ярамайди; чунки уларнинг текст устида мустақил ишлаши, суҳбатга тайёрланишининг ўзи фикр-тушунчаларини кенгайтиришга катта ёрдам берган бўлиши табиий. Булардан маълум бўладики, суҳбат методи билан образни ўрганиш дарсга одатдагидан кўра кўпроқ тайёргарликни талаб этади. Шу сабабли йирик бадий асарлардаги бир-икки образгина суҳбат йўли билан ўрганишга тўғри келади. Бундан асардаги бошқа образ ва персонажларни ўрганишда суҳбат методидан мутлақо фойдаланилмайди деган хулосага келинмаслиги керак, албатта. Суҳбат деярли ҳар дарсда, ҳатто лекция ўртасида ҳам олиб борилиши мумкин ва фойдали.

Яна шуни унутмаслик керакки, суҳбат жараёнида мақсадни мукамалроқ очиш учун кўпинча асосий саволлар атрофида ёрдамчи саволлар бериб боришга тўғри келади.

Қуйида биз ўқитувчи раҳбарлигида, ўқувчиларнинг актив иштирокида ўтказилган суҳбат дарсининг материални келтира-миз. Ўқитувчининг саволларига ўқувчиларнинг берган жавоблари умумлаштириб, системалаштириб берилади.

Йўлчи — содда,
камтарин йигит.

1. Йўлчи Мирзакаримбой билан дастлабки уч-
рашганда, ўзини қандай тутди?

2. Йўлчи «ўзи йўқ, ашуласи бор» ҳофизнинг
овози эканига нега ишонмади?

3. Йўлчи ва Салим ўртасидаги диалогда қандай ғоя ифода-
ланган?

4. Йўлчи эшонларни, Абдушукурни қандай одамлар деб ўйлар
эди?

Атоқли санъаткор Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романининг бош
ижобий қаҳрамони Йўлчидир. Ёзувчи романининг дастлабки саҳи-
фаларидаёқ ўзининг севикли қаҳрамони характери ни оча боради.
Кўз олдимизда кўркем гавдали, азамат, меҳнатда чиниққан, аммо
содда, камтарин, уятчан йигит гавдаланади.

Йўлчи бой тоға қаршида ўтирар экан, унинг бетига боти-
ниб тик қарай олмайди. «Катта оғиз ва бетамиз» Лутфинисо Йўл-
чининг онаси бериб юборган совгадан жирканиб, аччиқ кесатиқлар
қилади. Йўлчи бунга ҳам дарҳол эътироз билдирмайди. Бой билан
ўз иш ҳақи тўғрисида очиқ сўзлашишга тортинди, одоб сақлади.
Йўлчи бойнинг қўргонидаги меҳмонларга «яқинлашув эмас, ҳатто,
узоқдан қарашга ботина олмайди» (22-бет).

Йўлчи қишлоқдан келган, у шаҳардаги янгиликларидан мут-
лақо хабарсиз эди. Шунинг учун «ўзи йўқ, ашуласи бор» ҳофиз-
нинг овозига ишонмади. Ҳатто, «Қишлоқ деб мени лақиллатмоқ-
чимисиз?» (28-бет) деб Ёрматдан хафа бўлди. Ваҳоланки, бу
давргача рус олимлари томонидан жуда кўп нарсалар, чунончи:
электр, телефон, телеграф, паровоз ва бошқалар ихтиро қилин-
ган ва улар аллақачоноқ Туркистонга кириб келган эди.

Лекин Йўлчи ҳатто трамвайни ҳам кўрмаган эди. Шунинг
учун у Ёрмат «шаҳарда кўнкани илгари от судрар эди, мана эн-
ди кўнка отсиз юради» (28-бет) деганда ғоятда ҳайратланиб,
«тавба» дейди.

Йўлчи тоғасининг улгуржи магазинида бир савдогарнинг ўн
той молини олиб, пулини бермай бир зумда ғойиб бўлганини кў-
ради ва таажжубланиб Салимбойваччадан сўрайди:

— Ҳов, урра қочди-ку, ақчаси қани?

Салимбойвачча бошини чайқаб кулди ва янги шалдирама оқ
қоғозни кўрсатди-да, қутига ташлади:

— Шу бас,— деди бойвачча,— буни вексель дейдилар. Муд-
датиде тўлайди!

— Ҳа, тихирлик қилса-чи?— Йўлчи кўзини катта очиб сўради.

— Кўзини мошдек очиб қўямиз. Уйи куяди, хонавайрон бўла-
ди!— салмоқланиб, лекин қатъий қилиб гапирди Салимбойвачча.

— Тушундим,— деди Йўлчи,— у бигиз, тунов кун тоғам
биттасига бигиз тикаман, деган эдилар, бигиз...

Салимбойвачча лабини қийшайтириб деди:

— Бе!.. Бигиз нима! Бу заҳарли найзадай, балки ундан ҳам
ўткир нарса... Бу олов, ёндиради, куйдиради» (123—124-бет-
лар).

Булардан маълум бўладики, Мирзакаримбой қарздорни чандиб боғлаб ташлаган пулнинг ўринбосари векселни бигиз билан тенглаштирган. Салим эса ундан ҳам тиглироқ қилиб заҳарли найзага, ёндирувчи ўт-оловга ўхшатади.

Йўлчи бойларга манфаат келтирувчи, бой амалдорлар ўртасида кенг тарқалган банка, кредит, процент, завод, кампания каби сўзларнинг маъносини ҳам дастлаб билмаган. Йўлчидаги соддалик Тантибойвачаникидаги саллали-каллади маншатпарастларни кўрганда «Тавбал Эшон «гарткам» деб ошиқ отадими-а?» (26-бет), «Гирт палид одамлар денг...» (63-бет) дейишида, ресторани кўриб ҳайратда қолиши, Петров билан учрашув тасвирида янада яққол кўринади. Йўлчи, ҳатто бир вақтлар бойнинг жарчиси Абдишукурга ўзининг сирларини айтган ва ундан йўл-йўриқлар сўрашгача борган эди. У аста-секин ҳаётни ўрганди, ким яхши, ким ёмон эканини билди. Мавжуд адолатсиз тузумга қарши курашга отланди.

Шундай қилиб, Ойбек романда китобхонни, бир томондан, бош қаҳрамоннинг характери билан таништира борса, иккинчидан, унинг саргузаштларига боғлиқ равишда замона, бой-феодаллар ҳукмронлик қилган тузум билан таништиради. Утмишнинг қабохатларига нафрат, социалистик ҳаётимизга муҳаббат туйғуларини кучайтириб боради.

Йўлчи—меҳнат-
севар йигит.

1. Йўлчи ёшлигини қандай ўтказди?

2. Йўлчи Мирзакаримбойникида қандай ишлади?

3. Бизда меҳнатга муносабат қандай?

Йўлчи меҳнат билан ўсган, меҳнатда чиниққан йигит. У ер чопган, қўш ҳайдаган, мол боққан — қилмаган иши қолмаган. Тирликчилик ўтказишда ҳамиша ота-онасига ёрдамлашган. Йўлчининг оиласи қишин-ёзин меҳнат қилса ҳам, турмуши яхшиланмаган. Ниҳоят, қишлоқдаги бойлардан қарз олишга мажбур бўлган. Натижада бир парча еридан ҳам ажралган.

Мирзакаримбой Йўлчиға эр ер сотмайди, деб таъна қилади. Йўлчи бунга жавобан: «Тоға, бошқа иложимиз йўқ эди... Мен қараб турмадим, пода боқдим, ўроқчилик қилдим, отбоқар бўлдим. Аям бошоқ терди. Қишлоқда тирликчилик қилиш жуда қийин» (13-бет), дейди. Бу билан биз, биринчидан, революциядан олдинги камбағал деҳқонларнинг қашшоқ ҳаётини, қишлоқнинг вайронагарчиликка юз тутганини, шунинг учун деҳқонлар иш қидириб шаҳарга оқиб келаётганини билсак, иккинчидан, бой савдогар билан камбағал батракнинг «енгилгина тўқнашув»ини кўраимиз. Бадавлат, аммо муғамбир бой тоға Йўлчини келган куник ишга туширади.

Йўлчи бедани «сартарош соч олгандай қиртишлаб ўрди» (18-бет). Шунинг учун бошқаларнинг ишнини камситишни яхши кўрган «ўзбилармон» Ермат ҳам бу гал ён беришга мажбур бўлади. Йўлчи ишга астойдил берилади. Уроқ ҳам ўткир эди. Йўлчи «ўралиб-чаплашиб ўсган қалин майсани «шар-шар» йиғиб борар экан,

ўзи ҳам завқланди» (18-бет). Содда йигит Йўлчи ўзича: «Тоғам қанча насиҳат қилди, мен билан қанча гаплашди. Энди ишим ўнг бўлади... Лекин гап яхши ишлашда...» (18-бет) деб ўйлайди. Мирзакаримбой ундан ишга тобинг борми деб сўраганида, меҳнатсевар Йўлчи ишга ташналигини айтади. У «ёзда ёниб, чанг-тупроқ ялаб, қишда қор-муз кечиб, бутун маҳрумиятларга, бутун оғирликларга қарамасдан, жонкашлик билан ишлади. У ер ҳайдади, чопиқ чопди, сув сурди, далага гўнг ташиди, шаҳарга пахта ташиди, дўконларга газлама ташиди, извош ҳайдади... Вақт соат, жума, байрам, ҳайит нима эканини билмасдан ишлади» (183-бет). У онаси, укаларига ёрдам беришни ўйлайди. Гулнорнинг ишқида ўзига тасалли беради. Йўлчи йигитлик кучини сарфлади. Аммо бойнинг тулкидай қувлиги, хасислиги Йўлчи ниятларининг амалга ошишига имкон бермади. У янглишди. Бой ва бойваччаларнинг адолатсизлиги, инсофсизлиги йигитнинг кўзини очди. Шоқосим кабиларнинг аянчли аҳволи, онасининг муҳтожлик билан ўлиши, севгилиси Гулнорнинг бой томонидан зўрлик билан хотинликка олиниши Йўлчида жиддий ўзгариш ясади. Сув келтирган хору зор, кўза синдирган азиз эканини кўрди. Ниҳоят, бой ва амалдорлардан умидини мутлақо узди, улардан йироқлашди.

Турмушни тобора чуқур тушуна борган Йўлчи эксплуататорларнинг ҳомийси жадид Абдишукурга: «Мен ер ҳайдашни, кетмон чопишни яхши кўраман. Ерни яшнатишга ҳам анча моҳирман. Лекин қани бир парча ер? Қишлоқда ҳам йўқ, шаҳарда ҳам йўқ!» (280-бет) дейди. У жадид Абдишукурнинг «насиҳати»га жавобан: «Ер куч билан, тер билан унум беради. Мен кучимни, теримни тўкай, фойдасини сояпарвар бойлар кўрсин, мен икки қўлимни бурнимга тикиб қолай! Қани инсоф! Яна бунинг устига ҳақорат, хўрлаш, менсимаслик...» (281-бет) дейди. Биров меҳнат қилиб, биров роҳат кўришини Йўлчи энди тушунди. Аммо у меҳнатдан қочмади. У турмадан чиққандан сўнг ҳам Саодат кампирга ёрдамлашди, ҳаммолчилик қилди. Бир одамга ўн минг ғишт қуйиб бермоқчи бўлди. Елғиз синглисини ёдидан чиқармади.

Маълумки, ўтмишда меҳнаткашлар қанчалик жафо чекиб меҳнат қилмасин, уларнинг турмуши, тирикчилиги яхшиланмас эди. Йўлчи ана шундайлардан — меҳнат қилиб роҳатини кўрмаганлардан эди.

Ўқитувчи Йўлчи ва унинг каби меҳнаткашларнинг машаққатли меҳнати ҳақида гапирганда, албатта, социалистик меҳнатнинг шон ва шуҳрат, бахт ва саодат манбаи эканини эслатиб ўтиши зарур.

Хусусан, у қуйидагиларни илова қилади:

Кишиларнинг меҳнати фақат бизнинг замонамиздагина қадрланди. Меҳнат бизда шон иши, шараф иши ва қаҳрамонлик ишига айланди. Бизда ҳар ким қобилиятига яраша меҳнат қилади ва меҳнатига яраша ҳақ олади. М. Горький айтганидек, меҳнат бизнинг замонамизда бутун қувончлар ва дунёдаги барча гўзалликларнинг манбаидир. Шу сабабли бизга меҳнат, меҳнатнинг таги

роҳат деб таълим берадилар. Демак, бахт, бойлик, фаровон ҳаётнинг ҳаммаси меҳнат билан яратилади. Меҳнат бизга янада катта бахт ва саодат келтиради.

**Йўлчи — севгида
вафодор**

Самимийлик, вафодорлик, чин дўстлик кишининг энг яхши фазилатидир. Мана шундай инсоний фазилатлар Йўлчи образида ўзининг мукамал ифодасини топган. Ёзувчи Йўлчидаги бундай фазилатларни унинг юриш-туриши, хатти-ҳаракати, оиласи, дўстлари ва Гулнорга бўлган муносабати, ички кечгичмалари ва бошқа кишининг унга берган баҳолари орқали ёрита боради.

Йўлчи бой тоғасиникига келганининг иккинчи куниеқ Мирзакаримбойнинг тош юрагидай ернинг тош-метин бағрини ковлаб, тўнкаларни қўпораётган вақтда бедапоя этагида ёнига пақиринни қўйиб, унга яширинча тикилиб турган, паранжи ўрнига чурук бир яктак ёпинган, эгнига эски, лекин тоза чит кўйлак кийган гўзал қизни учратади. Қиз ундан узоқлашар экан, йигит унинг юзларида, кўзларида қандайдир мулойим табассум сезади. Шундан сўнг Йўлчи енгил хўрсиниш билан ишга тушади. Бу эпизодда — йигит ва қизнинг дастлабки учрашуви тасвирида икки ёшнинг ахлоқи — одоби, қарашларидаги самимийлик, илк муҳаббати акс этган. Давр ўтиши билан бу севги-муҳаббат мустаҳкамлана боради.

Йўлчи бир кун кечқурун Уроз чертган дўмбиранинг мунгли жарангини тинглар экан, най тўғрисида ўйлайди. Тоғасининг қизи Нури билан учрашувни эслайди: «Бу ҳийлакор қиз... жуда қув қиз... унга ўйин керак. «Тенг тенги билан, тезак қопи билан», Мирзакаримбойнинг қизи билан менинг ошиқ-маъшуқлигим эртаси ҳам сизмайди...» (54-бет). Йўлчи ўша камбағал қизни, содда, самимий табассум бахш этган гўзал, покиза қизни севади. Чин юракдан севади. Бу севги ўсиб, мустаҳкамланиб, вояга етиб боради. Лекин Йўлчи гоҳ-гоҳ бошини банд қилган у қизни кимнинг қизи эканини кўп вақтга қадар ҳам билолмайди. Учратганда ботиниб гаплаша олмайди. Ёзувчи тасвирлаганидек, «қачон унинг паранжисини кўрса, қачон овозини тўсатдан эшитса, йигит қалтирайди, ранги оқаради. Чунки Йўлчи уни чуқур севади, жондан, бутун мавжудийетдан севади!» (127-бет). Йўлчи қизни фақат Нурининг тўйи кунларида аниқроқ кўради. Унинг «шўх хумор кўзлари»да, «юзларида, дудоқларида йигитнинг юрагини ёритувчи бир табассум ёнади... Йўлчи учун бу қиз энди бегона эмас. У Ерматнинг қизи, у яқин» (129-бет).

Ёзувчи Йўлчи билан Гулнор ўртасидаги севгини ёмғирдан сўнг очилган тоза, покиза баҳор ҳавосига ўхшатади. Йўлчи Гулнорга бўлган севгисини юрагида пок сақлайди.

Йўлчи машаққатлар, қийинчиликлар билан яшаса ҳам, Гулнорнинг муҳаббати билан учинчи қишни ўтказди. Бироқ онасининг вафотидан сўнг, қишлоқдан ёлғиз сингалрис билан қайтган Йўлчи дўсти Қоратойдан Гулнорни Мирзакаримбой олмоқчи эканини эшитиб ғазабланади. Уни «даҳшатли бир куч эгаллади: инсофга, адолатга, ҳақиқатга ёт бўлган бу ҳаётни, замонни, ҳамма нарсани оёқлари остида эзса, йиқитиб ёқса!» (224-бет).

Муҳаббат Йўлчини мардликка ундади. Ғазаб учқунлари алан-галанган Йўлчи қизни зolimлар, қотиллар чангалидан, даҳшатли Қора Аҳмад қафасидан — «дев пойлаган тилсимдан» қутқарди. Севгилисига вафодорлик қилди. Аммо Йўлчи бахтга — Гулнорга интилган сари бахтсизликка, мусибатга учрайди, Йўлчи билан Гулнор ўртасидаги севги эрқдан маҳрум бўлганидан бойлар томонидан ерга урилади. Аниқроғи, Йўлчи бой-феодаллар ҳукмронлик қилган замонда бахтга эриша олмади. Гулнор эса оловга отилди. Ниҳоят, бой билан батрак ўртасидаги зиддият кескинлашиб юқори нуқтага етди. Энди Йўлчи бой ва амалдорларга қарши курашиш лозимлигини тушунди. Бойнинг зулмкор даргоҳи унинг кўзини очди ва у бу даргоҳдан бош олиб кетди. Айниқса, унинг фикрлари большевик Петровдан таълим олгандан сўнг ойдинлашди.

Йўлчи Гулнорни умрининг охиригача унутмади. Чин муҳаббатини пок сақлади. Йўлчининг ишқи барқарор ишқ эди. Буни қуйидаги тасвирда яққол кўрамиз.

Йўлчи миллий озодлик ҳаракатида иштирок этган «ҳисобсиз хотинлар ичида, тиқилинчда кўзи бир қизга тушди... Йўлчи биринчи боқишдаёқ у қизнинг чеҳрасида Гулнорнинг руҳини кўрди; юз бичими, айниқса, кўзларининг ички маъноси ва жилваси Гулнорни ёдлатди. Йигит бир он тикилди-да, кўзларини юмди: юрагини ўткир бир нима чуқур тилиб кетди, гўё унинг бутун ўзалигини Гулнор хаёли қучди. Кўксида Гулнор қайғуси оғриқ-алам билан тўлқинланди: «Қани Гулнор? Қани у жонони? Оҳ, у йўқ, бундай йигит тўйида, халқнинг тўйида йўқ. У ер бағрида! Бу бир бегона қиз, ё ёлғиз акасини, ё меҳрибон онасини қидириб келган. Қани менинг меҳрибоним?» (350—351-бетлар.)

Бундай чуқур лиризм — зўр санъаткорлик билан ифодаланган ибораларда бош қаҳрамон Йўлчининг руҳий кечинмалари, самимий муҳаббати, пок севгиси ўз аксини топган.

Умуман, Ойбек Йўлчи сиймоси орқали инсоннинг энг яхши фазилатларини ўзида мужассамлаштирган йигит образини яратди.

Йўлчи ва Гулнорнинг самимий муҳаббати ҳақидаги суҳбатнинг сўнгида ўқитувчи синфга қуйидаги саволларни ташлайди ва ўқувчиларнинг бу масаладаги мулоҳазаларини умумлаштиради:

Нима учун Йўлчи ва Гулнорлар ўз орзу-умидларига ета олмадилар?

Утмишда, хон-беклар ҳукмронлик қилган замонда, кишининг қадр-қиммати унинг давлати билан ўлчанар эди. Ким бой, ким пулдор — унинг тили узун, ҳар ерда қўли баланд эди. Камбағал меҳнаткашлар хор-зор эди. Уларнинг меҳнати, одамгарчилиги қадрланмас, севгиси эрқдан маҳрум эди. Замона ёшларнинг бахтига, муҳаббатига ғов эди. Натижада кўпгина ёшлар севги йўлида ҳалок бўлганлар. Замона Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Тоҳир ва Зухра, Жамила ва Гулнорларнинг ёш умрини хазон этди. Ишқ ўтида куйган Йўлчи эрк — озодлик учун курашда мардона ҳалок бўлди.

Бизнинг замонда-чи?

Улуғ Октябрь социалистик революцияси бизга эрк-озодлик, бахт ва саодат берди, ҳамма тенг ҳуқуқли бўлди. Бир вақтлар эртак-афсона бўлган Ойгул ва Бахтиёр қиссаси — халқнинг умидорвуси бизнинг замонамизда ҳақиқатга айланди. Шу сабабли бизда меҳнат озод, севги озод, муҳаббат ёшларнинг ижодий меҳнатига, гўзал ахлоқий, маънавий фазилатида камол топади. Бахт бизга кулиб боқди. Шоир Ҳамид Олимжон ёзганидек:

Шодлик йўлга бошлади мени,
Бахтиёрлик бўлди одатим,
Шоир бўлиб шодлик ва бахтни
Куйламаклик зўр саодатим¹.

Йўлчи —
инсонпарвар.

1. Йўлчининг деҳқонларга хайрихоҳлиги.
2. Йўлчининг шаҳар камбағалларига муносабати.

Йўлчи содда, камтарин, меҳнатсевар, вафодор йигит бўлиши билан бирга, ажойиб инсонпарвардир. Ундаги инсонпарварлик камбағал бечоралар, ғарибларга ғамхўр, хайрихоҳ, меҳрибон, энг яқин дўстлигида кўринади.

Романда тасвирлангандек, Мирзакаримбойнинг «содиқ» хизматкори, «вафоли қули» Ермат ўзининг қилган ишларидан мамнун бўлиб, гердайиб сўзлар экан, қозоқ деҳқонидан келтирган бедаларини мақтайди: «Бир қозоқда минг боғ бедамиз бор эди, қайтишида ундан бир арава босиб келдим. Ё кечки салқин билан, ё эртага эрталаб шаҳар ҳовлига олиб тушаман. Қандай беда денг, боғи қучоққа сиғмайди. Қозоқ ҳалол ишлайди... Ўзиям сув текин тушди. Хўжайин эрта кўкламда шартлашиб, пулни тўлаб қўйган эди». Уша деҳқонга ачинган Йўлчи: «Пулдорлар ҳар бир нарсани ўз вақтида ғамлаб, арзонга туширишади. Камбағалнинг шўри қурийди, керак вақтида бирни иккига олади» (26-бет),— дейди.

Йўлчи соч олдириш учун гузарга чиқади. Қайтишида шаҳарга қовун олиб кетаётган деҳқонни учратади. Унинг аравасини кўприкдан ўтказишга ёрдамлашади. Арава бир оз юргач, синиб қолади. Қовунларини бир айёр боққол жуда арзонга сотиб олади. Йўлчи чопиққа тушиб, куннинг иссиғида кетмон ташлар экан, фикр-хаёли ҳалиги деҳқонда бўлади. Унинг аҳволига ғоятда ачинади. У қишлоқдаги оиласи ҳақида ўйлаб қайғуради: «Мен чиққанымда, уй қоқ эди. На бир сиқим ун, на бир қошиқ мой! Нима билан тирикчилик қилишади? Укам ишлайди. Лекин ёш бола хўжайинникида ўз қорнини тўйдирса, бунга ҳам хурсандман... Кузда тоғамдан пул олиб юбораман-да. Лекин қариндошларимиз ўлғудай пишиқ одамларга ўхшайди. Фирромлик қилишмаса майли-я...»

¹ Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси, Биринчи том, Тошкент, 1970, 270-бет.

(40-бет). Йўлчининг бу мулоҳазаси батракка айланган ўзбек деҳқонининг ўз вазиятини тушуна бошлаганидан, онгининг аста-секин ёриша бошлаганидан дарак беради.

Йўлчи бир кун ерини сугориш учун сувни камбағал деҳқонга бериб, ўзи кейинроқ сугормоқчи бўлади. Бундан хабардор бўлган Ёрмат уни бўш-баёвликда айблади: «Йигит серзарда бўлиши, йиқилса ер тишлаб туриши керак. Бу нима, оғзидаги ошни бировга олдириш? Бўйрадай жойга шолғом эккан одамга ҳам сувми! Эҳҳе, пахтамизга қанча пул сарф бўлди. бунини тушуниш керак...» Аммо Йўлчи пинагини бузмай, шундай дейди: «Ҳечқиси йўқ, бечора одам экан, дуосини олай дедим. Икки ҳафтадан бери сув оломай хуноб экан» (47-бет).

Романда Йўлчидаги инсонпарварликни акс эттирган бундай эпизодларни кўплаб учратамиз: Йўлчи бир кун кечқурун Ёрмат билан Тўғон чавандозниқига боради. Уйинчи болани ўлимдан — Тантубойваччининг қазабидан қутқаради. Йўлчининг бу ишидан Ёрмат норози бўлади. Йўлчи эса қатъий эътироз билдиради. «Ёрмат ака, инсоф қилинг, бир қутурган маст одам кўз олдимда кишини отиб ўлдирмоқчи бўлса, мен қараб турайми? Бу одамгарчилик эмас. Тўғри, жон ширин: ҳар ким ўз жонини аяйди, лекин одамнинг юрагида бошқаларга меҳр бўлиши керак. Керакли вақтда кўмаклашиш керак. Уша бачча ҳам одам фарзанди...» (59-бет). Йўлчи ўзининг қилган ишидан хурсанд бўлади, кўп одамлар унга раҳмат айтади.

Йўлчи далага — катта ерга келган кундан бошлаб, бу ердаги қароллар, мардикорлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетди. У мулоим табиати, соддалиги, оз бўлса ҳам мазали, маъноли гапи, куч-қуввати билан одамларга ёқди» (46-бет). Узи каби бойнинг хизматкори Шоқосимнинг хотини очликдан, касалликдан, давосизликдан ўлганига, Шоқосимнинг эса совуқда ёш боласи билан бойниқидан ҳайдалишига ниҳоятда қайғурди, ачинди. Раҳмсиз, шафқатсиз бойдан бениҳоя нафратланди.

Йўлчи фақат деҳқон, қарол, батракларнинг ғамхўригина эмас, шаҳар камбағалларининг ҳам ғамхўри, қайғудоши, яқин дўсти эди.

Йўлчи бачканадўз, қари косиб Шокир отанинг аҳволи, гирикчианги билан танишар экан, уларга кўмаклашиш йўлини излайди. Бераҳм Зиёхўжабойдан нафратланади. Савдогар чорбозорчи Мулла Икром Шокир отани ҳақоратлаб, дўқ қилганида унга қаршилиқ билдиради: «Бобойнинг сўзларига тош ҳам эрийди. Сиз одамсиз-ку! Шу йигирма жуфт махсини олиб кетаверасиз, бугун оила қозонини сувга ташлаб ўтирадимиз? Андак инсоф керак, уят керак. Чолнинг меҳнатда чириган кўксига бигизни қадайверманг!» (139-бет.)

Йўлчи энг яхши хислатларни ўзида мужассамлантирган халқпарвар инсон образидир. Камбағал Йўлчи ўзи каби камбағалларнинг дўсти эди. У ҳамиша ўзини таҳқир этилганларга, бева-бечораларга, гарибларга яқин тутати, қўлидан келганча уларга

«ўмаклашади. Йўлчи дили билан ҳам, тили билан ҳам улар билан ҳамнафас бўлади.

Шундай қилиб, санъаткор Ойбек Йўлчи образи орқали олижаноб фазилат — гуманизм ғояларини ўзига хос стиль билан ифодалади.

Йўлчидаги инсонпарварлик унинг сиёсий онгининг ўсиши билан роман охирида тадрижий равишда халқпарварликка кўтарилади. Йўлчи халқ ишига, халқнинг озодлик курашига бел боғлайди ва бу йўлда мардлик, қаҳрамонлик намуналарини кўрсатади.

Йўлчи — маънавий юксак, мустақкам продала йигит.

1. Нурининг Йўлчига муносабати.
2. Йўлчининг Тантибойваччага жавоби.
3. Йўлчининг Мирзакаримбой билан сўнги учрашуви.

Йўлчи — номусли, вазмин йигит. Унга номус ҳамма нарсдан қимматлироқ. Шу сабабли у ҳар нарсани ўйлаб қилишга интилади, енгилтакликни ёмон кўради. Кишилик шарафини юқори тутди. Иззат-нафсини жасорат билан ҳимоя қиладди. Айниқса, онасининг панд-насиҳатлари азамат йигит дилидан мустақкам жой олади. Йўлчи бой тоғаникига келган куниёқ ўзи билан бой ўртасидаги тафовутни кўрди, унинг қиши дилини ранжитадиган ноҳўя, ноўрин гапларига ётиғи билан жавоб қилди. Йўлчи қорни жуда оч бўлса ҳам, хасис Мирзакаримбой жуда майда тўғраган нонга кетма-кет қўл узатишга ийманди. Ўз қадр-қимматини билганидан «давлатманд қариндоши ҳузурида овқатдан тортишни маъқул кўрди» (14-бет). Бой тоға билан иш ҳақи ҳақида очиқ гаплашиб олишни ўзига муносиб билмади. Булардан кўринадики, Йўлчидаги камтаринлик билан маънавий юксаклик бир бутунликни ташкил этади.

Йўлчи ҳалолликни яхши кўради. Чунончи, Нурининг тунда яширинча келтирган «совғаси»ни кескин рад қиладди! «Олиб кетяг. Менга ҳеч нима керак эмас. На кийим, на пул! Ўз кучим билан топаман. Олинг ҳозир, опа!» (71-бет) дейди. Шунингдек, Нури уни ўз уйига олиб кетмоқчи бўлганида ҳам кўнмайди: «Зўрласангиз ҳам бормайман. Орзум, умидим ёлғиз пул, ёлғиз кийим эмас; ишлайман, топаман уларни» (152-бет), — дейди.

Йўлчи билардики, бой тоғаникидан силжиш — Нурининг эрмаги бўлиш, сўнг Гулнордан айрилиш эди. Йўлчи иродаси мустақкам бўлганидан фикрида қатъий турди, пул учун сотилмади. Номусини ерга букмади, одамгарчиликни ҳимоя қилди. Йўлчининг мустақкам ирода эгаси эканига бойнинг қизи тантиқ, беномус Нури ҳам кейинчалик иқдор бўлади. Ҳатто, ўзини кўрликда айблайди. У ўз-ўзига: «Мен кўр эканман. (Йўлчи) Камбағал бўлса ҳам, кўзи очиқ номусли йигит экан. Унинг битта қусури — камбағаллиги...» (103-бет), дейди. Йўлчига берилган бундай баҳолар романда кўп учрайди. Ҳақиқатан ҳам, Йўлчи — ор-номусли, саболи йигит. У севгилисига абадий вафодорлик қилди. Чунки халқнинг «Қилмоқ керак ваъдага вафо, вафосизлар топгуси жафо» деган ибораларини дилига жо қилган Йўлчининг қалбигади севги

Гулнорнинг дилидаги ишқ-муҳаббат билан туташиб кетган эди. Йўлчининг бузуқ ниятли Нурунинг ёлборишларини рад этиши, айни чоқда, Йўлчи билан Гулнор ўртасидаги севги ўткинчи, вақтинча эмас, мустаҳкам заминга эга эканидан ҳам далолат беради.

Йўлчи бой ва амалдорларга эгилмади. Улардан адолат, сарҳоват кутмади. Иззат-нафсини ҳамиша ҳимоя қилди. Мағрур бошини улар олдида баланд тутди. Йўлчи маишатпараст Тантубойваччанинг: «Пулдорга эгил!.. Уларга эгилсанг, бошингни силайдилар», деган «насиҳати»га жавобан: «Йигитнинг юраги, номуси, одамгарчилиги пулдан азиз, пулдан юқори эмасми? Пулдорга эгилиш пасткашлик эмасми? Эгилувчи билан тиланчи орасида нима фарқ бор? Оз бўлса ҳам, пешана терим билан топаман, суктойлик, мўлтонликка сира юрмайман!» (168-бет) дейди. Одамгарчиликни ҳамма нарсадан юқори қўйган Йўлчи икки ярим йиллик иш ҳақини ололмаган бўлса ҳам пул учун Мирзакаримбойга ёлвормади. Унинг бой қаршисига сўнгги маротаба боришидан мақсади пул эмас, балки унинг кимлигини, қандай одамлигини ўзига билдириш эди. Романда тасвирланганидек, «камбағал Йўлчига пул гоё эмас, айниқса, Гулнор каби ҳаёт қуёшидан айрилиб, энг гўзал, энг порлоқ умидлари сўнгач, пулнинг маънисини қоладими? У нимага ярайди?» (269—270-бетлар). Ҳақиқатан ҳам, «Йўлчида ўз кучига ишонган, қадр-қимматини баланд тутган камбағал йигитнинг, одамликнинг ғурури кучли эди». Йўлчи табиати беғубор ва пок йигитдир. Унга фитнесчилик, физқ-фужур, ҳасад тамоман бегона. У ҳамма вақт покларни севди, фитнесчиларга нафрат билан қаради. Йўлчидаги севги ва нафрат кучига куч, қувватига қувват қўшди. У шу севги, шу нафрат билан озодлик учун курашга отланди. У шу йўлда халқ бўрони билан бирга олға юрди.

Йўлчи — ҳақиқат
ва адолат талаб.

1. Йўлчининг мардлиги.
2. Йўлчи — онгли курашчи.
3. Йўлчи озодлик учун курашда.

Йўлчи қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам меҳнаткашларнинг ночор, аянчли, машаққатли ҳаётини кўрди. Уларга ачинди ва унинг сабабларини ўргана борди. Мирзакаримбойнинг қарол ва ҳунармандлар, қўшни камбағал деҳқон ва гумашталарга қилган муомаласи, унда инсоф, адолат, шафқат йўқлигини кўрсатди. Шунингдек, жадид Абдишукур, Олимхон элликбоши кабилар бойларнинг ҳомийси эканини тушуниди. Натижада, у ҳақиқат ва адолатни ҳимоя қилишга отланди. У бой, амалдорларнинг зулмидан ҳам, турмадан ҳам, дордан ҳам қўрқмади. Йўлчининг юм-юмалоқ гавдали Тантубойваччанинг тўппончани маҳкам ушлаган қўлини сиқиб орқасига қайириши, йўғон, калладор, йирик кўзларида сирли ўт ёнган Қора Аҳмаднинг қўлини чапдастлик билан ушлаб, қайириб, ундан пичоқни олиб узоққа отиб ташлаши, ниҳоят, ғазаб билан олишувидан кейин, пичоқни яна қайтариб бериши, Тантубойваччани ҳам, Қора Аҳмадни ҳам қойил қолдиради. Улар Йўлчининг

марддигига тан берадилар. Курашда енгилган Қора Аҳмад Йўлчи-га: «Мард экансан!.. Сен олтин йигит экансан... Жуфтингни қанотинг остига олиб уча кет, лочин!» (244-бет) деса, Гулнорнинг темир қафасдан қутулганини эшитган Тантибойвачча: «Дев пойлаган тилсимдан уни қайси мард олиб кетади!» (255-бет) дейди. Бу иборادا, бир томондан, Қора Аҳмад кучли махлуқ — девга ўхшатилса, иккинчидан, қизни олиб кетган инсон девдан ҳам кучли — мард экани маълум бўлади.

Бой томонидан алданган, ниҳоят, ўзи билан бой ўртасида ер билан осмонча фарқ борлигини яхши тушунган Йўлчи шаҳарга кетади. Бой ва бойваччаларга энди мутлақо итоат этмайди. Шунинг учун қамалади.

Йўлчи турмада большевик Петровдан таълим олиб яна чиниқди, ҳақиқатни яна чуқурроқ англади. Йўлчининг Гулнор фожиасини эшитгандан кейин Саодат кампирга айтган қуйидаги сўзлари унинг «бўлакча», «ўт йигит»га айланганидан далолат беради:

— Она, мен қамалишдан қўрқмайман, дордан ҳам, ўқдан ҳам қўрқмайман. Турма! Бу дунё турмадан яхшими? Олам зиндондан қоронғироқ, ифлосроқ эмасми? Ҳамма ёқ қоронғи, ҳамма ёқдан заҳар ёғилади. Қачонгача заҳар ичаман? (337-бет.)

Энди Йўлчи шу турмага, зулматга қарши исён кўтаришга отланади. Дўстларини излайди. «Мана Қорагой. У жамики тўраларга, жамики бойларга ўт билан сувдай. Унинг укаси Жумабой. Ишчи йигит, трамвай йўлини тозалашдан боши чиқмайди. Албатта, боёнларга қарши. Хўш, яна пахта заводда ишлайдиган «Барат махорка» бор — бу сира қайтмайдиган хилидан. Уроз, Қамбар, яна қарол, чорикорлардан қанча танишлар бор! Буларнинг бари большевик фикрига интизор, бари большевик бўладиган йигитлар...» (323-бет). Йўлчи мана шундай дўстларини ёнига тўплади. Петров ўргатган йўлни уларга тушунтирди.

1916 йилги мардикорликка олиш воқеаси меҳнаткашлар юрагига ништар бўлиб қадалди. Кулфатларни яна оширди, газаб учқунларини яна алангалантирди. Халқ курашга отланди, озодлик учун қўзғалди. Бўрон ясади. Йўлчи халқ бўронига қўшилди, Халқ иши учун жонбозлик қилувчи курашчига айланди. Олдинги сафда борди. Дўстларини дадил мардона курашга ундади:

— Халойиқ! Бўш келманглар, оёқни тираш керак, муштни кўрсатиш керак. Жамики камбағал халқ қўлни-қўлга бериб, яктан бўлиб турса, кимнинг ҳадди бор мардикор олишга! Бойлар, амалдорлар ўз подшоҳига ён босади, подшоҳ уларга ён босади. Бойларнинг подшоҳпараст бўлиши бекорга эмас. Ер уларники, сув уларники, қозихона, думахона, жамики маҳкамалар уларники. Қаерга борсалар, уларнинг сўзи маъқул, камбағалнинг арз-доди уч пул! Уруш бойларнинг ҳаменини тўлдирдимми? Бас, улар борсин! Биродарлар, ўйлаб қаранглар, шу ҳам тирикчиликми? Ахир, бу бир зиндон эмасми? Токайгача қон ютамиз, токайгача ерга чўккалаймиз? Овозимизни баланд қўййлик, ё ҳақ, ё ўлим!..» (342-бет).

Йўлчининг бу оташин сўзлари халққа бўлган чуқур муҳаббатининг ифодаси эди. Йўлчи «оломон билан янги шаҳарга чиқиб, бош ҳоким маҳкамаси олдида қўзғолонни авжлантиришни ўйлаган эди. Лекин қўзғолончи халқ полиция маҳкамаси томон югураверди. Халқ кўзида бу энг қора, энг мудҳиш, энг зolim маҳкама эди. Бу унинг бағрига санчилган заҳарли ханжар эди... Йўлчи ўз ичида: «Яхши, ўтни шу ердан қўямиз, зулм қаерда учраса, шу ерда ёндириш керак» (346-бет),— деб ўйлади. Йўлчи дўстлари билан ҳамнафас бўлиб, адолат учун мардона курашди. Бу курашда мардлик, жасорат кўрсатди.

Умуман, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи образида ўзбек халқининг ҳақиқат, адолат ва озодлик учун олиб борган кураши ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Биз юқорида Йўлчи образини ўрганиш бўйича ўтказиладиган суҳбатнинг тўлиқ намунасини эмас, балки унинг умумлаштирилган материални баён этдик.

Йўлчи синфий онгининг ўсиб бориши ва унинг характериغا хос хусусиятлар суҳбат асосида ўрганилганидан сўнг, қисқача яқунланади. Бунда ўқитувчи бош қаҳрамоннинг характериغا хос хусусиятларни умумлаштиради:

— Санъаткор Ойбек ўзининг «Қутлуғ қон» романида бош ижобий қаҳрамон Йўлчи орқали энг яхши фазилатларга эга бўлган инсон образини яратди. Роман 1912—1916 йиллардаги ўзбек меҳнаткашларининг ҳаётини акс эттиради. Бу давр биринчи жаҳон империалистик урушининг арафаси ва уруш даври эди. Урушнинг ҳамма оғирликлари халқ устига тушган, халқ эзилган, хонавайрон бўлаётган бир давр эди. Натижада, ер сувдан ажралган камбағал деҳқонлар шаҳарга иш қидириб келмоқда эдилар. Улардан бири Йўлчи эди. Йўлчи содда йигит бўлганидан, ҳаётнинг, мавжуд тузумнинг туб илдизини англаб етмади. Бой тоғасининг тулкидай айёр, муғамбир, инсофсиз, раҳмсиз, шафқатсиз эканини англаб етмади. Бой тузоғига илиниши билан жабр-зулм кишанлари гарданига урилганини пайқамади. Онаси, укаларини зориқтирмасликка интилди. У меҳнати орқали бахтга эришишни ўйлади. Меҳнатга муҳаббат Йўлчининг энг яхши фазилатларидан биридир. Унинг халқ озодлиги йўлидаги курашида, сўзлаган нутқида меҳнатни қуликдан сзод қилиш ғояси ифодаланган.

Йўлчини ҳаёт мактаби тарбиялади. Унинг умид ва хаёллари бирин-кетин тилка-пора бўла борди. Азоб-уқубатлар, топталган севги Йўлчининг кўзини очди. У жамиятда бойлар ва камбағаллар, эксплуататорлар ва меҳнаткашлар борлигини яхши англади. Шунинг учун бойнинг: «Сен ҳар нарсани оллодан сўра, у берса хўп; бермаса хафа бўлма, тақдирга шукур қил, номусли камбағал бўл. У дунёда фойдасини биласан»,— деган маккорона насиҳатларига амал қилмади. Унга қарши кескин жавоб берди.

Йўлчи табиати мағрур, мустаҳкам продалди, номусли, шунинг билан оташин забардаст йигит эди. Йўлчи, айниқса, большевик

Петровдан таълим олгандан кейин, «Утга ҳам, сувга ҳам ўзини уришга тайёр» турган одамларни излади.

Йўлчи учун умидсизлик ёт бир нарсadır. Унинг қўзғолончиларга қарата айтган нутқи порлоқ келажакка зўр ишонч билан тўла оташин нутқ эди. Йўлчи дўстларини, халқни ҳақиқат ва адолат учун курашга, «ҳамма бўриларни, ҳамма қонхўрларни, зодимларни янчиб ташлашга» чақирди. Зодимларга қарши қўзғалган халқ бўронига йўлбошчилик қилди.

Умуман, ёзувчи романнинг бош ижобий қаҳрамони Йўлчи саргузашти орқали Октябрь революцияси арафасидаги ўзбек меҳнаткашларининг ҳаёти, синфий онгининг аста-секин ўсиб боришини кўрсатишни мақсад қилиб қўйган ва бунга мукамал эришган.

Шуни унутмаслик лозимки, Йўлчи синфий онгининг аста-секин ўсиб бориши ва унинг характерига хос хусусиятларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Чунки улар бир бутунликни ташкил этади. Олдимизда Йўлчи образини кенг, атрофлича ўрганиш, қаҳрамоннинг характерига хос хусусиятларни ўқувчилар кўз ўнгида яққол гавдалантириш вазифаси турганидан бу хусусиятлар алоҳида-алоҳида муҳокама қилинди. Ўқувчилар Йўлчининг характерига хос хусусиятларнинг қайси томони ҳақида мулоҳаза юритмасинлар (булар автор тасвири, қаҳрамоннинг нутқи, бошқаларнинг унга берган баҳоси каби усулларда берилган), уларда бош қаҳрамонга нисбатан хайрихоҳлик, муҳаббат, ачиниш ҳислари уйғонгани равшан кўринди.

Ўқувчилар ўз фикрларини асослаш учун романдан олинган айрим парчаларни ўқиб бердилар, қисман ёддан ҳам айтдилар. Баъзан бир ўқувчи нутқи орасида иккинчи ўқувчи ифодали ўқиш билан ҳам қатнашиб турди. Бу нарса романнинг ўқувчиларга эстетик таъсирини яна кучайтирди.

Суҳбат даврида бир ўқувчи томонидан келтирилган мисол иккинчи ўқувчи томонидан ҳам келтирилди, ҳатто бир мазмундаги фикрлар ҳам такрорланди. Масалан, Йўлчининг Абдишукур билан суҳбати вақтидаги «...Мен ер ҳайдашни, кетмон чопишни яхши кўраман» деб бошланган гапларини бир ўқувчи Йўлчининг меҳнатсеварлиги ҳақида айтса, иккинчи ўқувчи унинг ҳақиқат ва адолат талаблиги ҳақида гапирганда такрорлади... Бу билан, биринчидан, икки хил ғоя ифодаланди, иккинчидан эса аввалги фикр мустақамланди, қисман тўлдирилди. Демак, бундай такрор суҳбатнинг мазмунига заррача путур етказмайди. Чунки синфдаги айрим ўқувчилар цитаталарни бир хил танлаган бўлсалар ҳам, унинг анализига ижодий ёндошдилар. Шунингдек, баъзи ўқувчиларда фақат ўша ўқувчининг ўзига хос «оригинал» мисоллар ҳам учради. Бу, албатта, текст устида мустақил ишлашнинг ижобий таъсиридир.

Йўлчи образи ўрганилганда баъзан унинг характерининг айрим томонлари ўқувчилар доклади сифатида ҳам тингланиши мумкин («Йўлчи — меҳнатсевар», «Йўлчи ва Петров» ва бошқалар).

Умуман, доклад юқори синфларда ёзувчининг ҳаёти ва ижодини ўрганишда қўлланиладиган актив методлардан биридир. Уни дарснинг турли жараёнида (ёзувчи биографияси, асардаги образлар ва унинг бадий хусусиятларини ўрганишда, ўтилганларни такрорлашда) татбиқ қилинади. Бу усул, биринчидан, маълум темага оид материалларни мустақил ўрганишга, ўқувчилар билимининг чуқурлашишига ёрдам берса, иккинчидан, уларнинг ёзма ва оғзаки нутқларининг ўсишига ижобий таъсир этади. Аммо ўқувчиларни докладга ҳозирлаш, докладни тинглаш ва уни муҳокама қилиш суҳбатга нисбатан ҳам кўпроқ вақтни талаб қилади. Шунинг учун у бир чоракда икки-уч марта ўтказилади. Доклад учун белгиланган тема жуда аниқ, чекланган материалга суянган бўлиши керак. Чунки докладчи ўрганган материалнинг мазмунини гапиради ва тема юзасидан атрофлича мулоҳаза юритишга ҳаракат этади ва узоқ вақт гапиришга уринади. Бу тингловчини зериктириши, қизиқишини сусайтириши мумкин. Шу сабабли докладчидан асосий масалага доир мулоҳаза юритишни, суҳбат даврида айтилганларни такрорламай, балки уни янги фикр-мулоҳазалар билан тўлдиришни талаб этиш керак. Шундагина доклад қизиқарли ўтади, кўпчиликни ўзига жалб этади.

Синфда «Қутлуғ қон» романи бўйича қуйидаги темаларда ўқувчилар докладини тинглаш мумкин: 1. «Қутлуғ қон» романида меҳнат тасвири. 2. «Қутлуғ қон» романидаги ижобий аёллар образи. 3. «Қутлуғ қон» романидаги Шокир ота ва Ермат ёки Гулнор ва Нури нутқига қиссий характеристика. 4. «Қутлуғ қон» романидаги Ермат образига характеристика каби.

Бу темалар, албатта, ёзувчи ижодини ўрганишга доир муҳим масалаларга ўқувчиларни жалб этади. Доклад темалари, одатда, ўқувчиларга ёзувчи ижодини ўрганишдан олдин топширилади ва уларни ёзувчи ижодини ўрганиш жараёнида, ўтилганларни такрорлаш учун ажратилган соатларда тингланади, муҳокама қилинади. Агар ўқитувчи лозим топса, ўша темаларни уй ишоси сифатида ҳам топшириши, унинг айримларини синфда ўқитиб эшитиши ҳам мумкин. Ўқувчилар доклади агар янги темани ўрганиш давомида, 45 минутлик дарсда тингланса, у 10—12 минутдан ошмаслиги шарт. Тингловчилар докладнинг мазмунига, докладчининг нутқига, кўрсатилган адабиётлардан фойдалана олишига эътибор берадилар. Улар, гарчанд докладчи сингари қўшимча адабиётлар ўқимаган бўлсалар ҳам, унинг нималардан фойдалангани билан қизиқадилар, саволлар берадилар. Докладнинг қизиқарли чиқиши ўқитувчига ҳам боғлиқ. У дастлаб докладчиларнинг адабий текстдан ва танқидий адабиётлардан фойдалана олишини, докладнинг етуқлигини ҳисобга олади. Зарур бўлса, асарнинг яратилиши, темаси, материали юзасидан яна бир бор тушунча беради; теманинг актуаллигини ёзувчининг ўша темага қизиқишининг сабабини, ёзувчи бадий маҳоратини тушунтиради. Докладчининг кенгайтирилган план асосида, манбалардан фойдаланган ҳолда тезис тузшига, асосий хулосаларнинг шакллантиришига ёрдам бе-

ради. Докладнинг ихчам тузилиши, стили раван, адабий тилда бўлиши ҳам ўқитувчининг диққат марказида бўлади.

Ўқитувчи хулосаловчи сўзида фақат докладчинигина эмас, сўзга чиққанларни, саволларнинг қўйилиши ва унга берилган жавобларни ҳам баҳолайди, хатоларни тузатади, камчиликларни тўлдиреди, умумий хулосалар чиқаради. Айниқса, ёзувчи бадиий маҳоратини таҳлил этганларни алоҳида рағбатлантиради.

Синфда ўқувчи доклади орқали эпик асарлардаги образларни ўрганиш кўзда тутилса, унга характеристиканинг қуйидаги плани тавсия этилади: 1. Образнинг портрети. 2. Ахлоқи ва хулқ-атвори (номусли, ғурури, эрксеварлиги). 3. Образнинг нутқи. 4. Образнинг халқ оmmasига ва ижтимоий тузумга муносабати. 5. Ёзувчининг қаҳрамонга муносабати (қаерда, қандай тасвирлайди).

Ўқувчилар доклади баъзан асосий масалалар ҳал қилингандан кейин уйда тайёрланишга топширилади ва уни синфда коллектив бўлиб муҳокама қилинади. Масалан, «Қутлуғ қон» романи ўрганилгандан кейин «Ўтмишни ўрганишда «Қутлуғ қон» романининг аҳамияти» деган темада ўқувчи докладини тинглаш мумкин. Умуман, ўқувчилар докладининг муваффақиятли чиқиши ўқитувчининг ўқувчиларга етарли кўрсатмалар беришига, ўқувчиларнинг доклад ва муҳокамага пухта тайёрланиб келиб, дарс жараёнида активлик кўрсатишларига боғлиқ.

Ермат образи. Ермат образи бир ўқувчининг докладини тинглаш ва уни муҳокама қилиш йўли билан ўрганилди. Қуйида Тошкент шаҳридаги 41- мактабнинг 10- синф ўқувчиси М. Д. нинг «Қутлуғ қон» романидаги Ермат образига характеристика» деган темадаги докладининг текстини келтирамиз.

«Қутлуғ қон» романидаги Ермат образи.

П л а н:

1. Ерматнинг саргузашти.
2. Ермат — Мирзакаримбойнинг содиқ хизматкори.
3. Ерматнинг ҳақиқатни тушуниши.
4. Ермат ва Йўлчи.
5. Ермат образининг аҳамияти.

Романда Ерматнинг саргузашти унинг ўз тилидан ҳикоя қилинади. Ерматнинг айтишича, у Самарқанднинг бир қишлоғида туғилган. Ёшлиғида етим қолган. Уғирликдан бошқа жамики ҳунарларни қилиб кўрган. Кейин самарқандлик бир бойда қарол бўлиб ишлаган. У бой Мирзакаримбой билан дўст бўлган. 3—4 йил ишлагандан сўнг, хўжайини ўлади. Мол-мулки ёш болаларига қолади. Уртада ҳар хил мероскўрлар кўпаяди. Бойликнинг тагига сув кетади. Шу вақтларда савдо иши билан Самарқандга борган Ҳакимбойвачча Ермат-

нинг яхши, тўғри, ҳалол киши эканини билганидан, қайтишида ўзи билан Тошкентга олиб келади. Мана 16 йилдан бери шу ерда. Умри «ариқдаги сувдан ҳам тезроқ оқиб» ўтган. У бойга астойдил хизмат қилади. Узини шу даргоҳнинг одами деб ҳис қилади. Ягона қизи Гулнор, хотини Гулсумбиби ҳам шу даргоҳнинг хизматкори, чўриси.

Ермат қишин-ёзин, кечаю кундуз бой хонадоннда хизмат қилади. Ермат хизматига бойдан ҳеч нарса сўрамайди. У э тирикчилигини ўзи ўтказди. Шунинг учун Йўлчининг «Сиз хўжайиндан йиллик ҳақ олсангиз керак?» деган саволига шундай жавоб беради: «Худо ҳақи, мен хизматимга бир нарса беринг, деб сўрамайман. Инсоф ўзларига берсин дейман-да, юрaveraман. Қишда хўжайинларнинг ёнбошида бўлган бир каталак ҳовлида яшаймиз. Ёзда анов-борнинг орқасида бир айвончада турамыз. У э декчамизни ўзимиз қайнатамыз. Хўжайиннинг қозонидан унда-бунда бир тотмасак... Йўқ, мойсиз бўлса ҳам, ўз декчамиз яхши. Аёлим қишин-ёзин ичкари ҳовлининг юмушини қилади... Ука, бор борича, йўқ ҳолича, ишқилиб, бир кунимиз ўтиб турибди. Тирикчилик қийин... Нон тополмай кўчада гадойлик қилиб юрганлар озми, ука? Худо шундан сақласин...» (27-бет).

Камбағал Ермат, биринчидан, ўзини бой даргоҳнинг одами деб билади, иккинчидан, бу ердан ҳайдалиб, оч-гадо бўлиб қолишдан қўрқди. У нодонлиги, лақмаллигидан ҳар нарсага ишонаверади. Хўжайиннинг тулкидай айёр, мугамбир эканини пайқамайди. Унинг чизган чизигидан сира чиқмайди. Ундан яхшилик кутади. Ҳатто ўзининг жилови бойнинг қўлида бўлганидан хурсанд ҳам бўлиб кўяди. Ермат кўп вақт оч-гадолардан, жабру жафо чекканлардан, хўрланганлардан ўзини четга олади. Хўжайин ва унинг давлатини ҳимоя қилади. У ўзини бойнинг энг яқин кишиши, меросхўри деб ҳисоблайди. У Йўлчига: «Мирзакаримбой отамнинг остонасида 16 йилдан бери ишлайман, йигитча, шундай бўлгандан кейин, «сизники, бизники» дейишга ўрин борми?» (17-бет)— дейди. Ермат ўзини ишбоши, хўжайин ҳис этиб гердаяди. Узини бадавлат киши қилиб кўрсатишга уринади. Унинг «юриши олифталарга тақлидни, бутун қомати, ҳаракати ўзига зеб берган мақтанчоқ камбағалчи эслар эди». У бир томонда гердаёса, иккинчи томонга сажда қилади. Ҳар қандай оғир сўзга бош этади, ёлғон ваъдаларга ишонади, ҳийла-найранг тузоғига илинганини фаҳмламайди.

Ермат бойнинг ерида ишлаётган хизматкорларнинг айбларини топиш, уларга ўзича вазифалар юклаш билан бойга яхши кўринишга интилади. Инсоф, адолат талаб қилган батрак ва қаролларни, ҳатто ҳақорат ҳам қилади. Шунинг учун улар Ермат ҳақида гапирганларида: «Хўжайиннинг лайчаси-ку, буринини бир қарич кўтарганига ҳайронимиз... (46-бет),— дейдилар, ундан нафратландилар.

Камбағал Ерматнинг кўзини жаҳолат пардаси қоплаган эди. Шу сабабли унда инсофга шафқат, муҳаббат кўринмайди. Масалан, сувсизликдан экинчи куриб қолаётган камбағал мўйсифид деҳқонга сув бергани учун Йўлчинини қойишди. Йўлчининг ўйинчи болани ўлимдан қутқарганини маъқул кўрмайди. «Қаерда гаалва кўлпса, қочаверинг: оч қорним, тинч қудоғим. Кимни ҳимоя қиласиз? Бир баччаними?» (59-бет), дейди. Ваҳоланки, Йўлчининг бу ишдан кўп одамлар мамнун бўлган эди. Ермат ўзининг тўпидан, тенгдошларидан айрилганини англамайди. Ҳатто у бир кун қирғиз Уровнинг дўмбирасини синдириб ташламоқчи ҳам бўлади. Ваҳоланки, Ермат ҳам улар каби хўжайиннинг хизматкори, фақат лақма, қўроқ хизматкор. Кишининг қадр-қимматини унутган хизматкор. У бир кун Йўлчига мақтаниб: «Бу бедаларга озгина терим тўкилганми, эҳҳе! Кейин кўрсатаман, бойнинг кўп ерларини мен ўз кучим билан кўкартирганман», дейди-ю, бу маҳсулотлардан тамоман бебаҳра эканини унутади. Уларни ўзиникидай ҳис этади. Чунки бой уни мўлтонилик, тулкилик билан лақиллатиб қўйган эди. Шу сабабли Ермат бутун оиласининг ихтиёрини ҳам, ёлғиз қизининг тақдирини ҳам бойга берган. Қизи Гулнорни ҳам шундай даргоҳга беришни ўйлайди. У қизини Мирзакаримбой сўратганини эшитиб, бениҳоят севинади. Қизини ўтга, аждаҳо оғзига отаётганини англамайди. Бойнинг давлатига шерик бўлгиси келади. Гулнорнинг кўнгли Йўлчида эканини эшитиб эса бутун вужуди қалтирайди. Хотинининг фарёдига,

қизининг изтиробларига, бошқа хизматкорларнинг пичингига кулоқ солмайди. Орага совуқчилик тушиб қолиб, бой даргоҳидан ҳайдалишидан кўрқади. Шу сабабли хотинига насиҳат қилишга уринади: «Мирзакаримбой худо ярлақаган банд. Шунча мол, мулк, шунча обрў. Қизим Гулнор шундай даргоҳга тушса ёмонми? Кексалигини ўйлайсан-ку, бу томонни назар-писанд қилмайсан?!...» (213-бет).

Оқ-қорани билмаган, содда Ермат қизини у даргоҳда бахтли яшайди, деб ўйлайди. У фақат ҳозирги ҳузурини ўйлайди. Келажакни кўра билмайди. Натижада қизини бойга зўрлаб беради. Янглишганини, қизининг ёш умри хазон бўлишини фаҳмламайди. Булар унинг заиф томонлари эди.

Ерматнинг кўзи жуда кеч очилди. Унинг кўзи фақат қизи Гулнор заҳарланиб ўлдирилгандан сўнг очилди. Шундан кейин золим ва қотилларга қарши курашга бел боғлади. Қизининг қотили Салимбойваччадан қасос олди. Қариганда кўлини қонга ботирди. Ниҳоят, ҳамма бўрилардан, қотиллардан ўч олмоқчи, уларни қириб ташламоқчи бўлади. (Гулнор Ермат монолоғида ёрқин ифода-ланган.) Қизи Гулнорнинг қасосини Салимбойваччадан олган Ерматнинг «...лаблари муттасил пичирлади. «Нима иш қилдим? Гуноҳми, савобми? Соқолим оқарганда, кўлимни қонга ботирдим. Мана ҳали ҳам бармоқларимга чил-чилп ёпишади! Йўқ, мен қизимдан сўрайман. Айт, жоним, Гулнорим, айт! Мен ёлғиз санинг қаршингда гуноҳқорман. Эски гуноҳқорман. Сан айт, маъқул бўладими? Бу қон оз десанг, яна тўқаман. Ҳаммасини қираман. Албатта, бу қон бир томчи. Бундайлардан мингтасининг қони бир тола сочингга арзимайди. Биламан, қизим. Ҳаммасини қираман, даданг энди кўрқмайди. Улар энди хўжайин эмас манга, қизим. Елкамга хўп минишди. Энди бас! Кўзим очилди, Гулнор. Лекин бу кўз қурғур жуда кеч очилди. Юрагимга заҳар югурганда очилди. Юрагим сан эдинг, Гулнор. Кўзим илгари очилган бўлса эди, мен ўз юрагимни бўриларга едирармидим? Тонгла махшарда қай юз билан санга боқаман? Қизим, кечир, бу адашган, кўр дадангни кечир! Гуноҳимни заррача кечиршинг учун кўлимни қонга тикдим. Оппогим, Гулнор, кечир... Эвоҳ, эссиз умр, эссиз қизим...» (321-бет). Лекин зулм зўрлик қилади. Ермат қамалади...

Уқувчининг дсклади муҳокама қилинади. У ўртоқларининг сўроқларига жавоб беради. Масалан:

— Йўлчи ва Ермат образлари динамикасидаги тафовут қандай?

«Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи ва Ермат образлари динамикаси ўзига хос хусусиятга эга. Ермат образининг динамикаси бош қаҳрамон Йўлчи образининг динамикасидан катта фарқ қилади. Йўлчининг синфий онги аста-секин — эволюцион тарзда ўса борса, Ермат образининг динамикаси, асосан, бир текисда ҳаракат эта бориб, фақат қизи Гулнор фожiali ўлдирилгандан сўнг бирдан ўзгаради, тик кўтарилади. Бу жиҳатдан Ермат образининг динамикаси Ҳамза Ҳакимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасидаги Холмат образи динамикасига анча яқин туради.

Уқувчи доклади ва синфдошлари саволларига берган жавоби докладчининг асар текстини анча чуқур ўрганганини, танқидий адабиётларга ижодий ёндаша олганини кўрсатди. Лекин у Ермат тушунчасининг чекланганлиги сабабини етарли тушунтира олмади.

Шундан сўнг ўқитувчи доклад ва ўқувчилар фикрларини қуйидагича яқулади:

— Ермат увоқ вақт бойнинг ҳийла-найрангларига алданган меҳнаткаш образидир. Увоқ вақт жаҳолат пардаси қошлаб ётган Ерматнинг кўзи Гулнор фожиясидан кейин очилади. 18 йилдан

буён бойваччаларнинг бошини силаган Ермат энди қўлига пичоқ олади. Пушаймон ва мотамзадалиқ билан қотилни пичоқлайди. Сўнг қиздан уэр сўрайди. Уқорида айтилгандек, барча золимларни, қотилларни қириб ташлашга қасамёд қилади. Мана шу пайтдан бошлаб аввал ғазабимизга дучор бўлган Ермат энди меҳр-шафқатимизга сазовор бўлади.

Ерматда жиддий ўзгаришлар пайдо бўлса ҳам, лекин тушунчаси чекланган эди. Унинг қизига қарата «бу қон оз десанг, яна тўкаман» дейиши айрим шахслардан ўч олишга қаратилгандир. Албатта, бундай ўч олиш, айрим шахсларни ўлдириш билан иш битмас эди. У Йўлчи даражасига кўтарилмади. Унинг исёнкорлиги онгсиз эди.

Ойбек Ермат образи орқали мана шундай хусусиятли шахсларни ғоят маҳорат билан тасвирлади.

Гулнор образи. Гулнор образини қуйидаги план асосида ўрганиш мумкин:

1. Гулнорнинг портрети.
2. Гулнор — камбағал, меҳнатсевар қиз.
3. Гулнор — ақлли, номусли қиз.
4. Гулнор — самимий муҳаббат эгаси.
5. Гулнор — типик образ.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан илгари ўзбек хотин-қизларининг аҳволи ниҳоятда оғир эди. Эрдан, ҳуқуқдан маҳрум бўлган хотин-қизлар бениҳоя зулм кўрар, кулфатларга дучор бўлар эдилар. Бу нарса ислом дини, шариат томонидан ҳам расмийлаштирилган эди. В. И. Ленин феодал ҳукмронлиги шаронтидаги ўшандай аёлларни «тутқунларнинг тутқуни, эзилганларнинг эзилгани» деб атаган. Утмишда қисматни қарғаб ўтган хотин-қизлар образи Ҳ. Ҳакимзоданинг «Бой йла хизматчи» драмасидаги Жамила, Гулбаҳор, Раҳима хола, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Гулнор, Гулсумбиби ва Зайнаб (Гулнорнинг ўртоғи) образларида ёрқин ифодаланган.

Гулнор — Мирзакаримбойнинг хизматкори Ерматнинг қизи. Ойбек романининг дастлабки саҳифаларидаёқ ўқувчини камбағал қиз Гулнор билан таништиради. У романининг сўнгги саҳифаларига қадар воқеалар давомида иштирок этади.

Гулнор — ўн беш ёшлардаги содда, камтарин, уятчан қиз. У дастлаб эртақларда ўқилган, афсоналарда тўқилгандек, пақир олиб сувга кетаётганида намоён бўлади. Гулнор «...паранжи ўрнига чурук бир яхтак ёпинган эди. Эгнида эски, лекин оқ чит кўйлак. Оёқларида жуда эски калиш... Қиз ҳали ёш бўлса-да, бўйчан эди, бичими ингичка ва самбит гули новдасидай адл эди. Оппоққина, нозик юзи қуёшда шундай тиниқ кўриндики, гўё у нурдан яратилгандай... Пешана ва чеккасида салқиган сочларининг жингалакларига шуълалар мавжланиб ёнар эди» (24—25-бетлар).

Гулнорнинг ташқи портрети тасвиридаги бу иборалардан маълум бўладики, у камбағал оиланинг қизи. Шунинг учун ҳам ёзда «оёқларида жуда эски калиш», «эгнида эски... чит кўйлак», «боши-

да паранжи ўрнига чурук бир яхтак ёпинган» эди. Гўзал қиз Гулнор, онаси Гулсумбиби каби, Мирзакаримбой хонадонининг хизматкори, чўриси. У «бир қаричлигиданоқ меҳнатга ўрганган» (146-бет). Гулнор эртадан-кечгача тинмайди: супуради, сув ташийди, кир ювади, нон ёпади, овқат пиширади, идиш-товоқ ювади... Катта оиланинг кўп ишлари онаси ва унинг бўйнида. Аммо меҳнат қилади-ю, роҳатини кўрмайди. Лақма ота эса кўча-кўйдаги тентираб юрган оч-яланғочларни, бева-бечораларни мисол келтириб, сабр-қаноат қилишга ундайди. Унингча, ҳар қанча қийинчилик кўрсалар ҳам, бир йўла тирикчилик ўтиб турса бас.

Гулнор — ақлли, номусли қиз. У йўқчиликка бардош беради, қишни ҳам енгил-елпи кийимларда ўтказади. Мана, кеч куз. Нурининг тўйи арафаси. «Томларда, дарахтларда қор анча қалинлашган. Яна шиддат билан ёғишда давом этмоқда». Изғирин юзларга, кўзларга урилади. Гулнор елиб-югуриб хизмат қилади. Унинг «кийими чўри қизларники каби эди, бошида эски, тўзиган қизил шол рўмол, эғнида пахтаси юпқа солинган ёки ювила-ювила юпқалашган калтагчна қора липис камзул, этаклариғижимланган, ранги айниган чит кўйлак. Мўъжаз оёқларида маҳси ҳам йўқ...» (101-бет). «Нафис, нозик, маъсума бир қиз! Гулнорнинг ёшлиғи — умрининг баҳори ана шундай шароитда ўтади.

Гулнор — Йўлчи каби камтарин, содда, соф кўнгилли, инсонпарвар, меҳнатсевар қиз. У ҳеч вақт кишиларга ёмон гапирган эмас. Ғаразгўйликни билмайди, яхшиликни қўймайди. Бузуқ бой оиласидан ҳазар қилади. Гулнор ўзи каби содда, камбағал, тўғри сўзли йигит Йўлчини севади. «Бу муҳаббат қизининг кўнглига ёз чоғи, Йўлчи қишлоқдан келган кунлариёқ саратон қуёши билан бирга кирган эди» ва юрагининг чуқур-теран жойларидан ўрин олган эди. У шу пайтдан буён «... ишқнинг олов кўйлагида яшар эди» (146-бет). Бироқ Гулнор юрак севгисини ҳеч кимга, ҳатто онасига ҳам билдирмади. Уни дилида яширин сақлади, пок тутди. Ойлар, кунлар ўтиши билан бу севги мустаҳкамлана борди. Шу сабабли «Гулнор ишқий кечинмалар, белгисиз хаёллар ичида ўртанар» эди. Аммо Гулнорнинг бағрини тилаётган нарса, аввало, онасининг таъбирича, бойпараст ота бир кун тўсатдан: «Бой отам фалон одамни маъқул кўрдилар, эртага тўй, фалон кун никоҳ, тайёрлигининг кўравер, хотин» деса, у нима қила олади? (146-бет). Иккинчидан, маккор Нурининг Йўлчи ва Гулнор ўртасидаги муҳаббатдан хабардор бўлиб, фитнес-фужур тарқатиши, қизининг шаънига доғ солишга уриниши уни бетоқат қилади. Айниқса, Гулнор Нурининг Йўлчини олиб кетмоқчи бўлганини эшитиб, юрак-бағри эзилади. «Олам унинг кўзига қоронғилашади» (171-бет). Унга фақат Йўлчигина далда берад, тинчлантирар эди. Гулнор Йўлчини кўргандагина кўнгли шод, руҳи енгил бўларди. У Йўлчидан умидвор эди. У ҳамма нарсадан чин инсоний муҳаббатни устун қўяр эди. Йўлчи қизининг «асири, мафтуни... Йигит қалбига чуқур ўрнашган муҳаббат уруғи умидлар, орзулар,

тоза эҳтирослар алангаси билан танҳо кечаларнинг ширин рўёларинда ўсди, ғунчалади, гуллади» (129-бет).

Аммо улар ўртасидаги бу самимий, беғубор севги Хисрав, Қоработир, Солиҳбой каби золим, шафқатсиз, адолатсиз Мирзакаримбой томонидан поймол этилади. Орзулари бўғилади. Гулнор ўзининг Мирзакаримбойга зўрлаб берилишига қаттиқ норозилик билдиради. Ёрматга Йўлчи билан бирга тирикчилик қилишга аҳд қилганини айтади. Энди уни яширмайди. Йўлчини ҳақоратлаган отасига ҳақиқатни сўзлайди. Сирларни очиб ташлайди. «Шошманг, дада, нега Йўлчига жазо берасиз. Унда ҳеч гуноҳ йўқ. Унга раҳмат денг. У мани ўлимдан қутқарди. Мард экансиз, бойваччаларга жазо беринг, уларни шарманда қилинг!» (258-бет).

Шунингдек, яна отаси ва элликбошига: «...сизлар топган эрга тегмайман, ундан кўра ўлим яхши манга» (259-бет), деб дадил айтади. Лекин унинг дол-фарёдларига қулоқ солилмади. Эътирози дин-шариат йўли билан синдирилди. Гулнор Мирзакаримбой ихтиёрига топширилди. Мана, бечора қиз. У энди бойнинг чангалида, тор қафасда, зиндонда. Мирзакаримбойнинг уйи унга шундай туюлади. Балки ундан ҳам баттарроқ... Чунки камбағал, бева-бечораларнинг ҳақорат қилиниши, камситилиши, Гулнорга нисбатан бўҳтон ва тухматлар уюштирилиши унда шу оилага нисбатан ғазаб, нафрат уйғотган эди. «.. Бу хонадоннинг одамлари ҳам, нарсалари ҳам ёт, совуқ кўринар эди» (262-бет).

Гулнор зўрлик билан кекса «бой отага берилгандан сўнг ҳам севгисига содиқ қолди. Бойнинг дунёсига учмади. Мол-мулкига берилмади. Мирзакаримбойнинг беҳисоб давлатига нафрат билан қаради. Унинг олтин, кумушларидан Йўлчининг бир эски дўпписини афзал кўрди.

Гулнор Йўлчининг синглиси Унсинга меҳр-муҳаббат билан қарайди. У Унсиннинг сиймосида Йўлчини кўради, унинг ўз ёнида бўлишидан, бир томондан, қувонса, иккинчидан, аини ўйнаб-қулиш ёшида бўлган бечора қизнинг бу ерда меҳнат-машаққатда эканига ачинади. Дардига дард қўшилади. Унинг Шокир отаникига кетишига ҳам ачинади, ҳам қувонади. Гулнорнинг фикр-хаёли ёлғиз Йўлчида. У «бутун юраги билан Йўлчига мафтун» (262-бет). У Йўлчининг қамалганини эшитар экан, куйган қалбига ўт ёқилгандай бўлади.

Ойбек Гулнорнинг ички изтиробларини, психологиясидаги ўзгаришларни чизар экан, Мирзакаримбойдан Йўлчини қамоқдан қутқариш учун ёрдам сўрагани ва салбий жавоб олганидан сўнг ўз-ўзини қойиши, пушаймон қилишини қуйидагича беради: «Эсимни танигандан буён бойнинг, унинг ўғил-қизларининг ёмонлигини билиб, кўриб келдим. Лақма бўлмасам Йўлчининг қамоқхонада чиришини истаган одамлардан уни қутқаришни умид қилармидим? Бечора Унсин... Ғамига ғам қўшилди. Илгари акасининг тез кунда чиқиб қолишини кутар эди. Энди-чи? Бойнинг аччиқ сўзлари, ярамас ниятлари унинг юрагини чил-чил қилгандир...» (296—

297-бетлар). Бу бадий тасвирда Гулнорнинг ўзига хос нозик фазилатлари кўзга ёрқин ташланади.

Ойбек чуқур лиризм билан суғорилган Гулнор образини, унинг ички кечинмаларини бадий усталик билан тасвирлайди: мана, ёз кунларининг бири. Гулнор кўпдандир гам дарёсига чўмган. Шу пайт қўёшга терс тушган, захкаш уйдаги (Мирзакаримбойнинг боғ қўрғонида) қозикдан Йўлчининг дўпписини топиб олган Гулнор изтиробини унинг ички кечинмаларининг кульминацион нуқтаси дейиш мумкин. Гулнор тер, мой ва чангни йилларча шимган, жияги чармдай қотиб, кирдан йилтираган бу дўппини кўзларига суртади. У ўзининг ҳомиладор эканини сезаркан, кўзларини чирт юмади, бошидан ҳорғин, паришон фикрлар учади. «Бахтсиз бола! Тезгина дунёга қадам қўйиб, дадангнинг набиралари ва эваралари кетидан пилдираб югурмоқчимисан? Агар сен Йўлчининг боласи бўлсанг эди, мен унга аллақачон сендан хабар берар, ундан севинчи олиб қувонар эдим... Мана, мен — онанг, сени унутибман... Мирзакаримбойнинг боласи, унинг эварасидан ҳам кичик боласи!» (298—299-бетлар).

Гулнор бойникида экан, уни бойнинг қизи Нури ва келинлари ҳамиша таъқиб этадилар, камситадилар, кесатадилар, тирноқ остидан кир қидирадилар. Нури узатилгач ҳам тинчимайди. Гулнорнинг қутисини титкилаб, унинг Йўлчига юбориш учун ёздирган хатини топади. Акаси Салим билан бирга Гулнорнинг бошига турли бўҳтонлар ёғдирмоқчи бўлади.

Гулнорнинг ўлими фожиали бўлди. У Салим томонидан заҳарланди. Еш умри ҳазон бўлди. Ойбек Гулнорнинг қисмати, тақдири орқали феодал ҳукмронлиги шароитидаги эрксиз, ҳуқуқсиз ўзбек аёлларининг типик образини яратди.

Ойбек Гулнор образини яратишда классик адабиётдан, халқ ижодидан баҳраманд бўлган. Унга ижодий ёндашган. Масалан, Гулнордаги меҳнатсеварлик, вафодорлик, адолат учун интилиш, эрка ташналик, чуқур ички кечинмалар «Бой ила хизматчи» драмасидаги Жамилани ёслатади. Ойбек Ҳамзадан кўп нарса ўрганди. Ҳамза традициясини давом эттирди ва ривожлантирди. У ўзига хос овоз билан ўзбек адабиётида бадий прозанинг гўзал намунасини яратди.

Ойбек «Бой ила хизматчи» драмасини ёшлик чоғларида эски шаҳар театрида кўрганини, драма унда сўнмас из, чуқур таассурот қолдирганини шундай хотирлайди.

«Бой ила хизматчи»ни ёшлик чоғимда, эски шаҳар театрида кўрганман. Одам қалин, зал ёшлар, ўспиринлар билан лиқ тўла эди. Бутун юрагим билан, ҳаяжон билан тингладим. Қалбимга қон, кўзларимга ёш тўлди ва юрагимга хоин боёнлар, золимлар, сотқинларга бениҳоят кучли нафрат, ғазаб тўлди. «Бой ила хизматчи» менда сўнмас из, чуқур таассурот қолдирган»¹.

Гулнор ўзбек адабиётидаги энг мукамал тасвирланган аёл

¹ Ойбек. Куйчи ва курашчи, «Қизил Ўзбекистон», 11 февраль, 1961 йил, № 35 (11784).

образларидан биридир. Шунингдек, «Қутлуғ қон» романидаги Гулсумбиби, Зайнаб, Унсин, Саодат кампир ҳам зўр маҳорат билан тасвирланган ижобий персонаждардир. Уларнинг ҳар бири ўзига хос характерга, тилга эга.

Ойбек Гулнор образини қанчалик мукамал, кенг ёритган бўлса, бошқа образ ва персонаждар ҳақида ҳам шунчалик кенг мулоҳаза юритиши мумкин эди. Лекин фикр сочилиб кетмаслиги, бош қаҳрамонни яққол кўрсатиш учун, улар ҳақида қисқа-қисқа мулоҳаза юритади. Демак, ўқитувчи ҳам бошқа образ ва персонаждар ҳақида ихчам, лўнда-лўнда фикрлар баён этиши лозим. Зотан, романни ўрганишга ажратилган вақтнинг чекланганлиги ҳам ўқитувчидан шуни талаб этади.

Гулсумбиби. Гулсумбиби — Гулнорнинг онаси, меҳнаткаш, жафокаш аёл. У ҳам бойнинг даргоҳида тинмай меҳнат қилади, лекин меҳнатининг роҳатини кўрмайди. Яхшилик ўрнига ёмонлик, меҳр-шафқат ўрнига шафқатсизлик, адолат ўрнига зулм кўради. Ниҳоят, бу хонадоннинг кишиларига нафрат билан жирканиб қарайдиган бўлади. Аммо Ермат сабр қилишга ундайди. Улар ёзин-қишин меҳнат қилади, ҳузурини бойлар кўради.

Мана, яна қиш. Совинқираган чойни ичаётган Ермат норози бўлади. «Гулсумбиби уйда қитдай ўтин, қитдай кўмир йўқлигини ва чўйни қийнала-қийнала базўр қайнатганлигини сўзлайди:

— Ҳар йили аҳвол шу. Ёзда тоғ-тоғ ўтин тайёрлайсиз, ҳузурини хўжайинлар кўради.

— Кўп валдирама, хўжайинга ялинсам, ўтинсиз қўймас...» (193-бет).

Бу эпизоддан ҳам маълум бўладики, қўрқоқлик уларни сабр-қаноат қилишга ундаган: сабр-тоқат мусибат, кулфатларга дучор-эта борган.

Гулсумбиби кейинги вақтларда ҳаммадан кўпроқ қизининг тақдирини ўйлайди. Чунки Ермат Гулнорни бой одамга бермоқчи бўлади. Бу нарса Гулсумбибининг бағрини ўртади. У қизининг келажагини ўйлаб, хафа бўлади, куюди. Айниқса, кейинги вақтларда Ерматнинг «Қизим меники эмас, бой отамнинг қизи. У киши ўзлари танлаб узатадилар!» (145-бет) деган сўзлари Гулсумбибининг куйган бағрига ўт ёққандай бўлади. Ички кечинмаларга берилиб, Ерматни қарғайди: «Ул ота бўлмай... Бегона ҳар вақт бегоналигини қилади. Қизим бахтли бўладими, ўтда ёнадими, Мирзакаримбойга барибир. У бегона бизга» (145-бет).

Гулсумбиби бойнинг Гулнорни сўратганини Ерматдан эшитар экан, бутун вужудидан нафрат алангаланиб кетади. Эрини, бойни, элликбошини лаънатлайди. Ниҳоят, «ўзининг тош пешанасидан», бахти қоралигидан шикоятланади» (214-бет), «...кошки кўзим оқиб тушса, ҳеч нимани кўрмасам» (213-бет), дейди. Гулсумбиби қанчалик зорланмасин, қон-зардоб ютмасин нияти, орузи поймол бўлди. Эгилишга мажбур бўлди. Қаршилиги синдирилди. Замона унинг дод-фарёдига қулоқ солмади. Ёлғиз қизи аж-

дарҳо оғзига отилди. «Қирқ ёшли сокин кампир хотин» (144-бет) қолган умрини ҳасрат-надоматда ўтказди.

Ойбек Гулсумбиби орқали ўтмишда эзилган, оғир кулфатларни бошидан кечирган, ҳуқуқсиз аёл образини гоё т усталик билан тасвирлади.

Унсин. Унсин — хўжакентлик қиз, Йўлчининг ягона синглиси. У онаси ўлгандан сўнг, акаси билан шаҳарга келди. Унсин «ўн беш-ўн олти орасида бўлган қорамтир, лекин тоза, соғлом юзли, кўзлари болаларча ўйноқ шўх, жингалак сочли, бўйчан, қишлоқча содда, самимий бир қиз» (263-бет). Унинг ҳам бутун ёшлиги меҳнат-машаққат билан ўтган. У ҳамisha ота-онасига ҳамдам бўлган. Ниҳоят, улардан айрилгач, бегона жойга келди. Дастваб Мирзакаримбой хонадонининг чўрисига айланди. Нури, Турсуной, Шарофат томонидан ҳаддан ташқари камситилди. Унсинга ота-онасидай меҳрибон фақат камбағал косиб-Шокир ота бўлди. У Шокир отага ёрдамлашди. Кичик шогирд уста маҳсидўз бўлиб етишди. Аммо шодлик, бахт ундан йироқлашди. Шокир ота оиласидаги мусибатлар, акасининг қамалиши, ниҳоят, Гулнорнинг, Йўлчининг фожиали ўлими қизни қайғу гирдобида қолдирди.

Унсин динамик образдир. У дастваб бой тоғани ёмон деб ўйламаган эди. Лекин яхшилик кўрмайди. Акаси қамалгандан кейин уни қутқаришни ўйлайди, бойдан шафқат кутади. Аммо унинг дағал, аччиқ муомаласига дучор бўлади. Умидлари чил-чил сиенади. Бойдан чексиз нафратланади. «Акамни шунча йил ишлатиб, ҳақини бермадингиз. Энди қамоқда чиритмоқчимисиз? Худо сизга ҳам кўрсатар!» (296-бет) дейди. Келажакка умид билан қарайди. У, Гулнор берган узукни ўпа-ўпа Йўлчининг жимжилоғига таққанда, акасининг «қабр тупроғига гоҳ бошини, гоҳ кўксини кўйиб, ўлчовсиз, ниҳоясиз қайғу билан узоқ йиғлаб» (255-бет), Шокир отаникига қайтаётганда ҳам келажакка умид билан қарайди.

Йўлчининг фикрдошлари

«Қутлуғ қон» романидаги меҳнаткашларнинг турли вакиллари: қароллар ва мардикорлар, деҳқонлар, ҳунармандлар, рус ишчи большевиклари Ойбек тасвирида ўзининг равшан инфодасини топган. Романдаги Шоқосим, Қамбар, Уроз, Алиохун, Қоратой, Шокир ота, Петров шулар жумласидандир. Улар ўзларининг индивидуал хусусиятлари билан ёрқин образ даражасига кўтарилган.

Шоқосим. Маълумки, Ҳамза «Бой ила хизматчи» драматсида оч-яланғоч хаста деҳқоннинг ҳаддан ортиқ солиққа дучор бўлиб азобланишини кўрсатар экан, қора тузумнинг хунук башарасини, меҳнаткашларнинг аянчли аҳволини, эксплуататорларнинг шафқатсизлигини равшан гавдалантирган эди. Миршаблар томонидан зўрлаб мингбоши олдига келтирган касал деҳқон зорланиб, дейди:

— Мингбоши додҳо, худо ҳақи, касалман... Кўрпа-тўшак қилиб

ётиб олдим... Миршабларингиз кўз ёшимга қарамасдан мени судраб келтирдилар... Бир чеккаси касалик... Овқатда маза йўқ, бойнинг ерига икки кунгина қарай олмай қолдим, холос. Солиқларни тўплашга кучим етмайди. Раҳм-шафқат қилинг¹.

Шунга қарамай уни урадилар, ҳушидан кетгандан сўнг ертўлага ташлайдилар.

Ойбек романда меҳнаткашларнинг шундай аянчли аҳволини Шоқосим фожиаси орқали тасвирлайди. Кўп йил бой қўлида хизмат қилган, ниҳоят, хотини очлик-яланғочликдан ўлган, уй-жойсиз қарол Шоқосим иш қилишга қуввати камликда айбланиб, қаҳратон қишда ҳеч қандай ёрдамсиз ёш боласи билан Мирзакаримбой даргоҳидан ҳайдалади. У очликдан, совуқдан ўлмаслик учун тиланчилик қилишга мажбур бўлади. «Аптека² деворига қисилган Шоқосим паст, аянчли овоз билан бир нималар сўзлаб, ўткинчилардан садақа сўрайди. Унинг деворга ёпишиб туриши, кўзларини ердан узмаслиги, қўлини чўзмасдан, тавозе билан кўксига олиб туриши унинг бу вазиятидан қандай азоб сезганини, одамгарчилигининг емирилганидан, уятдан, номусдан ўлимга рози эканини кўрсатар эди» (125-бет).

Ҳамза касал деҳқон аҳволини персонажнинг ўз сўзи орқали ифодаласа, Ойбек Шоқосимнинг руҳий кечинмаларини бадий, содда тилда тасвирлайди, ғоявий ниятни чуқурлаштира боради. Ҳақиқатан, «...шу замонда ҳамманинг ҳасратидан чанг чиқади. Биров егани нон топа олмайди, бировникида қозон-қозон мой қайнайди. Биров чақага зор, биров пулнинг ҳидига ёта олмайди» (337-бет).

Драма ва романдаги бундай лавҳалар ўтмишдаги меҳнаткаш камбағалларнинг оғир, уқубатли аҳволини яққол кўрсатади, китобхонда уларга нисбатан ачинишни, адолатсизлик, қора тузумга нисбатан ғазаб, нафратни кучайтиради. Касал деҳқон ва Шоқосим аҳволига ачинган ўқувчи бундан ҳам раҳмсизлик, шафқатсизлик бўлиши мумкинми? деган хулосага келади ва Шоқосимнинг кулфатдан қутқазишга самимий ёрдамлашган меҳнаткашларга меҳр ва миннатдорчилик билан боқади.

Унинг хотини дори-дармонсизликдан, очликдан ўлганда, уни дафн этиш учун Йўлчи, Уроз, Алиохунларгина ёрдам бердилар. Сўнгги тийинларини ундан аямадилар. Шоқосим кўчада тиланчилик қилаётганда эса Йўлчи бу «касб»дан қутулишига ёрдам берди, бир жувозкашникига ишга жойлаб қўйди.

Ўқитувчи юқоридагидек мисоллар келтириш орқали Ҳамза ва Ойбек асарларида ўтмишдаги бир хил шароитнинг ўзига хос турли эпизодларда, бадий бўёқларда тасвирланганини тушунтиради. Демак, касал деҳқон ва Шоқосим образларида Туркистондаги қарол ва деҳқонларнинг оғир ва аянчли аҳволи ифодаланган.

¹ Ҳамза. Танланган асарлар, Тошкент, 1954, 106-бет. ² Хадрадаги қадимги аптека ҳозирги Ёш гвардия номи театр қаршисида эди. (К. Ж.)

Қамбар.

Қамбар — Тантибойваччанинг хизматкори. У ҳам бошидан кўп қийинчиликларни ўтказган. Қамбар жисмоний заиф бўлишига қарамай, бойваччанинг ҳамма ишларини бир ўзи қилади. Тантибойваччанинг таърифича, «ўзи чўлоқ-ку, лекин шамолдай тез учади» (61-бет), чўлоқ бўлса ҳам, жамиятга фойдали одам. У меҳнат қилади. Бойваччанинг ҳамма экинларини шу чўлоқ оёғи, ҳалол меҳнати билан яшнатган. Лекин бойваччадан яхшилик кўрган эмас. У Йўлчига дейди: «Хизматкор ёлғиз ўзини боқади, бир тийин ҳам тугиш қийин. Хўжайинларнинг остонаси шундай лаънати бўлар экан. Ҳатлайман десанг, оёгингдан чалар экан...» (64-бет).

Қамбар ҳазилга, аскияга уста. У ўзининг ҳазили билан хўжайинни Тантибойваччанинг ярамас хислатларини фош қилади. Мана бир кичик эпизод. Бойвачча хизматкори Қамбарга чилим олиб келишни буюради. Қамбар чилим чектираётганда, бойвачча, ода-тича, яна унинг чўлоқлигини юзига солиб аския қилади, камситади. Қамбар ҳам бўш келмайди, аскиядан фойдаланиб бойга боп-лаб жавоб беради: «Ерни маймоқ оёғим гулла-тиб турибди, хўжайин. Қани тортинг чилимни. Мучангиз соғ бўлса ҳам, чилим сўришдан бошқа ишга ярамайсиз!» (61-бет) Қамбар буни шундай бир пайт топиб айтадики, ҳатто бойваччанинг ўзи ҳам бунга тан беради.

Қамбар Йўлчи билан сирдош, қадрдон бўлади. Хўжайиннинг сирларини унга айтади. Гулнор яширилган уйни Йўлчига билдирган ҳам Қамбар эди. Ойбек Қамбар орқали ҳам меҳнаткаш, кўп жафо чеккан, хўжайинларнинг жиноятларини, сирларини ўзининг кулгили сўзлари билан ҳажв қилишга моҳир киши образини гавдалантирди.

Уроз.

Уроз — «хушфёъл, ёқимтой йигит», уни отаси очликдан, боқа олмаганидан сотган. У сарсон-саргардон бўлиб юриб кўп жабру жафолар тортган. Ўз севгилисидан ажралган.

Уроз Шоқосимнинг хотини ўлиб, мушкул аҳволда қолганда, унга ёрдам қўлини чўзади. У «...белбоғига маҳкам чандиб тугилган биттагина сўлкавойини (ким билади, буни қачонлардан бери сақлаб келган у) чиқариб секингина ташлади» (53-бет). Уроз ўзи қирғиз бўлса ҳам, ҳеч ким «уни асло қирғиз демас, «сартча»ни жуда яхши гапирар эди» (50-бет). У қароллар, мардикорлар ва хизматчилар билан самимий дўстликда яшайди. Айниқса, унинг Йўлчи билан бўлган дўстлиги романда яққол ифодаланган. У Йўлчи, Қоратой ва бошқалар билан бирга озодлик курашига отланади. Халқ исёнида актив қатнашади. Полиция маҳкамасига тортиган телефон симини қирқади. У дўсти Йўлчининг ўлимига бениҳоя қайғуради. «Бошқа одам йўқлигидан ва кечаси маҳалладан йигитларни чақириш анча хавfli бўлганидан Қоратой билан Уроз ўз кучларига ишониб, тобутни кўтардилар... Оғир қоронғилик, чуқур ва эзувчи жимликда икки дўст учинчи дўстни қабрга (354-бет) қўйди.

Ойбек Уроз образи орқали интернационализм, халқлар дўстлиги ғояларини моҳирлик билан ифодалаган. Уроз содиқ дўст, фидокор йўлдош, ҳалол кишининг типик образидир.

Қоратой. Санъаткор Ойбекнинг «Уч» поэмасидаги Лайлихон Гулнор образида, Холхўжа Йўлчи образида, Ҳошимбойвачча Салимбойвачча, Тантйбойвачча образларида Ҳошимбойваччанинг отаси Мирзакаримбой образининг айрим хислатларида, тақдирида ўз аксини топган. Шунингдек, «Темирчи Жўра» поэмасидаги Жўра Қоратой образини яратишга замин ҳозирлаган¹.

Қоратой — оғир меҳнатда чиниққан темирчи, Йўлчининг энг яқин дўсти, фикрдоши. «У ўттиз саккиз-қирқ яшар, юмалоқ, катта бошли, билаклари йўғон, гавдаси этсиз, лекин пишиқ, суяклари бесўнақай, ёши ўтса-да, юрагида ўти сўнмаган, шижоатли, ўз сўзли киши...» (189-бет). Қоратой турмушнинг адолатсизлигини, жабр-зулмни кўради ва унга лаънатлар ўқийди. Қоратой Мирзакаримбойнинг Гулнорга уйланмоқчи бўлганини, унга Ермат рози бўлганини Шокир отадан эшитар экан, ниҳоятда ғазабланади, бойни болғаси билан уриб мажақлагиси келади:

— Ҳа, ноинсоф, ҳа, кўппак! Ифлос қарғал Гул ғунчасини орзу қилганига доғман. Ҳаммаси пул-да. Маст бўлган, шарми ҳаёни, одамгарчиликни унутган!.. Ҳали кеккайиб бозорда қайтади. Болға билан битта уриб абжақ қилсанг, томоша қилсанг.

— Катта савоб бўлар эди-я, иложинг йўқ! (217-бет) — дейди Шокир ота.

Қоратой Йўлчига бўлган ҳурмати, бойга нисбатан чексиз ғазаб-нафрати туфайли қизишиб, чўғдай алангланади. Золимдан ўч олгиси келади. Аммо ҳозирча сабр қилишга мажбур, унинг укаси — кўп йиллардан бери трамвай йўлини тозалашдан боши чиқмаган ишчи. Қоратой ундан кўп нарсалар эшитган. Шунинг учун турмушни чуқурроқ тушунади. У Йўлчига уруш тўғрисида шундай дейди: «Оқ подшонинг уруши бойларга ҳузур-ҳаловат келтирди, лекин фуқарони нон гадойи қилди. Менга ўхшаш тақачи-мақачи, косиб-мосиб-чи? Хуш!» (190-бет). Қоратойда Йўлчига нисбатан ҳурмат, хайрихоҳлик кучли. У Йўлчига маслаҳатлар беради. Йўлчи ҳам кўпгина қийинчиликларни Қоратой орқали ҳал этишга ҳаракат этади. Улар ҳамиша бир фикрда бўладилар. Йўлчи турмадан қочгандан сўнг, большевик Петровдан ўрганган фикрларини Қоратой ва Шокир отага сўзлаб беради. Қоратой рус ишчиларига бутун вужуди билан ишонади ва уларнинг изидан боришни маъқул кўради. «Агар ўрис мастиравойлари шу фикрда бўлса, биз ҳам шунга қўшиламыз. Негаки, улар жуда билгич халқ» (331-бет), дейди. У халқнинг 1916 йилги озодлик қўзғолонида актив қатнашади, дадил ҳаракат қилади. Йўлчининг ўлимига ғоятда ачинади. Уни қабрга қўяр эканлар, золимлардан албатта қасос олишга онт ичади. Тупроқни қуча-қуча йиғлайди. Сўнг Шокир ота

¹ Ҳ. Е. куб. в. Ойбек. Танқидий биографик очерк. 1959.

ва Унсин билан хайрлашиб, вақтинча яшириниш учун Уроз билан бирга қаёққадир жўнаб кетади.

Қоратой халқ озодлиқ ҳаракатига актив қатнашган, камбағал ҳунарманд образидир.

Шокир ота.

Шокир ота,— Йўлчининг яқин дўсти, маслаҳатгўйи, фикрдоши. Бутун умрини меҳнат-машаққат билан ўтказган кекса косиб-маҳсидўз. « У олмиш беш ёшларда. Эти суякка ёпишган чувак юзи ва пешанаси чуқур чизиқлар — бурушиқлар билан қуюқ қопланган камсоқол кекса эди. Унга, ўн беш ёшидан бошлаб, аввал шоғирд, кейин халфа, сўнг мустақил уста сифатида то шу дамгача эрта кеч букчайиб ишлашга тўғри келгани учун унинг елкаси букри каби ортиқча туртиб чиққан эди. Унинг бутун гавдасида елкаси оғир машаққат, изтироб, йўқчилик ва бошқа кулфатлар билан тўла бир умрининг изларини жуда аққол кўриш мумкин эди» (133-бет). Шокир ота — меҳнатсевар чол, у бировнинг ҳақиға хиёнат қилишни, муғамбирликни, мўлтониликни ёмон кўради. Ўз ҳалол меҳнати билан тирикчилик ўтказди. Қийинчиликларга бардош қилади. Лекин ўгли Тоҳиржоннинг хасталиги, нарх-навонинг ошиб бориши уларнинг тирикчилигини яна оғирлаштиради. Чорбозорчи мулла Икромдан қарздорлиги, ён қўшниси Зиёхўжабойнинг сурбетларча унинг ҳовлисини тортиб олмоқчи бўлгани чолни эсанкиратиб қўяди. У қанча меҳнат қилмасин, тирикчилиги яхшиланмайди. Қарзи эвазига 15 жуфт маҳсини бериб юборган ота Йўлчиға дейди: «Ўғлим, (қолган) беш бачканани пуллаб, ип, мум, ширач, лак оламиз, хўпми? Уйда бир оз тери бор. Аммо таг чарм йўқ. Бунга ҳам бир илож топиб қўйдим.— Қандай? Утган йил худо ёрлақаб ўзимга маҳси тиккан эдим. Бўзчи белбоққа ёлчимас, кулол мўндига: эшитганмисан? Маҳсини уч кун ҳайитда кийиб, сақлаб қўйгандим, ана уни пуллаб таг чарм оламиз. Иш яна маромига келади. Аммо қозон қайнатишга илож тополмай турибман, ўғлим. Биз палов емаймиз. Бизга мош, сўк, шоғом, бало-баттар бўлса бас» (140-бет). Йўлчи отанинг ҳолиға ачинади ва қўлида бор пулини — уч сўмини бермоқчи бўлади. Ота олмайди... Миннатдорчилик билдиради. Шокир ота қанча қийналса ҳам, қўшниси Зиёхўжабойдан бир нима сўрамоқчи эмас, ундан ёрдам сўрашни «итдан суяк сўраш» (136-бет) билан барабар, деб билади. Чунки Шокир отанинг аҳволи қанча хароблашса, Зиёхўжабой шунча хурсанд бўлади, «Тоҳиржоннинг дарди қанча оғирлашса, у шунча қувонади» (136-бет). Шокир отанинг бошиға тушган кулфатлар: ўғлининг ўлими, келинининг икки боласини ташлаб кетиб қолиши уни ғам дарёсига ботиради. Лекин сабр қилади.

Шокир отанинг энг яхши фазилатларидан бири инсонпарварликдир. Унда меҳнатсеварлик билан инсонпарварлик бир бутунликни ташкил этади. У камбағал, ночор бўлишиға қарамай, ўзи каби камбағал, бева-бечораларға қайғуради, уларға юракдан ачинади, мусибатларига шерик бўлади. Одамгарчиликни ҳаммадан юқори тутди. У Йўлчиға ҳамма вақт шафқат кўзи билан қарай-

ди, меҳрибонлик қилади. Уни ўз ўғлидай севади, ёлғизлатмасликка тиришади. Мирзакаримбой Гулнорга уйланмоқчи бўлганини эшитар экан, кўп ташвишланади. Йўлчи учун ғам чекади, «бемаъни дунё»дан зорланади.

Маълумки, Йўлчи синглиси Унсинни Шокир отаникига олиб келади. Шокир ота уни самимий қарши олади. «Сен ўғлимсан, бу ожиза — қизим. Бир парча ер ҳаммадан қолади, ўғлим. Ҳеч ким қабрга орқалаб кетмайди. Қабр — ўзи бошқа дунё... Худога шукур, кўрпа-ёстигим ҳам етади. Дам илиқ, дам совуқ танчам бор. Йўқни йўндирамиз, бу айни маслаҳат. Кампирга йўлдош, етим гўдакларга бош бўлади бу қизим...» (217-бет), — дейди. У Унсинни ўз бағрига босади, тарбиялайди, ҳунар ўргатади.

Шокир ота ҳаётга умид билан қарайди. Халқнинг озодлик курашида актив қатнашади. Йўлчи халқ исёнида ҳалок бўлганида, унинг тепасида зор-зор йиғлайди. Ниҳоят, Унсинга тасали беради. Йўлчининг қони қутлуғ қон эканини тушунтиради.

Ойбек Шокир ота орқали энг яхши инсоний фазилатларга эга бўлган кексалар образини, шаҳар ҳунармандларининг аянчли аҳволини типиклаштириб тасвирлади.

Булардан маълум бўладикки, ўтмишда қаролларнинг ҳам, деҳқонларнинг ҳам, шаҳар ҳунармандларининг ҳам, ишчиларнинг ҳам аҳволи оғир, ачинарли эди. Улар бойлардан, амалдорлардан бениҳоя зулм кўрдилар. Жамиятдаги ҳақсизлик, адолатсизлик уларни зулмга қарши курашга отлантирди. Халқ бу курашда қон тўкди. Муборак, қутлуғ қонини тўкди... Вақтинча чекинди. Лекин дўқлардан, турмадан, ўлимдан қўрқмади, курашдан қайтмади. Золимага, зулмга бўлган бениҳоя ғазаб уларни зафарли курашга ундади. Тонг яқин эди. Октябрь қуёши ўзининг заррин нурини сочди.

Салбий образлар

Ойбек «Қутлуғ қон» романида эксплуататор бойлар ҳаётини ҳам ёрқин акс эттирган. У бойларнинг маънавий-ахлоқий тушқунлигини, шафқатсиз, ҳаёсиз, адолатсиз эканини фош қилади. Романда миллий буржуазиянинг турли бўғинлари ва группалари образи берилган. Улар бой-феодалларнинг типик вакили Мирзакаримбой теварагида тасвирланади, уларнинг ҳам характериға хос индивидуал-хусусиятлари бирин-кетин очила боради. Романдаги Ҳакимбойвачча, Салимбойвачча, Тантйбойвачча, Фазлиддин кабилар шулар жумласидандир.

Мирзакаримбой. Мирзакаримбой образини қуйидаги тартибда ўрганиш маъқул:

1. Мирзакаримбой — катта бой-феодал.
2. Мирзакаримбой — айёр, миқти бой.
3. Мирзакаримбой — ер-сувга, мол-мулкка ўч одам.
4. Мирзакаримбойнинг илм-фанга муносабати.
5. Мирзакаримбой шафқатсиз, ҳаёсиз, беномус.

Мирзакаримбой — тошкентлик бой-феодал. Санъаткор Ойбек тасвирлаганидек, « у камтарин маҳалла боққолининг ўғли Карим

читтак... Ҳозир кимсан Мирзакаримбой!.. У Тошкентнинг энг олдинги бойларидан: Тошкентнинг эски ва янги шаҳарларида тўплаб сотувчи икки газлама дўкони, Туркистон ўлкасининг турли шаҳарларида катта-кичик айрим дўконлар, Тошкент теварагидаги турли мавзуларда ер-сув ва ҳоказо унга қарайди. Бундан ташқари, унинг катта ўғли Ҳақимбойвачча йирик пахта савдоси билан машғул...

Мирзакаримбой илонинг ёғини ялаган одам эди; «ҳамма бойлар каби айёр, муғамбир, пухта-пишиқ, у юраксиз эмас, балки ҳар ишда эҳтиёткорликни маъқул кўрар эди» (15-бет).

«Мирзакаримбойнинг гавдаси кичик, қўллари ингичка бўлса ҳам, зуваласи пишиқ кўринади. У гўштдор ҳам эмас, ориқ ҳам эмас, кичик, айёр юзи хўрознинг тожисидай қип-қизил» (9—10-бетлар), «оқ соқоли бир тутамгина» (7-бет), 65—70 ёшлардаги чол.

Мирзакаримбой одам ишлатишга уста. Қариндошлиқ ҳиссиётидан ўзининг эксплуататорлик манфаатини устун қўйган бой қишлоқлик жияни Йўлчининг арслондай гавдасини, бақувват қўлларини кўрар экан, «Кел, чирогим, нима хизмат?» «Хўш, ўғлим, нима арзинг бор? Айт» (8-бет), деб юмшоқ, силлиқ муомала қилади. Йўлчининг хизмат ҳақи ҳақида сўрашига ҳам имкон бермай, алдаб, тулкидай айёрлик билан ўзида ишлатишга олиб қолади. Мирзакаримбой Йўлчига текин меҳнат манбаи деб қарайди. У ўзича «Обдан чиниққан йигит. Унга берилган овқат бекорга кетмайди» (15-бет), дейди. Шунинг билан бирга, «Синамаган отнинг сиртидан ўтма» (15-бет), деб эҳтиёт ҳам бўлади. «Оқибат яхши бўлса, қўлимдан сира чиқармайман. Ялқов ва фирром ё қўли эгри бўлса, силлиқлик билан ҳайдайман» (16-бет), деб ўйлайди.

Маълумки, Ермат ҳам 18 йилдан бери ишлаб, бирон йил хизматиغا яраша ҳақ олган эмас. Бой унинг онгсизлигидан фойдаланиб, лақиллатиб қўйган. Мана кунлар, ойлар, йиллар ўтди. Бой кейинчалик ҳам «қўзим, ўғлим» деб Йўлчини алдаб ишлата берди. Лекин Йўлчига ҳақ беришни ўйламади. Йўлчи онасидан хат келгандан кейин эса неча андиша билан бойдан пул сўради. Бой тўққиз сўм бериб, тўқсон гапни қўндирди. У аввал «хотин тоифаси»ни, кейин сингласи Хушрўйибини ақлсизликда, қаноатсизликда айблайди, сўнг Йўлчига шундай дейди: «Пул топиш қийин, аммо пул харажат қилишни билиш ундан ҳам қийин. Сен пул топишдан аввал пул сарф қилиш йўлини ўрган. Ҳамма гап шунда. Бу нарса сабр-қаноат билан бўлади. Камбағални сабр-қаноат асрайди. Қаноат қилмаса, шармандалиги ортади. Эшигимда жуда кўп одамлар ишлаган. Ҳар хил тоифадан. Кўплари қарзга ботди. Бир хизматчим тўққиз йилгача қарздан қутулмади. Охири чурук чоригини ташлаб қочиб кетди. Аммо мендан ҳали қутулгани йўқ. У йигирма сўм қарз эди. Охиратда ҳали жавобини беради. Сен ўзимникисан. Бўйнингни қарзга киргизма, дейман. Тушундингми?» (132-бет).

Мирзакаримбой пул бериб Йўлчини жўнатгандан кейин, ёстиққа ёнбошлаб олиб ўйлаб кетади: «Одам ишлатиш хўп яхши

нарса-да. Хизматкор ҳар кун давлатимга давлат қўшади... Уз уруғингни ишлатиш ҳаммадан роҳат. Алдайсан, яхши гапирасан. Юраверади. Овқатдан, кийимдан ҳеч кимга шикоят қилмайди. Бегона қурсин, сўзга қулоқ осмайди, унча бер, мунча бер деб жанжаллашади. Кейин қозоқ, қирғиздан киши баҳра топади. Йилбай қилиб саҳродан келтирасан. Кучи — сув текин, ишлайверади. Содда халқ. Алдасанг бас. Эти сеники, суяги ўзиники...» (132—133-бетлар).

Мирзакаримбой — ер-сувга, пул, мол-мулкка ўч, хасис одам. Унинг шаҳар атрофидаги катта, гўзал мевазор, экинзор боғидан ташқари, яна катта ери бор. У ерга нуқул пахта экилади. Унда хизматкорлар, мардикорлар тинмай ишлайди. Лекин у ерга ҳали тўйган эмас. Тўймайди ҳам. «Ерли-сувли одамлар, қандай бўлмасин, бир сабабдан қийналиб қолсалар, дарров уларнинг пинжига тиқилар ё ўртага киши қўйиб, ерни тезроқ ўз қўлига ўтказишга тиришар эди. Ҳатто ер сотишни хаёлига келтирмаган одамларнинг ерларини — агар уларнинг ерлари ўз ерларига чегарадош бўлса — ўзиникига қўшиш учун ҳеч нимадан тоймас, ҳар қандай нуомус ва адолатнинг бетига тупурар эди» (12-бет).

У ҳамма нарсадан пулни устун кўяди. Ҳатто, пул учун инсон ўзини сотиши керак, деб уқтиради. Бой Йўлчидан отасининг ўлганини, қарзи бадалига ери сотилганини билиб, дейди: «Чакки бўлибди, жиян. Ер сотган эр бўлмайди, эр ер сотмайди... Тўғри, ерни пулга сотадилар, нақд пулни жарақ-жарақ санаб оладилар. Пул — ҳамма нарсанинг отаси. Пул — белга қувват, бошга тож. Пулдор одам — қанотли одам, бу қанот билан мағрибдан-машриқ-қача учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан... Пулдор одам Москвагача, Варшавагача боради. Пулсиз одам ўз жойидан бир қадам силжисин-чи! Бел!.. Пул шундай азиз нарса, жиян. Лекин пулни жуда мақтаб юбордим, шошма, ерда ҳам хосият кўп. Ер туғади. Ерга чўпни тиқиб қўйсанг, кўкариб қулочга сиғмас дарахт пайдо бўлади. Пул-чи? Пул ҳам туғади. Жуда кўп туғади, тез туғади, айниқса, бу замонда пул сертухум бўлиб кетган. Аммо пулни тутиш қийин: еб-ичиб қўйиш жуда осон. Пул асов қушга ўхшайди, сал бўш тутдингми, қўлингдан учади-кетади. Ер ҳам туғади, ҳам пулга кишан солади. Ер олган кўкаради, ер сотган қуриydi. Мана бу гапнинг мағзини чақ, жиян!» (12—13-бетлар).

Булардан маълум бўладики, Мирзакаримбой катта пул, мол-мулкка эга бўлгани туфайли ўзини тетик тутади. Уз давлатини мустаҳкам деб билади. Лекин бу пулнинг, бу давлатнинг ҳаром, ёлгон, иғво, фисқу фужур, муттаҳамликлар билан қўлга киритилганини айтмайди, уни сир тутади.

Мирзакаримбой ўзига қарашли «қарздорларни уч гуруҳга бўлади. Биринчи гуруҳдагилар билан савдо муомаласини аввалгича давом эттириверади. Чунки буларнинг «қўли узун», қўр-кути кўп. Улардан бир кун озни кўп қилиб олади. Иккинчи гуруҳдагиларга бирмунча дўқ қилади, шу билан складда чўкиб қолган газлама-

ларни яхши баҳо билан уларга ўтказиб юборади. Учинчиларининг эса думларидан маҳкам ушлаб олиб, маймундай ўйнатади...» (9-бет).

Мирзакаримбой ўзига қарашли одамларга, қарздорларга, гу-машталарига ана шундай муносабатда бўлади.

Маълумки, роман Биринчи жаҳон уруши даврини ҳам акс эттиради. Бу даврда нарх-наво кундан-кун ошиб, меҳнаткашларнинг тирикчилиги тобора ёмонлашмоқда эди. Ойбек романда мана шу аҳволни Мирзакаримбой билан Маҳамад Расул ўртасидаги суҳбат орқали равшан акс эттирган. Авлиётадан Тошкентга нотоб ўғил-қизини кўргани келган Маҳамад Расулга: «...Бола-чақани соғиндим, деб дўконни ёпиш нима? Тошкентга келишнинг ўзи бўлмайди, йўл харажати, бола-чақага совға-салом деган нарсалар ҳам бўлади... хўп, келибсиз, икки шингил гаплайлик-чи...» (186-бет), деб дўқ қилади. Демак, пулни бола-чақадан, одамдан юқори қўяди. Пул, фойда олдида одамгарчиликни унутади. У гу-маштасига яна шундай дейди: «Фойда, иним, ўн-ўн беш ҳисса бўлиши керак эди. Биласизми, замон қандай? Уруш замони! Газ-ламанинг қадри жуда ошиб кетди. Эрталабки нарх кечга тўғри келмайди... Нарх-наво ҳар кун том бўйи сакраб турибди. Оёқни нечоғлиқ тиранг, оқ подшонинг уруши битгунча нарх ошаверади... Бу кунги фойда гўшт бўлса, эртасига нуқул мой бўлиши аниқ, нақд пулга мол чаққон бўлган замонда, сиз анча молни насиёга со-тибсиз. Бунга аччиғим чиқмасинми?...» (188-бет).

Мирзакаримбой ўғилларига ҳам фойда олишни ўргатади. У ўғли Ҳақимбойваччага дейди: «Пахтани биринчи қўлдан ол. Деҳ-қонларга пулни қишда тарқат. Деҳқон қип-қизил яланғоч, аҳволи танг. Унга пул керак. Пул билан оёғига кишан ур. Шундай қил-санг, хоҳлаган шартингга кўнаверади. Кузда ҳамма пахта сеники...» (73-бет). Демак, деҳқоннинг, шаҳар ҳунармандларининг оч-ялан-ғоч қолиши, хонавайрон бўлиши бойларга фақат фойда келтиради. Мирзакаримбой ўшандай беҳисоб фойдани қўлга киритишни ўй-лайди.

Мирзакаримбойнинг илм-фанга муносабати ҳам характерли-дир. Мирзакаримбойнинг ўзи ўқиган. Ўқишни-ёзишни билади. Ўғилларини ҳам бир оз ўқитган. У бой болаларининг ўқишига эътироз билдирмайди. Лекин камбағалларнинг ўқишига тиш-тир-ноғи билан қарши. Унингча, ўқиш ҳам бойларга манфаат келти-риши керак. У Абдишукур қўлидаги «Ойна» журналинини кўра-экан, уни ҳам пул — фойда келтиради, деб ўйлайди. У Абдишу-курдан Ҳақимбойвачча берган ўн сўм пул ҳам қоғоз, босмахона ва ҳоказо харажатлари учун кетишини, «Ойна» журнали жуда оз тарқалганидан зиён қилиши ҳам мумкинлигини эшитиб, кўзи ўйнаб кетади. «Зиён? Зиён кўрса, нимага чиқаради ҳалиги олим?» (75-бет) деб олимдан хафа бўлади. Абдишукурнинг мусулмон-ларнинг кўзини очиш ва маданиятга хизмат қилдириш ҳақидаги ниятига қўшилмайди. «Болаларини ўқитмоқчи бўлганлар харажат-ни ўз зиммаларига олсинлар» (76-бет), дейди. У айниқса, камба-

гал болаларини ўқитишни асло истамайди. «Хар ким ўқийверса, подани ким боқади? Мардикор, аҳли косиб, бева-бечора ўз қорни тўйдирса бас-да!.. Уларнинг болалари ўқиб, илм олиб нима каромат кўрсатар эди?» (77-бет) дейди.

Мирзакаримбой ҳамиша максимал фойда олишни ўйлайди. Бу хислат уни разилликка, шафқатсизликка йўллайди. У камбағалларга бировга хиёнат қилмасликни уқтиради, ўзи хиёнат қилади. У орли, номусли бўлишни уқтиради, ўзи беномус, ҳаёсиз шахс. У гумашталарга, қарздорларга қандай дағал муомала қилса, қаролларга, мардикорларга ҳам шундай муносабатда бўлади. У тўрт йил хизмат қилган Шоқосимни қаҳратон қишда ёш боласи билан кўчага ҳайдайди. Йўлчининг икки ярим йиллик иш ҳақини бермайди, уни ҳақорат қилади. У Йўлчининг фақат кучига, меҳнатигагина эмас, номусига, одамгарчилигига ҳам доғ туширишга уринади.

Ҳақимбойвачча. Ҳақимбойвачча — Мирзакаримбойнинг катта ўғли. У йирик пахта савдоси билан шуғулланади. Ҳақимбойвачча «пахтага жуда ўч одам... Тошкентдан, Фарғонадан ҳам кўп пахта сотиб олади» (26-бет). У пахта заводи қуриш билан бойликни янада орттиришни ўйлайди. Эксплуатациянинг қулай йўллари ахтаради, у отасининг кўрсатган изидан бориб, мол-мулк тўплашда ҳар қандай ифросликдан қайтмайди. Деҳқонлардан биринчи сорт пахтани иккинчи, балки учинчи сорт баҳосида сотиб олади.

Ҳақимбойвачча Ерматнинг қизи Гулнорни кўз тагига олиб қўйган эди. Олимхон эликбошидан отасининг Гулнорга уйланмоқчи эканини эшитиб, «кўзлари ҳайратдан ола-кула бўлиб кетади...» (201-бет). У, биринчидан, отасининг ёш қизга уйланиб, меросхўр ортишидан ғазабланади, иккинчидан, отасидан илгари ҳаракат қилмаганига, фурсатни ўтказганига афсусланади. Чунки Ҳақимбойвачча «кўнгли билан бўлмаса-да, эркак орзуси, хирси билан Гулнорга мойил эди» (203-бет).

«Қутлуғ қон» романидаги образлар асосида буржуазиянинг ўсишидаги типик уч погонани — насли шундай изоҳлаш мумкин: 1. Феодализм қўйнида вужудга келган майда буржуа, майда савдогар (Мирзакаримбойнинг отаси). 2. Йирик савдогар (Мирзакаримбойнинг ўзи). 3. Саноат капиталисти бўлишга интилувчи ёш буржуа бўғини (Мирзакаримбойнинг ўғли Ҳақимбойвачча)¹.

Салимбойвачча. Салимбойвачча — Мирзакаримбойнинг кичик ўғли. У Ҳақимбойваччадан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Салим — енгил табиатли, фикран чекланган, майший бузилган одам. У «рангпар, қисик кўзли, қуюқ пайваста қошли, пешанаси торроқ йигит эди. Ёши йигирма бешдан ошмаган бўлса ҳам, қаримсиқ кўринар эди» (23-бет). У ҳаётини кайфи-сафо билан ўтказади. Ресторанма-ресторан изғиб, отасининг бойлигини

¹ «Ёш ленинчи», 1941, 23 май.

совуради. Салимбойвачча — меросга ўч йигит. У ота меросини ўз қўлидан чиқармасликка уринади. Уни кўпчиликка тарқалиб кетишидан қўрқади. У отасининг Гулнорга уйланмоқчи бўлганини эшитар экан, ғазабланади: «Мен дадамнинг ёш хотин олишини хоҳламайман... Бир вақт келиб, дадамнинг куни етса, Гулнорнинг чурвақалари бош кўтаради. Уларга ҳимоячилар топилади, яхлит давлат, билмадим, неча бўлакка бўлинади. Сағир-кабирларга ажратилса, тоғ ҳам увоқланади...» (205-бет). Ниҳоят, у шундай фикрга келади: «...Уйланмасдан илгари дадам ҳамма мавжуд дастмаюни, бутун ер-сувни ва бошқа мулкларни бизга ҳужжат қилиб бериб, муҳр билан мустаҳкамласа... Бошқа нарса керак эмас. Кейин кимни олса олсин, ҳеч ишим йўқ» (206-бет). Бироқ бу мақсади амалга ошмагандан кейин Гулнорни йўқотиш пайига тушади. Пochаси Тантибойвачча кўмагида уни ўғирлатади. Гулнор топилгандан сўнг, сир очилмаслиги учун поччасига, элликбошига қанча-қанча пуллар беради. Ниҳоят, Гулнорни заҳарлаб ўлдиради. Демак, Салим бизнинг кўз олдимизда молпараст, хиёнатчи, қотил киши сифатида гавдаланади. Санъаткор Ойбек бой ва бойваччалардаги мана шундай ярамас хусусиятларни Салим образида равшан тасвирлаган.

Тантибойвачча. Тантибойвачча — Мирзакаримбойнинг катта куёви. У терифуруш бойнинг ўғли бўлиб, асли оти Мирисоқдир. У ҳамиша қиморбозлик, фоҳишабозлик билан машгул. Текин даромад уни шу йўлга бошлаган. Мирисоқ тўй-йигинларда кўпинча жанжал, тўполонларга сабабчи бўлади. Шунинг учун «тўполонбойвачча» (60-бет), деб ҳам атайдилар. (Тўғон чавандозниқида ўйинчи болани отган ҳам шу эди.) У отасидан қолган катта давлатни маишатга, ичкиликка, қиморга сарфлаб тамомламоқда. У қимор ўйнашда танти. Шунинг учун Тантибойвачча деб атайдилар.

Тантибойвачча — «йўғон, юмалоқ, қорагина, ўсиқ мўйловли» одам. У меҳнат қилмайди. Дала ишларини билмайди. Бунга ўзи ҳам иқрор. У хизматкори Қамбарга ишорат қилиб, Йўлчига дейди: «Анча-мунча ерга экин экдим, деган эди. Ўзим яхши қараганим йўқ. Тўғриси, деҳқончиликка сира тушунмайман. Мана шу чўлоққа ишонаман. Чўлоқ бўлса ҳам, қўли баракали. Экинни ҳар йили ҳам чакки бўлмайди, шундайми, чўлоқ?» (61-бет). У кишиларни масхара қилишни яхши кўради. Қамбарни масхаралаб кулади.

Тантибойвачча пулни, давлатни инсондан юқори кўяди. Йўлчига «пулдорга эгил» деган ҳам Тантибойвачча эди. Тантибойвачча ўғрилиқдан, қотилликдан ҳам қайтмайди. У Гулнорнинг овозини ўчириш учун Салимбойваччадан ўн минг сўм олади (234-бет).

Ойбек Тантибойвачча ва Салимбойвачча орқали инқирозга юз тутган, чириб-ўлиб бораётган бой-феодал авлодининг типик образини яратди. Зотан, «Чинакам талант эгаси яратган ҳар бир шахс — типдир» (Белинский).

Фазлиддин. Фазлиддин — Мирзакаримбойнинг кичик куёви. У «чувак юзли, сийрак сарғиш мўйловли, тийрак-ўткир кўзли, серҳаракат йигит. У ҳамма вақт пул-мол тўп-лашни ўйлайди. Отасининг бойлигини яна бир неча марта оширишни ўйлайди. Унинг эс-ҳуши ҳамиша савдода, «уйқуда ҳам кўпинча мол сотиб, пул санаб бақиради» (118-бет). Бунга унинг ўзи ҳам иқрор. У хотини Нурига: «Балиқ сувда сузади, сувда ухлайди. Мен ҳам савдода сузиб, савдода ухласам ажаб эмас», дейди.

Фазлиддин айёр, зиқналикда Мирзакаримбой ва Ҳакимбойваччадан қолишмайди. У ҳам деҳқон ва боғдорларга қарз бериб, уни уч-тўрт ҳисса қилиб ундиради. Агар тўлай олмаса, ер-сувларини тортиб олади.

Ойбек бойваччаларнинг мана шундай шафқатсизлигини, айёрлигини Салим ва Фазлиддин ўртасидаги суҳбат орқали ёритади. Боғбон Норматхўжага берилган уч юз сўм пулнинг бир неча йилдан сўнг «пирасанг билан роса саккиз юз сўм» бўлганини Фазлиддиндан эшитиб, Салимбойвачча шундай дейди:

— Ҳой, нодон одамлар! Бирни уч қилиб тўлайди энди. Би-лишмайдики, пул болалаб туради, индамасдан туғади, чақалоқла-ри инғаламайди. Эҳ, беваросат одамлар!..

— Бизнинг «сартия» жуда беғам... Ҳалқумигача қарзга бот-ганини ўзи сезмай қолади. Сиртмоқни бўйнидан солиб тортасиз, бурни билан ерга мункийди... Оёғига илинган ип йўғон арқонга, ингичка сим — йўғон занжирга айландими, ҳолига вой?! (303-бет), дейди Фазлиддин.

Булардан маълум бўладики, бойваччанинг бири пулнинг инда-май болалаб туришини таърифласа, иккинчиси уни бўйнига солин-ган сиртмоққа, оёққа боғланган арқонга, занжирга ўхшатади. Уларнинг фикрича ҳам, «пул — белга қувват, бошга тож. Пулдор одам — қанотли одам».

Нури. Нури ўзининг хулқ-атвори билан Гулнорнинг аксидир. «Мирзакаримбойнинг қизи Нуринисо-нинг табиатида енгиллик билан макр устун турар эди... Отасининг давлати, катта оғиз, ҳовлиқма ва такаббур онасининг эркалаши қў-шилиб қизга ортиқча ғурур берган эди. У ота ва акалари олдида ҳаддидан ошмаса ҳам, улар йўқ вақтида қиз ўзини «уй боши» ҳи-соблар, ҳар бир ишда ўз сўзини ўтказишга астойдил уринар, ўжарлик билан қорани оқ деб исбот қилишга тиришар эди. Унинг қаҳ-қаҳаси бир лаҳза аразга айланар, қандай бўлмасин бир баҳона топиб, келин ойилари ва ҳатто онаси билан ҳам тез-тез айтишиб олар эди» (43—44-бетлар).

Нури кийинишни, безакни севади. Камбағал ва ўрта ҳол оила қизларини оёқ учи билан кўрсатади. Булардан маълум бўладики, Нури — ҳам енгилтак, ҳам мақтанчоқ, ҳам ўжар қиз. У Йўлчини биринчи кўриши биланоқ «ошиқ» бўлади. Аммо йигит ундан чет-ланади. У Нурининг севгидан маҳрум эканини англайди. Йўлчи бойнинг катта ерида эканини билган Нури онасига дейди: «Ойи, аммам боёқишнинг ўғлини дадам мусофирлар, мардикорлар ора-

сига қўшиб қўйди. Дадамда сира инсоф йўқ-да. Ўз уруғини шу ерда ишлатса ҳам бўларди. Нима кўп — иш кўп...» (46-бет). Аммо онаси Нурининг ниятларини англамагани учун «унақа бемаза уруғларнинг узоқда тургани тузук. Унинг нимаси ориқча? Ишлагани келган экан, ишласин...» (46-бет), дейди. Бу диалогдан маълум бўладики, қизнинг Йўлчига «меҳрибонлиги»да макр-ҳийла, алдаш ётади, онасининг фикрларидан эса камбағалдан, ҳатто ўз уруғидан жирканиш, шафқатсизлик англашилади. Чунки Лутфинисо «...камбағалларнинг ҳар нимасини масхара қилишга, уларни ҳар жиҳатдан ўзларидан паст тутишга, камситишга одатланган хотин» (149-бет) эди. Бу жиҳатдан она ва қиз бир-бирига жуда яқин туради.

Нури Йўлчи бойвачча бўлмагани учун номус қилади. Шунинг учун у тўй арафасида Йўлчининг ўзидан узоқлашганини эслаб қувонади. Чунки, унингча, Йўлчи билан турса, «камбағалликда, нон гадойи бўлиб яшарди. Бутун умр ота-онасидан, акаларидан воз кечарди» (103-бет). У Гулнорнинг Йўлчини севишини билиб рашк қилади. Гулнорга нисбатан бўҳтонлар уюштиради. Унинг қалби ҳасад билан тўла эди, Нури отасининг Гулнорга уйланмоқчи эканини эшитгач эса, уни бўғиб ўлдирмоқчи бўлади. Фолбинларга югуради. Бу иши амалга ошмагандан сўнг отасининг мол-мулкига тезроқ эга бўлишни ўйлайди. Акаларини бўш-баёвликда айблаб, хафа бўлади, куяди, ёнади: «Ҳамма нарсага сиз, Ҳаким акам айбдор. Уша вақтда оёқларингни маҳкам тирасаларинг эди, дадам Гулнорга уйланмаган бўларди. Бўш-баёв экансизлар. Жилла бўлмаса, мол-мулкни ўз қўлларингга ўтказиб ололмадинглар. Мана, томоша қилинг. Чўри қиз бошимизга чиқиб, бизларни оёқ учи билан кўрсатади. Башарасига қарасам, дардли кўринади. Ҳаммаси ёлғон!.. Мирзакаримбойнинг хазинаси энди Гулнорники!» (309-бет) дейди Салимга.

Нури мол-дунё йўлида ҳар қандай жиноятдан, ҳатто қотилликдан ҳам қайтмайди. У Гулнорнинг заҳарланганини кўрар экан, акаси Салимнинг иши эканини билади ва бу ишни ўзи бажармаганига ачинади: «Нега мунча шошмасан... Менга топширмайдими! Шундай ҳийла билан берардимки, табиблар бармоғини тишлаб қолган бўларди» (318-бет). Нури бой хонадонининг тантиқ, танноз, ўзбошимча, енгил табиатли, ўжар, маккор, севгидан маҳрум, мол-мулкка ўч, бузуқ тарбия кўрган қизи образидир.

Нури образини Гулнорга қиёс қилиб ўрганиш икки синфнинг икки хил ахлоқ асосларини яхши тушуниб олишга ёрдам беради. Бунинг учун уларнинг меҳнатга, зебу зийнат ва мол-мулкка, кишиларга муносабатлари, севги ва вафони тушунишларидаги кескин тафовутлар конкрет мисоллар орқали очилади, таққосланади.

Абдишукур. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Абдишукур образи атоқли ёзувчи С. Айнийнинг «Қуллар» романидаги Шоқир Фулом каби жадид образидир. Абдишукур — пахта заводчи Жамолбойнинг гумаштаси. У — миллатчи буржуа идеологиясининг тарафдори, жадид. Ойбек Абдишукур

билан китобхонни дастлаб Мирзакаримбойнинг боғига борган меҳмонлар орасида таништиради. «Абдишукур манглайи тиришган, кўзойнакли, этсиз қорамтир юзи ичига ботган, қисқа мўйловининг икки учини ингичка бураб, бурнининг катакларига етказган, замонасига нисбатан қисқароқ камзул кийган ўттиз беш ёшли, ориққина киши. Бу ердагилар орасида ҳамёни қуруқ, сўзга тўлиқ шу эди» (30-бет).

Абдишукур уч-тўрт йил мадрасада ўқиган, сўнг бир бойга мирза бўлиб Тўқмоқ шаҳрига боради. У татар савдогарлари хизматига ўтиб, Қозон шаҳрига боради. «Татар савдогарлари орасида айланаркан, уни-буни таниди. Ёшлар билан ҳам бир қадар алоқа боғлади. Газета ва журнал мутолаасига одатланди. Тошкентга қайтгач, у ўзини энг «кўзи очиқ» ва «янги фикрли» мусулмонлардан ҳисоблаб, «усули жадид» мактабларини очишга ташвиқот юргиза бошлади» (30—31-бетлар).

Мирзакаримбой ундан халқаро аҳвол ҳақида сўраганда, «Тақсир, оламда гап кўп... Ер юзида бўлган жами воқеаларни ҳар кун газеталар етказиб туради, деди ва энг сўнгги хабарлар билан эски хабарларни аралаштириб, бирмунча маълумот берди» (31-бет).

Абдишукур янги мактабларни кўпайтиришга ва бой мусулмон болаларини ўқишга даъват қилади. У эски мактабни янги мактабга қўшиш тарафдори, яъни янги мактаблар очиб, диний дарслар билан бирга жуғрофия, тарих, ҳисоб каби илмларни ҳам ўқитиш лозим, дейди. У «Туркистон ўлкасининг истиқболи»ни қўлида тутган мулкдор, савдогарларнинг болаларини ўқитишни, улардан турли касб эгаларини етиштиришни истайди. У Мирзакаримбойнинг: «Ҳар ким ўқийверса, подани ким боқади?» деган сўзига жавобан: «Дарҳақиқат, аҳли савдогар болалари кўчаларда ошиқ ўйнаб, ит уруштириб, ёқавайрон кезган бир паллада фуқаронинг болаларига илм таҳсила чикора?! Йўқ, аввал юртнинг ҳомийлари бўлган боёнлар ўз ўғилларини ҳозирги замон илм-фунуни билан тарбияласинлар. Шу ҳам катта гап. Ун йил муддатда уч-тўрт доктор, икки-уч адвокат ва Давлат думасида оташин нутқлар сўзлаб, Туркистон мусулмонларининг ҳуқуқларини мудофаа эта биладиган тўрт-беш арбоби сиёсат етишса, биз учун катта шараф эмасми? Энди маориф учун ташвиқотни, албатта, савдогарларимиз, мулкдорларимиз ўртасида юргизиш керак. Зотан, Туркистон ўлкасининг истиқболи бу гуруҳнинг қўлида. Шунинг учун уларни ғафлатдан уйғотиш даркор...» (77-бет), дейди.

Абдишукур миллий капитални ошириш мақсадида бойларни ҳимоя қилади. «Миллий сармомияни... мусулмон бойлари эгаллашгани» орзу қилади. Абдишукур меҳнаткаш халқ ўртасида алангалиб бораётган норозиликни синдиришга интилади. Синфий онги анча ўсган Йўлчини нодонликда айблайди. Унинг ҳақ гапларини рад қилиб шундай дейди: «Менимча, ғафлатинг шундаки, сен бой, камбағал, яна хўжайин, хизматкор дейсан. Қаердан чиқди бу гап? Бу айни нодонлик эмасми? Менимча, бой, камбағал, хўжайин, хизматкор йўқ. Менимча, фақат биз, туркистонликлар, яъни

турк мусулмон болалари бор, холос! Ҳаммамизнинг вазифамиз қўлни қўлга бериб, ўртадаги низоларни йўқотиб, ё у низолардан кўз юмиб, яктан ишлашдир. Мусулмонлар орасига фитна солиш қадар катта гуноҳ йўқ. Сенинг ҳар бир сўзинг фитна тухуми, тушундингми?» (281-бет). Лекин Йўлчи унинг деярли ҳамма фикрларига эътироз билдирди, Абдишукур бойларнинг жарчиси эканини яна яхшироқ англади. Абдишукур бой ва амалдорларнинг манфаатини ҳимоя қилиш учун мунофиқлик, хонлик йўлига ўтади. У халқнинг озодик курашини жон-жаҳди билан бостиришга уринади. Халқ бўронини тўсмоқчи, овозини бўғмоқчи бўлади.

Ойбек Абдишукур орқали бой ва амалдорларнинг малайи, буржуа интеллигенцияси — жадидларнинг типик образини яратди.

Ижобий ва салбий образлар характеристикасини кузатиб чиққан ўқувчилар ҳақиқат билан ҳақсизлик, адолат билан зolimлик, мардлик билан зўрлик, умуман, эксплуататорлар билан эксплуатация қилинувчилар ўртасидаги муросасиз кураш «Қутлуғ қон» романида ўзининг юксак бадий ифодасини топганини тушуниб оладилар.

3. «ҚУТЛУҒ ҚОН» РОМАНИНИНГ КОМПОЗИЦИЯСИ ВА БАДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИНИ УРГАНИШ

«Қутлуғ қон» романининг бадий хусусияти, ёзувчининг маҳорати алоҳида ажратилган дарслардагина эмас, балки романи ўрганишга бағишланган дастлабки дарслардан бошлаб кузатиб борилади, ўрганилади. Романнинг бадий хусусиятини ўрганишга ажратилган дарсларда эса улар системалаштирилади, умумлаштирилади. Бизнингча, ёзувчининг маҳоратини, романининг бадий хусусиятларини қуйидаги масалалар тартибда ўрганиш маъқул:

1) композиция; 2) портрет; 3) пейзаж; 4) персонажларнинг нутқи.

Шу масалалар теварагида лиризм, ифодадаги лаконизм, ёзувчи стилининг содда ва ихчамлиги, тасвирлаш воситалари, халқ ижодидан фойдаланиши, типиклаш приёмлари, улуғ рус адабиётидан ўрганиши, ўзбек совет адабиётининг ривожланишида Ойбек ижодининг тутган ўрни юзасидан мулоҳазалар ҳам юритилади. Дарсинг системали, қизиқарли, юксак савияда ўтиши кўргазмалли материалларнинг етарли бўлишига ҳам боғлиқдир. Бу ўринда, романининг бадий хусусиятларини ўрганишга оид тайёрланган жадвал ва схемалар кўргазмалли материал сифатида хизмат қилади.

Композиция. «Қутлуғ қон» романининг гоявий мазмунини очишда, бадий хусусиятини аниқлашда унинг композициясини ўрганиш алоҳида роль ўйнайди. Шунинг учун адабиёт программасида роман композициясини ўрганишга ҳам алоҳида аҳамият бериш зарурлиги ўқтирилади.

«Қутлуғ қон» романининг композициясини ўрганиш темаси анча оғир бўлганидан ўқитувчи дарсни, асосан, лекция методи билан олиб боради. Бунинг учун ўқитувчи дарс планини жиддий ўйлаб тузиши ва бу планни синф доскасига ёзиб қўйиши керак. Ро-

ман композициясини ўрганиш планини ўқитувчининг тавсияси билан ўқувчилар ўз дафтарларига ёзиб оладилар. Ўқитувчининг плани қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Романда конфликтларнинг қўйилиши.
2. Романнинг асосий сюжет чизиги ва унинг компонентлари:
 - а) романнинг экспозицияси ва тугуни;
 - б) воқеа ривождаги босқичлар;
 - в) романнинг кульминацияси;
 - г) романда ечим ва хотима.
3. Ёзувчининг қарама-қарши қўйиш приёми.

Ўқитувчи «Қутлуғ қон» романининг композициясини қуйидагича тушунтириши мумкин:

— Санъаткор Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи тўрт йиллик тарихий воқеани акс эттирган катта ҳажмли эпик асардир. Унинг сюжет ва композицияси бирмунча мураккаб. Роман ўн саккиз бобдан иборат бўлиб (Танланган асарлар, II том, 1957 йил нашри кўзда тутилади), ҳар бир боби яхлит воқеа ва эпизодлардан ташкил топган. Улар асосий конфликт ва ғоявий мазмун жиҳатидан бир-бири билан узвий боғланган. Романдаги воқеа ва эпизодлар маълум ғоявий функцияни бажаргани учун, ҳеч қийинчиликсиз, уларнинг ўзига мос сарлавҳалар қўйиш мумкин. Умуман, роман авторининг катта материални мақсадга мувофиқ қамраб олиб, уларни бир-бирига узвий боғлай олгани роман композициясининг жиддий ўйлаб тузилганидан далолат беради. Ўқитувчи, одатдагидек, роман композициясини ўрганиш жараёнида ҳам адабиёт назариясига оид маълумотлар беради, олдинги дарсларда берилган маълумотларни ўрни билан такрорлаб, янги-янги мисоллар билан тўлдириб мустаҳкамлаб боради.

«Қутлуғ қон» романининг дастлабки бобларида персонажлар характери тасвирланади, бой ва батрақлар ўртасидаги зиддиятларнинг келиб чиқиши ва унинг кескинлашиши кўрсатилади. Бош қаҳрамон Йўлчи онгининг тадрижий тақомили марказий ўринда туради. Романнинг кейинги бобларида бой ва амалдорлар билан меҳнаткашлар ўртасидаги зиддият, синфий конфликт Йўлчининг большевик Петровдан таълим олганидан сўнгги исёнкорлик ҳолати ва омма билан бирлашиб онгли равишда озодлик ҳаракатида актив қатнашиши кўрсатилади. 1916 йилги революцион ҳаракат ва бу ҳаракатга Йўлчининг актив иштироки тасвирида икки антагонистик синфлар ўртасидаги кескин зиддият ўз ифодасини топган.

Романда кўзда тутилган асосий мақсад революциядан олдинги Туркистонда оддий меҳнаткашлар онгининг уйғониши, синфий зиддиятнинг келиб чиқиши ва кескинлашишини кўрсатишдир. Бу ғоя романнинг композицион марказини ҳам ташкил этади. Йўлчи ва Гулнор воқеаси эса роман олдига қўйилган асосий проблема билан бирлашиб, бир бутунликни ташкил этади. Романда ўзбек халқининг революциядан олдинги турмуши, мавжуд тузумдан норозилигининг ўсиши, адолатсизликка, бениҳоя зулмга қарши озодлик учун курашга отланганлиги акс эттирилган. Романда тас-

вирланганидек, бой ва батраklar ўртасидаги зиддият кескин социал конфликтга айланиб кетади. «Қутлуғ қон» романининг асосий сюжет чизиги бош қаҳрамоннинг ҳаёт йўли билан — Йўлчи образининг тадрижий ривожланиши билан боғлаб ўрганилади.

«Қутлуғ қон» романи биринчи бобининг дастлабки саҳифаларини экспозиция деб аташ мумкин, экспозиция латинча *expositio* сўзидан олинган бўлиб, тушунтириш маъносини англатади. Ёзувчи бу саҳифаларда қишлоқдан келаётган Йўлчига боғлаб тарихий шароитни, меҳнаткашларнинг оғир, машаққатли ҳаётини айрим лавҳалар орқали ўқувчи кўзи олдида гавдалантиради. Йўлчи йўлда «шаҳардан қайтаётган четан аравали деҳқон», «мўйсафид узумчи», «уст-боши кир-чир шўх болалар...»ни учратади. Тўпқайрағочга келиб, чойхонага кирганда эса ўз тирикчилигининг оғирлигидан нолиётган, иложи бўлса, «самоварнинг оташдонига тушиб, кўмир ўрнига ёниш»га ҳам рози бўлган чойхоначини, «сабзи-пиёз бозори касодлигидан ва уловсизликдан ҳасрат»лашаётган деҳқонларни кўради. Сўнг тоға Мирзакаримбойга йўлиқади ва у билан анчагина суҳбатлашади. Йўлчи Мирзакаримбой билан бу дастлабки суҳбатлашганидаёқ, ўзи билан бой ўртасидаги катта тафовутни англайди. Айниқса, Лутфинисонинг Йўлчи келтирган совғаларга жирканиб қараши йигитни ичдан ғазаблантиради. Аммо камтарин, содда йигит Лутфинисога эътироз билдирмайди. Бу эпизодлар ҳали асарнинг тугуни эмас, балки асосий воқеанинг бошланишидан олдинги воқеа ўрни, ҳаёт, шароит билан таништирувчи муқаддимадир. Булар асосий воқеанинг бошланишига, асар тугунининг келиб чиқишига замин ҳозирлайди. Профессор Л. И. Тимофеев таъкидлаганидек, экспозиция воқеани белгиламайди, балки унга замин ҳозирлайди; тугун эса воқеани белгилайди, шундан сўнг воқеа ривожлана боради¹. Бундан маълум бўладики, Йўлчининг шаҳарга келиши, бой тоға билан учрашуви асосий воқеанинг бошланишидан аввалги тасвир, муносабатлар ситуациясидир. Романда тасвирланганидек, Йўлчи ўз ихтиёрини бойга бериши билан тугун юзага келади. Шу билан ситуация ўзгаради.

— «Жиян,— оҳиста мурожаат қилди Мирзакаримбой,— ўйлаб қарасам, аҳволларинг чатоққа ўхшайди. Нима қиласан, яна қишлоққа қайтасанми?»

Чол қайта сўрагач, у жавоб берди.

— Тошкентда иш топсам, балки қоларман...

— Шаҳарда қаяқдан иш топасан? Бизда юратур. Нон-насибанг бизда бўлса, қоларсан, бўлмаса қишлоғинггами ёки бошқа томонгами жўнарсан. Ризқингни олло-таоло қаерга сочган, биз била-мизми?»

— Хўп, ихтиёр сизда,— бошини қимирлатиб деди Йўлчи» (16-бет).

Энди ўқувчи бу воқеанинг нима билан тугагини кутади. Йўлчи ор-номусли йигит бўлганидан, иш ҳақи масаласида гаплашмаган

¹ Л. И. Тимофеев. Теория литературы, Учпедгиз, 1948, стр. 143.

эди. Шунга қарамай, астойдил меҳнат қилади. Ҳар қандай шароитда ҳам бойнинг оғир ишларини бажаради. Йўлчи Гулнорни севади. У Гулнорнинг ҳам чин юрак севгисига муяссар бўлади. Шу сабабли ўз мақсадига етмагунча, бу ердан кетмасликка қарор қилади. У ўз севгилисига: «Занжир солиб сургасалар ҳам, бошқа ёққа бормайман... (173- бет), дейди ва унинг учун бу ерда юрганини аниқ айтади. Демак, биринчидан, муҳаббат тугуни, иккинчидан эса ўзи каби камбағалларнинг саргузаштларидан ҳар ерда меҳнаткашларнинг аҳволи чатоқ эканини билиб олиши бойникида узоқ вақт қолишга мажбур этади. Булар воқеа ривожига сабаб бўлади. Йўлчи Мирзакаримбой даргоҳида экан, жуда кўп воқеа, ҳодиса ва фожияларни кўрди.

Йўлчи билан Гулнор ўртасида бошланган севгидан тортиб то Гулнорни Мирзакаримбой зўрлик билан олишига қадар тасвирланган ҳикоя ва эпизодлар асосий воқеанинг ривожланишига сабаб бўлган эпизодларгина эмас, балки ғоявий мазмунини очишга, образлар характери, уларнинг динамикасини, икки синф ўртасидаги конфликтни кўрсатишга ҳам ёрдам берадиган лавҳалардир. Демак, асарнинг тугуни—Йўлчининг Мирзакаримбойникида қолиши, воқеа ривожига сабаб бўлган воситалар—Йўлчининг ўзи каби камбағаллар саргузаштини эшитиши, Йўлчи ва Гулнор ўртасидаги муҳаббат; воқеа ривожига босқичларни эса Мирзакаримбойнинг зўрлик билан Гулнорга уйланиши, Йўлчининг бойдан ўз иш ҳақини талаб қилиши, Йўлчининг ноҳақ қамалиши, большевик Петровдан таълим олиши, мардикор олиш ҳақида фармон чиқиши дейиш мумкин.

Романда тасвирланганидек, икки синф вакили ўртасидаги зиддият кескинлашиб боради ва юқори нуқтасига — кульминацияга кўтарилади. Бу зиддият оилавий-сиёсий конфликт асосида юзага келади. Ёзувчи бундай кескинлашувни драматик ўткирлик билан ифодалайди. Биз бунини Йўлчи билан Мирзакаримбой ўртасидаги диалогда ҳам яққол кўраемиз. Шундай қилиб, роман сюжетининг ички ривожланиши — зиддиятнинг кескинлашуви жиддий тўқнашувга олиб келди.

Агар асарда юқоридагидек сюжетни ҳаракатлантирувчи куч — конфликт бўлмаганда эди, бош қаҳрамон Йўлчи образи атрофлича ёритилмаган бўлар эди, албатта.

Тажриба шуни кўрсатадики, роман композициясини ўрганишга тўғри киришилгандагина икки дунё кишилари ўртасидаги зиддият мақсадга мувофиқ ёритилади. Шу сабабдан ўқитувчи роман композициясининг асосини ташкил этган, воқеа ривожига сабаб бўлган қисмлар — воқеалар ва эпизодларни, улардаги конфликтларни, албатта, ўқувчиларга тушунтириши керак.

Юқорида таъкидланганидек, романнинг олдинги бобларида асосий зиддият бой ва батрак ўртасида ривожлана боради. Бу зиддиятни равшан кўрсатишда бош қаҳрамон Йўлчи етакчи ўринни эгаллайди. У ҳамиша авторнинг диққат марказида туради. Натижада автор романдаги ҳамма асосий персонажларни, ёрдамчи сю-

жет линияларини бир марказга бирлаштиришга муваффақ бўлади. Йўлчи бой тоғаникидан нафрат, ғазаб билан кетгандан сўнг шаҳарда ўзи каби бечоралар қатори ҳаммолчилик қилиб юради ва жадид Абдишукур билан учрашади. Йўлчи Абдишукурнинг «насиҳат»ига жавобан: «Мирзакаримбой бошқа, мен бошқа. Хўжайинлар бор, малайлар бор. Ойни этак билан ёпиб бўладими?» (281-бет) дейди. Чунки Йўлчининг бойга бўлган ғазаб ўти сўнмаган эди. Романда тасвирланган бой билан хизматчи ўртасидаги зиддиятнинг ривожланишини, асосан шу воқеалар билан яқунлаш мумкин. Бунни қуйидаги кўرғазмали материал асосида ўқувчиларга тушунтирилади (92-бетга қаранг).

Ўқитувчи роман сюжети ривожланиши ва унинг композицияси билан ўқувчиларни юқоридагидек таништиргандан сўнг, бош қаҳрамон саргузашти билан чамбарчас боғланган масалалар устида фикр юритади. Маълумки, романнинг сўнгги боблари (XVI, XVII, XVIII) эксплуататорлар билан меҳнаткашлар ўртасидаги зиддиятнинг кескинлашганини, халқ озодлик ҳаракатининг келиб чиқиши сабабларини ва қонли тўқнашувни тасвирлашга бағишланади.

Ор-номусли, меҳнатсевар ва паҳлавон йигит Йўлчини бой ва амалдорларга таъзим қилмагани, ҳақиқатни рўй-рост гапиргани учун полиция бошлиғи чойхонада қўлга туширади. Йўлчи бу амалдорга ҳам «қўл қовуштирмайди». Полиция бошлиғи уни қамчилганида ҳам қаддини баланд, бошини мағрур тутди. «Тўпнинг оғзига қўйиб отиб юборсалар» ҳам, эгилмасликка қасамёд қилди. Полиция бошлиғи яна «қамчинини, Йўлчи эса чўқмоқдай муштини кўтарди...» (285-бет). Аммо бой-феодаллар ҳукмронлик қилган жамиятда зулм зўрлик қилди. Йўлчи ноҳақ қамалди. Йўлчининг қамалиши асар сюжетининг ривожланишига, қаҳрамон онгининг жиддий ўзгаришига сабаб бўлди.

Йўлчи турмада рус ишчиси большевик Петров билан танишди. У Петровдан турмушининг қандай тузилганлигини яна чуқурроқ ўрганди. «Йўлчи учун Петров ёлғиз фикрлари билангина эмас, бутун ҳаёти ва кураши билан муаллим бўлди» (325-бет). Йўлчи жамиятда бойлар ва ишчи-меҳнаткашлар синфи борлигини, бойларнинг манфаати билан меҳнаткашларнинг манфаати бир-бирига зид эканини англади. Унинг онгида революцион ғоялар юзага келди. Йўлчининг мана шундай фикран ўзгаришини, ҳаётга бефарқ қарамай, озодлик учун курашга отланишини романдаги воқеалар ривожига бир босқич деб қараш лозим. Бундан сўнг Йўлчининг дўсти Петров билан турмадан қочиши, қадрдонлари — Шокир ота, Қоратой, Урозга учрашиб, ўз мақсадини билдириши, подшо ҳукуматининг мардикор олиш ҳақидаги фармонидан норози бўлган меҳнаткашлар билан бир фикрда бўлиб, уларга йўл-йўриқлар кўрсатиши ҳам асарнинг асосий сюжет чизиғи билан чамбарчас боғланган.

Очлик, қашшоқликдан, бой ва амалдорларнинг адолатсизлигидан, бениҳоя жабр-зулмдан норози бўлган халқ оммаси озодлик учун курашга отланади. Йўлчи халқнинг бу курашига қўшилади ва олдинги сафда боради. У ўз нутқи билан кўзғолончиларнинг ғай-

«Қутлуғ қон» романи сюжетининг ривожланиши

Оилавий-социал конфликт (бой билан хизматчи ўртасидаги зиддият)		Социал-сиёсий конфликт (халқ озодлик ҳаракати)	
экспозиция	тугун	кульминация	ечим
<p>Иўлчининг қишлоқдан шаҳарга келиши</p>	<p>Иўлчининг Мирзақасрим-Бойниқиде ишлаш учун қолиши</p>	<p>воқеа ривожидеги босқичлар</p>	<p>Иўлчининг ўлими. Қўзғолон бостирилди</p>
<p>а) Иўлчининг меҳнаткашлар ахволи ҳар ерда чатоқ эканини билиши; б) Иўлчи билан Гулнор ўртасидаги севги.</p>	<p>Бойнинг зўрлик билан Гулнорга уйланиши.</p>	<p>Иўлчи - ноҳақ қамалди. Иўлчи боъше - уз иш ҳақини талаб қилиши. Диалог</p>	<p>Тошкент меҳнаткашлари озодлик учун курашдилар</p>
		<p>Мардинкор олиш ҳақиде фармон чиқди</p>	<p>Шожир ота монологи. Тоғ пейзажи</p>

ратига ғайрат қўшади. Халқ бўронини ҳеч ким тўса олмаслигига ишонади. Қўзғолончилар дадил курашадилар.

Шундай қилиб, қаҳрамонимиз Йўлчининг мардона ҳаракати, оташин нутқи, халқ бўронининг олдида бориши «овига чанг солган арслондек, миршаблар устига ташланиши» бу образ динамикасининг энг юқори нуқтаси, роман сюжети ривожланишининг кульминацион нуқтасидир. Бу кульминацияда асосий куч роман қаҳрамони томонида бўлади. Чунки у энди ёлғиз эмас, унинг қадрдонлари, дўстлари, эзилган халқ оммаси бор. Кичик-кичик булоқлар бирлашиб, катта дарёни ташкил этганидек, халқ озодлиги учун курашувчи эрксевар кишилар бир жойга тўпланади, дарёдай ҳаракат қилади, олға силжийди. Қишлоқдан келган ёлғиз йигит халқ бўрони билан бирга боради.

Йўлчи турмадан қайтгандан сўнг дўстлари ёнига келади. Улар билан бирга адолат, озодлик учун курашга қўзғалади. Ғалабага ишонч оташин юракларда жўш уради. Шунинг учун роман сюжети ривожланишидаги бу моментни кульминация дейилади.

В. В. Голубков уқтирганидек, ҳар бир етук бадий асардаги воқеалар бир бутун занжирни ташкил қилади. Шу воқеалар занжирининг тартибли жойлашиши эса асар композициясини ташкил этади¹. «Қутлуғ қон» романида қисмларни бирлаштирадиган, бош ғояни очадиган жой унинг XVIII бобидадир (халқнинг 1916 йилги қўзғолони тасвирланган ўринлар).

Роман Йўлчининг фожиали ўлими, қўзғолоннинг шавқатсиз бостирилиши (асар сюжети ривожланишининг ечими) тасвири билан тугайди. Романнинг хотимасини эса унинг ечимидан ажратиб бўлмайди. Чунки роман хотимаси унинг ечимига боғланиб, бирлашиб кетган. Йўлчининг ўлими, қўзғолоннинг шавқатсиз бостирилиши эпизода порлоқ келажакка ишонч — оптимистик ғоя эзилганлар қалбида мустаҳкам ўрин олгани тиниқ сатрларда равон иборалар билан лўнда-лўнда баён этилади. Йўлчи ўлимининг туб моҳияти, таъсир кучи Шоқир ота монологида ўзининг мукамал, ёрқин ифодасини топган. Унинг Йўлчининг синглиси Унсинга қарата айтган гапларида халқ озодлик ҳаракатининг катта аҳамияти айниқса равшан кўринади. Роман сарлавҳасининг асосий мазмуни ҳам шу ўринда очилади. Ёзувчининг эрта тонгни: «уфқларга қон каби тоза, қизил шуълалар югурди» (339-бет) деб тасвирлашида яқинлашиб келаётган революция — озодлик ўз ифодасини топган. Булардан кўринадики, роман ўзининг оптимистик характердаги композицион хотимасига эгадир. Бу фикрлар роман композицияси пишиқ ишланганидан, унинг сюжет чизиғи кўп тармоқли эканидан далолат беради.

Катта дарахт танасида кўплаб булоқлар бўлганидек, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги асосий сюжет чизиғи — бош қаҳрамон атрофида яна ўнлаб ўзининг композицион қурилиши бўлган образ ва персонажлар бор. Улар, биринчидан, мустақил сюжет чизиғига

¹ Методика преподавания литературы. Учпедгиз, Москва, 1955, стр. 127.

эга бўлса, иккинчидан, бош қаҳрамон образи билан бевосита алоқада бўладилар. Романдаги Гулнор, Ёрмат, Ҳроз, Шокир ота, Қоратой кабилар ўзак атрофидаги бутуқлардай тасвирланган, ёзувчи уларни ўзакка пайванд қилиб, парвариш қилиб, кўкартирган, ўстирган, гуллатган. Иккинчи томондан, Ҳакимбойвачча, Салимбойвачча, Тантибойвачча, Фазлиддин, Абдишукур образлари тасвирланган. Бу образ ва персонажлар роман композициясининг «қома-ти»ни бузмайди, балки бош қаҳрамоннинг характери ва хусусиятларини очишга, унинг жамиятда тутган ўрнини, ролини яққол кўрсатишга ёрдам беради, ғояни тўлдиради. Булар авторнинг бош қаҳрамонга эътибор бериб, бошқа образ ва персонажларни унутмаганини, улар ҳам ёзувчининг диққат марказида турганини кўрсатади. Роман композицияси тузилишидаги бундай хусусиятлар унинг сюжет чизиғи мундарижа билан қаттиқ боғланганидан ҳам далолат беради. Булар ҳар бир персонаж маълум ғоявий ниятни ифода-далаш учун ёзувчи томонидан романга киритилганини кўрсатади. Уқитувчи образларни анализ қилганда, унинг композицияси ҳақида фикр юритганда, ёрдамчи образлар анализига қисқа ва конкрет, ўзакка (марказий образга) эса мукамал тўхталиши лозим. Агар шундай қилинмаса, ўзак ўсиб кетган бутуқлар орасида қолганидек, марказий образ иккинчи даражали образлар орасида қолиб кетиши, асосий мақсад етарли очилмаслиғи аниқ.

«Қутлуғ қон» мураккаб сюжетли асар бўлгани учун, унинг сюжет чизиғини ташкил қилган бир қанча воқеалар группасини учратиш мумкин. Масалан: Йўлчи ва Мирзакаримбой, Йўлчи ва Гулнор, Йўлчи ва Шоқосим ва бошқалар. Роман композициясини атрофлича кузатган китобхон Ёрмат, Шокир ота, Қоратой, Қамбар, Тантибойвачча, Фазлиддин, Нури воқеалари ҳам асарнинг ғоявий мазмунини очишда катта роль ўйнаганини кўради.

Бойнинг «содиқ» хизматкори, «вафоли қули» Ёрматнинг саргузашти ҳам узун тарихдан иборат. Ёрмат образи ўзига хос сюжет чизиғига, композицион тузилишига эга. Ёзувчи Ёрмат образи сюжет чизиғини Йўлчи образининг сюжет чизиғи каби бирин-кетин чизмайди, балки, қаҳрамоннинг характерли хусусиятини кўрсатишдан бошлайди, сўнг унинг Самарқанддаги ишлари, Мирзакаримбой-никига келиш сабаблари, оиласи унинг ўз тили орқали ҳикоя қилинади. Натижада Ёрмат саргузаштининг экспозицияси, тугуни очилади. Биз Ёрмат образи сюжетининг ривожланишини қуйидагича белгилашимиз мумкин:

1. Ёрматнинг Мирзакаримбой-никига ишлаш учун келиши — тугун.

2. Ёрмат — бойнинг содиқ хизматкори, қизини «бой ота»га бериши, ниҳоят, Гулнорнинг заҳарланиши — воқеа ривож.

3. Ёрматнинг қотил Салимдан қасос олиши — кульминация.

4. Ёрматнинг полиция томонидан ҳайдаб олиб кетилиши — ечим.

Булардан кўринадики, Ёрмат образи ўзининг мустақил ва мукамал сюжет компонентларига эгадир. Шу билан бирга, улар ро-

маннинг ғоявий мазмунини очишга, бош қаҳрамон характерини мукаммал кўрсатишга хизмат қилади. Шунингдек, романдаги Нури ва Гулнор образлари ҳам ўзига хос сюжет чизигига эга. Уларнинг Йўлчи билан дастлабки учрашувлари эпизодини эслайлик (айни замонда китобхон бу икки қиз билан биринчи марта танишади). «Паранжи ўрнига чурук бир яктак ёпиниб», сувга кетаётган Гулнор «Йўлчининг зарбаси остида тўнкалар яланғочланиб ўзининг қўпол, баҳайбат гавдасини кўрсата бошлаганда» (24-бет) яширинча тикилиб турган ҳолда намоён бўлади. Саратон куёшининг қизигида қиз қалбидан пок севиги жой олади.

Бойнинг қизи тантиқ, энгилтак, ғаразғўй Нури эса Йўлчи чалаётган «най садосининг майин тўлқинлари тип-тиниқ ҳавода ёйиларкан» (41-бет), уни «севиб» қолади. Дарҳол турли қилиқлар қила бошлайди. Бироқ содда, номусли йигит номуссиз қиздан ўзини четлайди. Емон оқибатлардан сақланади.

Гулнор Йўлчини юракдан, самимий севади. Нури эса ўйинқароқлик, энгилтаклик билан тўсатдан йигитга «ўз севиғиси»ни изҳор қилади. Демак, икки хил севиги тасвири, яъни ҳар икки образ сюжетининг экспозицияси ҳам чуқур ғоявий ниятни, романнинг асосий пафосини очиб беришга маълум даражада хизмат қилади. Умуман, ёзувчи Нури билан Гулнор ўртасидаги тафовутни, яъни уларнинг индивидуал хусусиятларини кўрсатишни мақсад қилиб қўйган ва бунга тўла эришган.

Маълумки, бир дарсда романдаги ҳамма воқеа ва эпизодлар ҳамда уларда сюжетни ҳаракатлантирувчи куч—конфликтларнинг қўйилиши билан мукаммал танишиб бўлмайти. Шунинг учун ўқитувчи бу дарсда асарни яхлит, бир бутун ҳолда кўздан кечиради. Асосий сюжет чизиги, композицияси ҳақида маълумот беради ва асардаги конфликтларнинг характерини тушунтиради. Тажриба роман композициясини юқоридагидек ўрганиш яхши натижа берганини кўрсатди.

Роман композициясининг характерли хусусиятларидан яна бири шуки, автор романнинг олдинги бобларида табиат тасвири, персонажлар портрети, характери ва уларнинг оилалари билан таништира бориш билан аста-секин ғояни оча боради. Асарнинг кейинги бобларида эса воқеани тез суръат билан, сиқик ҳолда баён этади. Бу, албатта, маълум даражада роман композициясига ҳам таъсир этади. Айниқса, романнинг сўнгги (ўн саккизинчи) бобидаги авторнинг қарама-қарши қўйиш приёми асарнинг композициясига, кўзда тутилган ғояга мувофиқдир (ёзувчи бу бобга воқеа ривожини ҳам, кульминацион нуқтани ҳам, ечимни ҳам, хотимани ҳам усталик билан сиғдира олган).

Ўқитувчи суҳбат даврида, романда антагонистик характердаги конфликт кучайиб боришини тушунтириши билан бирга, бой ва амалдорлар ҳамда уларнинг оила аъзолари ўртасида ҳам ички зиддият мавжудлигини эслатиши керак.

Мирзакаримбой оиласи ўртасидаги кескин ички зиддият машатпараст Салимбойвачча, Тантибойвачча, қора кўнгилли, мак-

кор, беномус Нури образларида яққол кўринади. Улар кишининг қадр-қимматини унинг чин инсоний фазилатлари билан эмас, балки мол-мулки билан ўлчайдилар. Улар ҳаминша ота меросини тезроқ қўлга киритишни ўйлайдилар. Мероснинг кўпчиликка тақсимланишидан чўчиган Салим Гулнорни йўқотиш пайига тушади. Бойнинг кичик қизи Нури турли ҳийла-найранглар ўйлайди. Меросхўр Танти эса Мирзакаримбой қулаган куниеқ Ҳаким ва Салимлар томоғига чанг солмоқчи. Демак, улар ўзаро бир-бирларига душман.

Романда оилавий конфликтнинг юқоридагича акс этирилиши бой-феодал хонадони учун типикдир. Бундай зиддиятлар феодал-буржуа тузумининг инқирозга юз тугганидан дарак беради.

Ўқитувчи асар композициясини ўрганиш жараёнида йўл-йўлакай унинг бадий хусусиятлари — тасвирлаш приёмлари: портрет, табиат тасвирининг асар композицияси билан алоқаси ҳақида ҳам фикр юритиши лозим. Чунки ромanning қиммати композициянинг пишиқ ишланганлиги билангина эмас, балки бадий тасвирлаш воситаларининг ранг-баранг ифодаланиши билан ҳам белгиланади.

Ўқитувчи роман композицияси ҳақида гапирар экан, унинг кичик қисм ва эпизодлари ўртасидаги боғланиш ҳақида ҳам қисман тўхташи лозим. Романда Йўлчи иштирок этмаган боблар учрайди. Масалан, XVI, XVII боблардаги воқеа ва эпизодларда Йўлчи кўринмайди, ammo бош қаҳрамон ҳақида фикр-мулоҳазалар юритилади. У ҳеч вақт авторнинг диққат марказидан четда қолмайди. Чунончи, XVI бобда Йўлчини турмадан озод эттириш учун Унсин ва Гулнорнинг урнишларига, уларнинг ички кечинмаларига кўп ўрин берилади. XVII бобда эса, асосан, Йўлчининг севгилниси Гулнорнинг заҳарланиши билан боғлиқ бўлган фикрлар, «Йўлчини кўрмадим, армоним — шу» (318-бет), деб ҳаёт билан видолашайтган Гулнорнинг изтироблари, Ёрматнинг Салимдан қасос олиш эпизоди, фожиалар тасвири берилади. Йўлчи бу бобларда шахсан иштирок этмаса ҳам, у дўстлари — соф юракли инсонлар қалбида, руҳида яшайди, улар билан бирга бўлади. Бош қаҳрамон иштирок этмаган яна айрим қисм ва эпизодларни эслайлик: Мирзакаримбой кўрғонидаги меҳмонлар, Мирзакаримбой ва гумаштаси Маҳаммад Расул, Салим ва Фазлиддин, Шокир ота ва Унсин ўртасидаги суҳбат каби. Бу ўринларда Йўлчи кўринмаса ҳам, ёзувчи у яшаган давр, шароит билан ўқувчини таништиради. Модомики, ёзувчи романда ўтмишдаги халқ ҳаётини акс эттиришни мақсад қилиб олган экан, бош қаҳрамонни мавжуд ҳаётдан, даврдан ажратиб бўлмайди. Айни чоғда бош қаҳрамон ҳаётнинг ўзидир. Одатда, бош қаҳрамон орқали ёзувчининг асосий гоявий нияти аниқланади.

Ўрта мактаб программаси Ойбекнинг рус адабиётидан ўрганишини алоҳида дарс сифатида эмас, балки ёзувчининг ҳаёти ва ижодига боғлаб ўтишни талаб этади. Буни ёзувчининг бадий маҳорати ҳақида фикр юритганда тушунтириш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, Ойбек ўқиш-ўрганиш ҳақида гапирар экан, рус

классик адабиётининг атоқли намояндалари А. С. Пушкин, И. С. Тургенев, Л. Н. Толстой ва А. М. Горький ижодидан баҳраманд бўлганини қайта-қайта таъкидлайди, улардан миннатдор бўлади.

Ўқитувчи рус классик адабиётининг Ойбек ижодига таъсири ҳақида гапирар экан, айниқса, М. Горькийдан ўрганганини алоҳида эслатиши керак. Ойбек Горькийдан бадий маҳоратни, тил, характер яратиш йўларини ўрганди. «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи образининг динамикаси «Она» романидаги Павел Власов образи динамикасига яқин туради. (Павел образининг динамикаси Йўлчиникига нисбатан тез.) Йўлчининг характеридаги хусусиятлар Павелнинг характерини, кўзғолон давридаги нутқи эса Павелнинг Сормова заводидаги иш ташлашда, Биринчи май намоийишида сўзлаган нутқларини эслатади. Шунингдек, салбий образ ва персонажларни яратишда ҳам Горькийдан ўргангани шубҳасиз. Ойбек кейинги вақтда М. Горькийга бағишлаб ёзган бир мақоласида: «...Асосан Горький асарлари менда чуқур таъсири из қолдирган эди. Горький асарларини мукамал ўрганиб, ҳазм этдим, сингдирдим ва Горький асарлари хазинасидан олган сабоқларим ёрдами ила ўзим проза соҳасига йўл олдим, «Қутлуғ қон», «Навойи», «Олтин водийдан шабадалар» асарларимни яратдим»¹, — дейди.

Ўқитувчи Ойбекнинг рус ёзувчиларидан ўрганиши ҳақида фикр юритар экан, уларга тақлидан эргашмаганини тушунтириши керак. Чунки ёзувчи улар ижодига ижодий ёндашиб, форма жиҳатдан ҳам, мундарижа жиҳатдан ҳам оригинал бадий полотнолар яратди. Бутунлай янги образлар, янги тасвирий воситалар ёрдами билан муҳим темани ўзига хос овоз ва услубда ҳикоя қилди.

Форманинг мундарижга мувофиқ бўлиши лозимлигини яхши англаган Ойбек М. Горький асос солган социалистик реализм методининг принципларига мукамал амал қилган ҳолда тарихий шароитга мувофиқ янги бадий форма, янги мундарижа яратди.

Ўқитувчи роман композицион жиҳатдан пишиқ ишланганлигини ўқувчиларга тушунтириши учун, унинг боблари ва қисмлари ўртасидаги ўзаро боғланиш билан бир қаторда асар сюжетининг ички ривожланишига, компонентларига аҳамият бериши лозим. Агар ўқитувчи алоҳида эпизод ва боблар орқали аста-секин ривожланувчи воқеалар боғланишини, асар композициясига таъсир этувчи аниқ ижтимоий ҳодисаларни етарли тушунтира олса, ўқувчилар, албатта, композиция ва унинг функцияси ҳақида муфассал тушунчага эга бўладилар.

Биз бу ўринда роман композициясининг мукамал таҳлили устида эмас, балки мактабда «Қутлуғ қон» романини ўрганиш билан боғлиқ бўлган масалалар ҳақида мулоҳаза юритдик.

Ўқитувчи кейинги дарсида, романнинг бадий тасвирлаш воситалари, ёзувчининг пейзаж, портрет чизиш маҳорати ҳақида суҳбат ўтказганда, романдаги образлар композицияси компонентларининг янги томонларини эслатади. Романини ўрганишга бағиш-

¹ Ойбек. Хурматимиз чексиз. «Ўзбекистон маданияти», 1956, 16 июль.

ланган сўнги, якунловчи дарсида эса романда акс эттирилган давр, сюжет, композиция ҳақида берилган маълумотларни ҳам, романнинг бадий тасвирлаш воситалари, тарбиявий аҳамияти ҳақида юритилган фикрларни ҳам тартибга солади, умумий хулосалар чиқаради. Олдинги дарсларда берилган маълумотларни тўлдиради, мустаҳкамлайди.

Ўқитувчи кейинги дарсларида, ўтганларни такрорлашда олдинги дарсидаги планидан ҳамда қўшимча ва ёрдамчи саволлар ўрнида қуйидагилардан фойдаланиши мумкин:

1. Роман экспозицияси қандай гоёвий ниятни очишга ёрдам беради?
2. Йўлчи ва Мирзакаримбой ўртасидаги дастлабки суҳбатда қандай гоёвий ният ифодаланган?
3. Гулнор образининг воқеа ривожига тутган ўрнини айтиб беринг.
4. Воқеа ривожига босқичларни тушунтиринг.
5. Петров образи воқеа ривожига қандай роль ўйнайди?
6. Романнинг номи унинг мазмунига мувофиқлигини айтиб беринг (роман хотимаси мисолида).

Ўтганларни мустаҳкамлаш учун ўтказилган бундай суҳбат, шубҳасиз, олинган билимларни пухталайди, ўқувчиларни романнинг гоёвий мазмуни билан, назарий-адабий маълумотлар билан анча чуқур таништиради.

Портрет.

«Қутлуғ қон» романининг бадий хусусиятлари ҳақида фикр юритилганда, авторнинг персонажлар портретини чизишдаги маҳоратига ҳам алоҳида аҳамият бериш лозим. Чунки Ойбек романдаги бир қатор персонажларнинг ўзига хос нозик хусусиятларини ёрқин кўрсатиш учун шундай қуюқ тасвирий бўёқлар ишлатиб, уларнинг хилма-хил портретини чизганки, булар асарни безаши билан бирга, авторнинг маълум гоёвий ниятини ҳам очиб беради, ёзувчининг бадий маҳоратини кўрсатади. Шу сабабли, мактаб программасида адабиёт назарисидан портрет ҳақида бериладиган маълумотни «Қутлуғ қон» романига боғлаб ўрганиш планлаштирилган.

Ўқитувчи роман қаҳрамонларининг портрети ҳақида маълумот беришни аввало «портрет» терминига изоҳ беришдан бошлаши ва уни қуйидагича тушунтириши мумкин:

Портрет французча *portrait* сўзидан олинган бўлиб, бадий асарда кишининг ташқи қиёфаси, сиймоси, кийим-кечаги ва ҳоказоларнинг тасвири... «Қаҳрамоннинг ички портрети» деганда унинг характерли руҳий кечинмалари, маънавий олами назарда тутилади¹.

Маълумки, «Қутлуғ қон» романининг дастлабки қисмидаёқ Ойбек асарнинг типик образлари — Йўлчи ва Мирзакаримбой портретини тасвирлайди. Ёзувчи бу икки персонажнинг портретини чизиш билан бир-бирига зид икки дунё кишини гавдалантиради, улар ўртасидаги катта тафовутни бадий бўёқларда ёритади. Бир томондан, автор меҳнатқаш, содда, уятчан, камтарин йигит

¹ Х. Ҳомидий, Ш. Абдуллаева, С. Иброҳимова. Адабиётшунослик терминлари луғати. «Ўқитувчи», 1970, 167-бет.

Йўлчининг «...арслондай кўркам гавдаси, кенг пешанаси, чуқур самимияг ифодаси билан тўла йирик, ҳушёр кўзлари, кир яктаги ичидан қавариб турган кенг кўкраги, бақувват қўллари, сўзларидаги қишлоқча соддалик ва тўғрилиқ» (15-бет)ни тасвишлаб, унга нисбатан китобхонда чуқур муҳаббат уйғотса, иккинчи томондан, «...гавдаси кичик, қўллари ингичка бўлса ҳам, зуваласи пишиқ... гўштдор ҳам эмас, ориқ ҳам эмас кичик, айёр юзи хўррознинг тожисидай қип-қизил» (10-бет), «илоннинг ёғини ялаган...» (15-бет). Мирзакаримбойнинг қиёфасини гавдалантириш билан унга нисбатан китобхонда биринчи қарашдаёқ нафрат уйғотади.

Ёзувчи асар қаҳрамонларининг сиртқи портретини бериш билан уларнинг ички кечинмаларини, характериға хос хусусиятларини ҳам бирин-кетин оча боради. Қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, фикр ва кайфияти, орзу-умидлари, гоёвий ниятини тасвирлайди. Буни узоқ вақт алданиб, сўнг ўз аҳволини тушуниб, кўзи бирдан очилган Ермат қиёфасида ёрқин кўрамыз. Унинг зўр ҳаяжон ва изтироб ичида «нима иш қилдим? Гуноҳми, савобми?..» деб айтганлари нутқий психологик характеристика намунасиدير.

Шунингдек, салбий образ Салимбойваччанинг ички кечинмалари ҳам усталик билан берилган. Гулнорни ўғирлатиб, кейин сирини очилган Салим чуқур ўйларға берилиб, саросимаға тушиб, «...ичини илон чаққандай, тоқатсизланди. Дадасининг уйланмоқчи эканини эшитган ҳамон, фикрини узоқ бир ваҳм каби босган нарса, энди мудҳиш бир ҳақиқатға айланиб, бутун вужудини кемира бошлади. У кўзларини ҳовуздаги турғун кўкимтир сувға тикиб ўйлади: Гулнор ўзи ким? Унинг туфайлидан дадам билан аччиқлашдим, уни қочириш учун қанча қийналдим. Охирида бу сирнинг очилмаслиги учун поччамға беш минг сўм, эликбошиға минг сўм пул беришға мажбур бўлдим. У очкўзлар бундан сўнг ҳам мени қўйишмайди, албатта... Улар олдида ҳар вақт тилим қисиқ. Гулнор умримға эгов бўлди...» (302-бет).

Кўришиб турибдики, Ойбек қаҳрамонлар характерини ва руҳий ҳолатини уларнинг хусусиятлари билан беради. Ёзувчи Ерматнинг ички кечинмалари орқали адашганлик фожиасини, кеч бўлса ҳам, кўзи ялт этиб очилиб, эксплуататорларға нисбатан сўнмас ғазаб уйғонганлигини ва исёнкорлик йўлиға ўтганлигини тасвириласа, Салимнинг ички кечинмалари орқали эса отаси ҳали ҳаёт чоғидаёқ мерос бўлиш тараддудига тушган, ниҳоят, шармандаси чиқиб, руҳан эзилаётган бойвачча қиёфасини гавдалантиради.

Ойбек «Қутлуғ қон» романида икки дунё кишиларининг жонли ҳаётини акс эттиришда персонажлар портретини чизиш орқали чуқур гоёвийлик, уста санъаткорлик намунасини кўрсатади. Романи синчиклаб ўрганган киши ундаги асосий образлардан тортиб, айрим персонажлар портретига қадар зўр эътибор бериб ишланганлигига тўла қаноат ҳосил қилади.

Ўқитувчи ёзувчининг бадий маҳорати ҳақида фикр юритганда, унинг портрет яратишда хилма-хил приёмлар қўллаганини айрим мисоллар билан тушунтириши лозим. Бунинг учун ўқитувчи

биринчи навбатда авторнинг романдаги ижобий қаҳрамонлар — меҳнаткашлар портретини чизишдаги приёмларини умумлаштириши, сўнгра уларга қарама-қарши лагеръ вакиллари портрети устида тўхталиши керак.

Йўлчи — «қаҳратон қишда яланг оёқ муз босиб, саратонда қизғин қум кечиб, иссиқда, совуқда обдан пишиган...» йигит. У «куйиб ётган билқ-билқ юмшоқ тупроқда салмоқли оёқларини иддам ва йирик-йирик...» (5-бет) босиб, Хўжакент қишлоғидан Тошкентга, тоғаси Мирзакаримбой даргоҳига катта умидлар билан келмоқда. . . Кун иссиқ, шу сабабли «унинг очиқ ёқали узун кўйлаги, устидаги олача яктаги сувга пишгандай жиққа ҳўл. . .» (5-бет). Шу тариқа ёзувчи «обдан чиниққан», «баданидан куч ёғиб турган» қишлоқ йигитининг ташқи қиёфасини гавдалантиради.

Автор бу билан кифояланмай, бутун роман давомида унинг портретига хос хусусиятларни аста-секин тўлдира боради. Йигитдаги тўғрилик, камтаринлик, уятчанлик, одоблилик, чиниққанлик, самимийлик, меҳнатсеварлик, исёнкорлик каби хусусиятлар унинг юриш-туриши, хатти-ҳаракати, нутқи ва бошқа кишиларнинг унга бўлган муносабати, берган баҳолари орқали очила боради. Мирзакаримбойнинг хотини Лутфинисо «қишлоқдаги жиянингизнинг ўғлими? Тоғдек йигит бўлибди...» (11-бет) деса, Мирзакаримбой «обдан чиниққан йигит; унга берилган овқат беҳуда кетмайди, деб ўйлайди. «У Йўлчининг бутун сиймосида катта жасорат ва ғурур сезади» (15-бет). Бу фикрларда, бир томондан, Йўлчи портретига хос хусусиятлар очилса, иккинчидан, Мирзакаримбойда Йўлчига нисбатан эксплуататорлик муносабати қариндошлик ҳиссидан устун тургани кўринади. Йўлчига берилган шунинг каби характеристикаларни уни тўнка ковлаётган вақтида Ерматнинг «девкор йигит экан» дейишида, дастурхончи хотиннинг «қарчигайдай йигит», Гулсумбинининг «тоғни урса талқон қиладиган йигит», Гулнорнинг «паҳлавондай йигит», Қоратойнинг «сен темирдай чиниққан йигитсан» (22-бет), Шокир отанинг «бўз бола», Саодат кампирнинг «олов экансан», Қора Аҳмаднинг «. . .уч, кет, лочин» деган сўз ва ибораларида учратамиз. Булар қаҳрамон портретини ҳам, унинг характерига хос хусусиятларни ҳам тўлдиради.

Ойбек ижодининг характерли хусусиятларидан бири романдаги персонажлар портретининг динамикидир. Ёзувчи персонажлар портретини чизар экан, давр ўтиши, шароит таъсири билан улардаги ўсиш, ўзгаришларни ҳаққоний тасвирлайди. Романда баён этилганидек, роса мучаси бор, «баданидан куч ёғиб турган», «арслонга чанг сола билажак бир қудрат ва жасоратга эга» (178-бет) азамат йигит мавжуд ҳаётда ҳамиша бой амалдорларнинг меҳнаткашларга нисбатан бениҳоя адолатсизликларини, улардаги ўзаро зиддиятларни кўрди. Натижада руҳан ўзгариб, шафқатсиз зулмага, ҳақсизликка қарши кескин курашга отланди.

Гулнорнинг фожиали ўлими, ўзи каби меҳнаткашларнинг аянчли оғир аҳволи, ноҳақ тўхмат, ҳақоратлар Йўлчини исёнкорлик йўлига олиб чиқади. Энди у бойларгагина эмас, мавжуд эксплу-

ататорлик тузумига қарши курашга отланади. Уни бу йўлдан на дўқ, на зулм ва на фожиялар қайтара олади. У қамалишдан ҳам, қийноқлардан ҳам қўрқмайди. Ойбек Йўлчидаги мана шундай ўзгаришларни — иродаси синфий кураш ўтида пўлатдай тобланганини, чиниққанини унинг Саодат кампирга, яқин дўстларига, қўзғолончиларга халққа қарата айтган сўзлари, оташин нутқи орқали кўрсатади. Натижада бўлакча, «олов» йигитнинг мағрур сиймоси кўз олдимизда гавдаланади.

Ойбек аёллар образини яратишга ҳам алоҳида аҳамият беради. Ўтмишда эзилган, ҳуқуқсиз бўлган ўзбек қизи образи — Гулнор саргузашти шоирона ифодаланган. Унинг портрети зўр маҳорат билан чизилган. Романда дастлаб Гулнорнинг ташқи қиёфаси (портрети)га кўпроқ ўрин берилган бўлса, Мирзакаримбой унинг орзу-умидларини поймол этгандан сўнг, асосан, ички кечинмалари берилади.

Булардан кўринадики, Ойбек романнинг бирон ўрнида образларнинг портретини батафсил тасвирламайди, балки воқеалар давомида уларнинг турли шароит ва ҳолатдаги индивидуал хусусиятини аста-секин оча боради, тўлдиради, мукаммаллаштиради. Ниҳоят, уларнинг яхлит, бир бутун портретини яратади. Биз буларни Йўлчи, Ермат, Гулнор, Мирзакаримбой портретлари мисолида айтишга равшан кўраемиз. Бироқ бу фикр романдаги барча персонажларнинг портрети атрофлича кенг тасвирланган ва тасвирланиши зарур деган хулосага олиб келмасин. Ёзувчи бир қатор персонажларнинг портретини ҳар томонлама мукаммал акс эттириш билан бирга, баъзи персонажлар портретини бир неча жумлаларда тасвирлаш билангина қифояланади. Зотан, айрим эпизодик персонажларга мукаммал портрет яратиш унча зарур ҳам эмас. Масалан, ёзувчи Мирзакаримбойнинг уйдаги меҳмонлардан бири: ота-бобосидан — «бой-калон» ўтган қўйчи Султонбекни «қалин гўштдор лабини секин қимирлатиб сўз олди» (32-бет),— дейди. Кейинроқ фақат «қип-қизил бўйнидан ва чарх товоқдай юзидан терини арта бошлади» (33-бет) деган иборани қўшади, холос. Шунингдек, безори йигит Қора Аҳмаднинг портретини қуйидагича чизади: «Эшик очилиб, барзангидай йигит чиқди, гавдаси билан эшикни қоплади. У йўғон, калладор, қошлари мушукбаччанинг думидай ўсиқ, юзида, пешанасида пичоқбозликнинг излари равшан кўринади, йирик кўзларида кишига ёмон таъсир қиладиган, қандайдир, сирли ўт ёнади. У хўмрайиб тикилди» (240-бет). «Йўлчи бу йигитга сўз уқтиришдан фойда йўқлигини билди» (240-бет).

Ёзувчи бошқа бир ўринда халқ озодлиқ ҳаракатида қатнашиб ярадор бўлган кишининг портретини шундай чизади: «Серсоқол, ўрта яшар, жуда жулдур кийимли бир киши ўнг қўли билан чап елкасини маҳкам қисиб, оғриқдан кўзларини юмиб, секингина ерга чўккалади; унинг бармоқлари орасидан қон томчилари анор сувидай силжиб оқди...» (349-бет). Ўқувчи «бармоқлари орасидан қон томчилари анор сувидай силжиб оққан», «жулдур кийимли» ибораларини ўқиши биланоқ камбағал, бечора ярадорни кўз олдига

келтиради. Демак, бундай эпизодик персонажлар портрети ҳақида қайта фикр юритишга зарурат йўқ.

Ойбек ишчи-большевик Петровнинг ташқи портретини шундай тасвирлайди: «у ўрта бўйли, кенг яғринли, қуюқ жингалак сочли, қўллари бақувват, ўттиз беш-қирқ ёш орасида бир киши эди. Этиги, шими, калта камзули эски бўлса ҳам, лекин ҳали унчалик тўзмагаган эди. Унинг кўзларида, юзида ва бутун ҳаракатларида сокинлик, жиддият ва куч яққол сезилиб турар эди... бир қўлида эзилган шапкани ўйнаб, иккинчи қўлини шим киссасига тикиб, Йўлчи-га бошдан-оёқ бир зум тикилиб, қалин овоз билан «якши» деди...» (323—324-бетлар).

Персонажлар портретининг бадий тасвирини бериш Ойбек ижодининг характерли хусусиятларидан ҳисобланади. Ёзувчи ҳар бир сўз ва иборани маълум мақсад билан ишлатган ва асарнинг гоёвий жиҳатдан юксак, бадий томондан пишиқ бўлишига эришган.

Ўқитувчи айрим персонажларни, айниқса, мураккаб образларни қандай метод билан анализ қилмасин (лекция биланми, кенг суҳбат йўли биланми), қаҳрамоннинг ўзини ўраб олган муҳитга бўлган муносабатини очиш учун хизмат қиладиган портретлар тасвирдан фойдаланади. Улар романнинг гоёвий мазмуни билан жипс боғланганини, уларнинг ташқи қиёфаси ички ҳиссиётларига мувофиқ келишини ҳам тушунтиради.

Мактабда романни ўрганиш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, кўпгина ўқувчилар ўқитувчи айрим персонажларга характеристика бермасдан олдиноқ, ўша персонажнинг портретига тааллуқли ўринларни яхши тасаввур қиладилар ҳамда уни текстга яқин қилиб ёки ёддан сўзлаб берадилар. Бизнингча, ўқувчиларнинг бундай ташаббусини қувватлаш ва уларни ёд олишга ўргатиш керак. Бу нарса, шубҳасиз, ўқувчилар нутқ маданиятининг ўсишига ижобий таъсир этади.

Мактабда романни ўрганиш жараёнида, текст устида ишлашнинг бир тури сифатида айрим парчаларни ўқиб, персонажларнинг портретига тааллуқли гапларни аниқлаб келишни уй вазифаси қилиб бериш ҳам мумкин. Ўқувчилар бунда, албатта, ўзларига ёққан гапларни танлайдилар. Кейинги дарсда ўқувчилар танлаган гаплар устида қисқа муддатли суҳбат ўтказилади. Баъзан, айрим ўқувчилар топган, кўпчиликнинг диққатидан четда қолган портретга тегишли деталлар аниқланади. Бундай суҳбат ўтган дарсни мустаҳкамлашга замин ҳозирлайди. Бунинг учун ўқитувчи айрим персонажлар портретини қуйидаги схема асосида дастлаб ўзи кўрсатиши, сўнг маълум текстдан айрим персонажнинг портретига таал-

Персонажнинг номи	Персонажнинг ташқи сиймоси, қиёфаси	Персонажнинг ички кечинмалари

луқли гапларни топиб, дафтарга кўчириб ёзиб келишни ўқувчиларга топириши лозим.

Агар ўқитувчи персонажлар портретини ўрганишда ҳам кўргазмалар материал қўлласса, дарснинг қизиқарли ўтишига, уни ўқувчилар чуқур ўзлаштиришларига эришиши шубҳасиздир.

Ўқитувчи романдаги персонажлар портрети ҳақида тўхталганда ёзувчининг портретини тасвирлашдаги бадий усталигини ҳам кўрсата боради. Ойбек романда персонажларнинг ўзига хос қилиб қуюқ тасвирий бўёқларни ишлатади, айниқса, бадий сифатлаш (эпитет)ларни кўп қўллайди. Натижада персонажларнинг характерли индивидуал хусусиятларини бўрттириб кўрсатишга муваффақ бўлади. Масалан, ёзувчи бир самоварчини «...чувак юзли, эти суякка ёпишган, жиккак ва ...ғирт кўса одам эди. У устанинг қўлига туша-туша хўп эзилган, қорни пачоқ, чиркин катта самоварнинг олдида ёғоч елкасини қисиб ўтирар эди» (6-бет), деб тасвирлайди. Бунда ажратиб кўрсатилган сўзлар Ойбекнинг сифатлашлардан қанчалик кўп фойдаланишини кўрсатади. Шунингдек, Ойбек бошқа бир ўринда 1916 йил миллий озодлик қўзғолони тасвирини шундай ёрқин чизадик, бу тасвир орқали кўз олдимизда қўзғолон саҳнаси гавдаланади: «Ичкарига қамалиб, деразалар орқасида тўшпича тутиб турган миршаблар, полициячилар ва бошқа тўраларнинг ҳаракатларида бениҳоя саросима... ранглари ўчган, лаблари қийшайган, кўзларида қўрқув равшан сезилса ҳам, лекин зулм билан гердайишга тиришиб, қўлларининг кескин ҳаракати билан халққа тинчланишни буюрган «погонли, яроғ-аслаҳали тўра» (349-бет)ларнинг мурдор қиёфасида чоризм муассасалари ва идо-ра усулининг истиқболсизлиги яққол сезилиб туради.

Ойбек портретини ишлашда метафора, метонимияларни ҳам ўринли қўллайди. Улар кишилардаги руҳий ҳолатни, икки предмет ўртасидаги ўхшашликни аниқлашга ёрдам беради. Масалан, «Ёрматдай тошкўнғилли» (59-бет) «ёш қайнаган кўз» (352-бет), «иккинсининг ҳам кўз булоғи қайнаб тошди» (300-бет), «кўзлардан оққан томчилар куёшда ишжудай ёнади» (350-бет), «халқ қайнайди» (348-бет) каби.

Ёзувчи романда портретларни чизиш жараёнида фикрни яққол қилиб бериш учун ҳар бир образнинг характерини очишга ёрдам берадиган ўхшатишлар топади. Романнинг бош қаҳрамони Йўлчининг кўркамлигини арслонга, қоматини тоққа, чиниққанлигини темирга, оёғидаги ёски этик чармининг қаттиқлигини тошга («чарми тошдай ёски этик ичида оёқлари жонсизланди» (228-бет); Гулнорнинг қоматини самбит гули новдасига, кийимини чўри қизларникига ўхшатиб, уларга нисбатан хайрихоҳлигини билдирса, салбий образ Салимнинг хиёнатдан сўнг тоқатсизланишини ичини илон чаққан кишига, Мирзакаримбой юзининг қизиллигини хўрознинг тожисига, айёрлигини тулкига («тулкидай қув», 223-бет), Нурининг тоқатсизланишини маст жиннига, қалтирашини безгак хуруж қилган кишига ўхшатиб, буларга нисбаган ўзининг салбий муносабатини ифодалайди.

Пейзаж.

Пейзаж киши образини яратишдаги муҳим воситалардан биридир. Реалист ёзувчи типик характерни типик ҳолларда кўрсатишда хилма-хил бадий воситалар, жумладан, пейзаж-табиат лавҳаларининг ёрқин картиналаридан ҳам кенг фойдаланади.

Ўқитувчи мактабда асар персонажларини анализ қилганда, унинг бадий хусусияти ва тили ҳақида фикр юритганда, табиат тасвири — пейзаждан фойдаланади. Аммо мактабда пейзажни ўрганиш портрет каби дарсинг бевосита объекти эмас (яъни ҳар иккиси ҳам объект эмас), балки ўрганилаётган асар қаҳрамонларининг типик характерларини очишда восита сифатида кўздан кечирилади. Бунинг учун ўқитувчи дастлаб ёзувчининг «ижод сири»дан хабардор бўлиши, унинг инсон характерини: ташқи қиёфасини ва ички кечинмаларини очишда қўллайдиган барча тасвирий воситаларини чуқур тасаввур қила олиши лозим.

Маълумки, Алишер Навоий ўзининг «Лайли ва Мажнун» поэмасида асар қаҳрамонларининг ошиқлик пайтини баҳор ва трагик кайфиятини куз ҳазони фониде тасвирлайди: Лайли ва Мажнуннинг бокирона муҳаббати илк баҳор — Наврӯз байрами кунларида, икки ёшнинг феодал истибдоди шароитидаги жудалик алами ҳазон фаслида тасвирлангани романтик поэманинг ғоявий йўналиши, улуғ шoirнинг фалсафий гуманизмини ифодалайди.

И. С. Тургенев «Муму» ҳикоясида Герасимнинг характери — деҳқон табиятини очишда дала манзараси тасвирида фойдаланган. Қаҳрамонлар ҳолат ва кайфиятини табиат лавҳалари фониде бериш Уйғун поэмалари («Жонтемир», «Украина еллари») учун айниқса характерлидир. Булардан маълум бўладики, пейзаж бадий асарнинг ғоявий мазмунини ифодалашга, қаҳрамонларнинг ички кечинмаларини, уларнинг фикр, ҳис-туйғуларини очишга ёрдам беради. Одатда, ёзувчилар пейзажни тасвирлаш орқали ўзларининг табиатга бўлган муносабатларини акс эттирадилар.

Кўпгина санъаткорлар сингари Ойбек ҳам қаҳрамонларининг характерини очишда пейзаждан усталик билан фойдаланиб, бадий маҳорат намуналарини кўрсатди.

Маълумки, роман кенг дала йўлларида бирининг тасвири билан бошланади. Ўқитувчи бу тасвирни кириш суҳбатидаёқ солда ва ифодали қилиб ўқиб бериши лозим. Ойбек романда табиатнинг гўзал манзараси боғ пейзажини бир-бирига зид синфлар вакили, икки асосий образ — Йўлчи ва Мирзақаримбойнинг учрашувидан сўнг чизади, феодал-бой хонадонига хос хусусиятларни китобхон кўз олдида гавдалантиради: «Бир танобдан мўлроқ чор бурчак ташқари... Уртада супа ва ҳовуз. Танаси икки катта қулочга сифмайдиган бир туп сада теваракка тангадай офтоб туширмайди. Ҳовузнинг нариги четиде бир-бирига яқин ўтқазилган, шоҳлари бир-бирининг ичига кирган уч туп олма дарахти. Бир тупида олмалар энди сарғайиб йилтирамоқда, бир тупида муштдай йирик олмалар ҳали кўм-кўк, уларга боқиш билан кишининг тиши қамшиб, оғзи сўлакка тўлади; бир туп жайдари қизил олма мевасининг

мўллигидан ҳовузга энгашиб тушган; ҳовуз сувда бир қанча қизил олма ёқутдай товланиб, жимиллаб сузади. Ҳовуздан йигирма қадамлар нарида тўрт томони очиқ, устунлари чиройли нақшланган, ердан одам бўйи баланд кўтарилиб солинган каттагина шийпон; бунинг атрофи гулзор. Қуёшда майин товланиб, хилма-хил ранглар билан мавжланган майда гуллар орасида кўркем юксалган қизил духоба гуллар олов парчаси каби ёнади» (10-бет).

Ойбек пейзажни асарнинг сюжети билан боғлаб тасвирлайди. Мирзакаримбой боғ ишларини кўрсатиш учун меҳмон йигит Йўлчинини ўзи билан олиб юради. Мана, йигитнинг кўз олдида «жаннатдай» катта боғ манзараси... «Орасидан қўқон арава бемалол юралиган кенг, узун ишқомлар икки танобдан мўлроқ ерни ишғол этган. Кўм-кўк ток барглари эрталабни қуёшда жилваланади. Боғнинг тўрт томонини ўраган баланд, янги пахса девор бўйлаб шафтолилар ўсади. Кўпларига тирговучлар қўйилган бўлса ҳам, меванинг қўплигидан шохлари синиб, ерга тегиб ётади. Боғнинг қуйисида катта олмазор... бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизиқ устида текис саф тортиб туради, дарахтлар ўртасидаги масофа ҳам баравар. Дарахтлар тани пакана, меваси мўл ва йирик. Лекин ҳозир деярли ҳаммаси кўм-кўк. Бундан ташқари, боғнинг турли жойларида ҳар хил мевали дарахтлар: нок, ўрик, беҳи, жийда ва ҳоказо анчагина» (23-бет). Ёзувчи, бир томондан, боғнинг гўзал манзарасини, беҳисоб ҳосилни тасвирласа, иккинчидан, уларни қарол, батракларнинг кучи, меҳнати орқали юзага келганлигини ифодалайди.

Яна баҳор... Бойнинг «содиқ» хизматкори Ермат ўз оиласи билан боққа кўчиб келган пайт: «Боғ гўзал. Унда қуёш ва енгил шамолнинг, гуллар ва майсаларнинг қувноқ ўйини кун бўйи давом этади. Боғнинг ҳар бурчагида ўзга бир латофат; ариқларда сув кумушланади, майсалар уқа тутган ҳовуз сув билан эмас, нур билан тўлган каби жимир-жимир мавжланади. Бир ёқда мевали дарахтлар — туташ ҳаво гулзори ясайди. Боғнинг қуйи томонида бир чизиқда саф тортган баланд, адл тераклар... Улар ҳар вақт майин титрайди. Қушлар куйлайди, ариқларда сувлар, дарахтларда барглар куйлайди. Улар билан бирга боғ ичида Гулнор ҳам куйлайди» (177-бет).

Ёзувчи Йўлчи, Мирзакаримбой, Гулнор характериغا хос хусусиятларни тасвирлаган вақтда, пейзаждан усталик билан фойдаланган, асар қаҳрамонларининг ҳис-туйғуларини очишга ҳаракат этган. Лекин ёзувчи пейзаж тасвирини ҳамма вақт асар қаҳрамонларининг психологиясига уйғунлаштира бермайди. Балки пейзаж қаҳрамоннинг кайфиятига, кечинмалари ва ҳис-туйғуларига қарама-қарши ҳолда ҳам берилади. Мана, Йўлчининг яқин дўсти қосиб Шокир отанинг тор, учбурчак, «туморча шакл»даги ҳовлиси: «Зангори бир нур билан порлаган тиниқ самода баландланиб, мағрур турналар аллақачонлар учиб ўтди. Яна баҳор... Қуёш кундан-кун кучлироқ қиздиради. Чуруқ бўғотлари осилган, қиш бўйи шиплардан сув силжиб, томчилаб, одамларни бурчак-бурчакка қисилди-

та мажбур этган эски уйларнинг томлари четида майсалар кўкаради. Кейинроқ бу майсалар, кўкатлар орасида лолақизгалдоқлар қон-олов ранг билан ёна бошлади. Яримдан ортиғи сотилгани учун Шокир отанинг туморча шаклли кичкина ҳовлисидаги нокнинг йўғон, эгри чурук танасида қаққайган икки катта бутоқ ҳам оппоқ гул билан қопланган» (286-бет). Аммо Шокир ота оиласида ташвиш, қийинчилик, машаққат. Шокир отанинг ягона ўғли хаста Тоҳиржон тирикчиликнинг оғирлигидан дори-дармон қила олмай, 30 ёшида вафот этди. Бири олти яшар, бири тўрт яшар етим набиралар қолди. Уруш даври... Бозордан қайтган Шокир ота: «Тери тагин сакрабди, олдига йўлаб бўлмайди, озиқ-овқат-чи, қайда! Мош, гуруч тугул, сўк ҳам ололмадим. Сўк ошини ҳам худо кўп кўрди» (286-бет),— дейди: «Йўлчининг тўсатдан ғойиб бўлиши, қизни ва чол-кампирини анча ташвишга солди... Унсин ёлғизгина Йўлчини йўқлайди, юраги унинг ҳасрати билан тўла...» (287-бет).

Ойбек табиат манзарасини тасвирлаш жараёнида ўхшатиш, сифатлаш, метафора, жонлантириш каби бадий приёмлардан усталик билан фойдаланади. Ёзувчи эпитетларни ўринли ишлатишга ҳамда уларнинг форма жиҳатдан хилма-хил бўлишига аҳамият беради: духоба гул, қон-олов каби отлардан; майда гул, кўм-кўк барг, хилма-хил ранг каби сифатлардан, жимир-жимир товланади, майин титрайди каби равишлардан, нақшланган... кўтариб солинган шийпон, бир чизикда саф тортган терак каби сифатдош ва сифатдошли бирикмалардан, сарғайиб йилтирайди, товланиб, жимиллаб сузади каби равишдошлардан иборат бўлган кўплаб эпитетларни учратамиз. Шунингдек, тангадай офтоб, ёқутдай товланган олма, муштдай йирик олма, ҳовуз сув билан эмас, нур билан тўлган каби жимир-жимир мавжланади сингари ўхшатишлар; гуллар ва майсаларнинг қувноқ ўйини, ариқларда сувлар, дарахтларда барглар куйлайди каби жонлантиришлар; қизил духоба гуллар олов парчаси билан ёнади, лолақизгалдоқлар қон-олов билан ёнади, сув кумушланади, майсалардан уқа тутган ҳовуз, ҳаво гулзори каби метафораларнинг ўринли қўлланиши ёзувчининг бадий тасвирига ғоят уста эканлигидан далолат беради.

Ўқитувчи романдаги пейзаж тасвирининг ҳаммасини синфда анализ қилиши шарт эмас, бир-икки муҳим пейзажни мукамал анализ қилиш билан чекланиши мумкин. Танланган пейзажларни хоҳ синфда ўзи ёки коллектив равишда анализ қилиши, хоҳ ўқувчиларга мустақил равишда уйда анализ қилиб келиш учун топшириш мўлжалланмасин, ўша текстнинг ўқувчиларда зўр таассурот қолдириш ҳисобга олиниши керак.

Ўқитувчи пейзажни ўрганиш юзасидан уйга бериладиган вазифини ромanning мана бу бобини ўқиб, пейзаж тасвирини аниқланг ва дафтарингизга кўчириб келинг, деган мазмунда топшириши, баъзан текстни конкрет кўрсатиб, ундаги пейзажнинг бадий хусусиятларини аниқлаб келишни буюриши мумкин. Масалан, ўқитувчи ромanning кириш қисмидаги тасвир устида иш олиб бормоқчи бўлса, асарнинг биринчи боби бошидан то «бир мўйсафид узумчи»

деган ўрингача, сўнгра «иссиқ тобора ортар» жумласидан то «нафасни бўғар эди» жумласигача 12 қаторни дафтарга кўчириб ёзишни, ёзнинг жазирама иссиғи ифодаланган жойларнинг тагига чизишни, эпитет, ўхшатиш ва метафораларни алоҳида ажратиб ёзиб келишни топширади. Кейинги дарсда уй вазифасини кўриб чиқади, уни бирикки ўқувчига ўқитиб кўради. Ўқувчиларнинг мустақил равишда ҳал этишлари қийин бўлган моментларни аниқлашга ёрдам беради. Текст устида ишлашнинг бу тури ўқувчиларнинг бадий асарни мустақил ўрганишларига замин ҳозирлайди.

Ўқувчилар ёзнинг жазирама иссиқ кунлари тасвирланган ўринни дафтарга қуйидагича ёзишлари мумкин: «Июль ойининг қуёши ҳамма ёқни олов сели билан тўлдирган, ҳаво аллақандай оқ аланга билан жимгина ёнгандай... Кенг дала йўлида қатновчилар сийрак: эски кир қалпоғини бурнига қадар тушириб, иссиқдан мудраган ва ҳорғин ориқ отининг ялқов қадамига бардош қилиб шаҳардан қайтаётган четан аравали деҳқон; икки оёғи билан эшакнинг қорнига ниқтаб, муттасил «хих-хих халқумини қирган бир мўйсафид узумчи...

Иссиқ тобора ортар, «ғир» этган шамол йўқ, от-арава кўтарган чанг ҳавода узоқ вақт қимирламай туриб қолар, юзларга қизғин темир учқуни каби ёпишар, нафасни бўғар эди» (5-бет).

Ўқувчи шу текстдаги эпитет, ўхшатиш ва метафораларни қуйидагича аниқлайди:

Э п и т е т л а р — аллақандай оқ аланга, жимгина ёнган, кенг дала, эски кир қалпоқ, мудраган, ҳорғин ориқ от, ялқов қадам, шаҳардан қайтаётган четан аравали деҳқон муттасил «хих-хих» халқумини қирган бир мўйсафид узумчи, тобора ортар, «ғир» этган шамол, от-арава кўтарган чанг, узоқ вақт қимирламай туриб қолар, қизғин темир учқуни; ў х ш а т и ш л а р — ҳаво аллақандай оқ аланга билан жимгина ёнгандай, юзларга темир учқуни каби ёпишар; м е т а ф о р а л а р — олов сели, оқ аланга (метафорик сифатлаш).

Ўқитувчи ўқувчиларни пейзажга хос бошқа парчаларни ҳам мустақил ўрганишга одатлантира боради. Ўқитувчи асарнинг бадий хусусиятини ўргатар экан, ёзувчининг халқ ижодидан, классик адабиётдан баҳра олганини ёслатиши лозим. Бу нарса Ойбек ижодини чуқурроқ ўрганишга замин ҳозирлайди. Дарсдан кузатилаган мақсадни тўлдирди, мукаммаллаштиради.

Маълумки, А. С. Пушкин, И. С. Тургенев, Н. А. Некрасов, Л. Н. Толстой, А. М. Горький каби рус классик ёзувчилари ўз асарларида пейзаж тасвири орқали ватан табиатига чуқур севги билан қараганликларини маҳорат билан ифодалаганлар. Улардан кўп нарса ўрганган Ойбек зўр ҳаяжон, мамнуният билан ёзди: «Буюк ва илғор рус адиблари, мутафаккирлари, шоирларини ўқидик, ўргандик ва улардан илҳомландик. Менинг қаламим рус адабий фикрига жуда-жуда бурчлидир. Рус адабиёти мактабидан олган сабоқларим бениҳоя кўп ва қимматлидир»¹, дер экан, у дастлаб

¹ Ойбек. Севикли оғамиз, Қизил Ўзбекистон, 1950, 8 январь.

улуғ Горькийни кўзда тутади. Горький Ойбекни катта ва муҳим социал-тарихий темаларга етаклайди, образ яратиш, композиция, тил ва бошқа масалаларда Ойбекка Горький устозлик қилди. Буни «Қутлуғ қон» романи мисолида равшан кўриш мумкин¹.

Романдаги гўзал баҳор манзарасини Шокир отага ўхшатиш ўтмишда аламли ҳаёт кечирган кишилар кайфиятига қарши қўя билиш ҳам ёзувчидан бадий маҳорат талаб этади. Шу ўринда Н. А. Некрасовнинг «Темир йўл» шеъридаги шифобахш, тоза куз пейзажини ўша замон меҳнаткашларининг темир йўл қурилишида оғир эксплуатация қилиниши, азобланиши сингари хунук кўринишларга қарши қўйишини эслатиб ўтиш мумкин. Ҳақиқатан ҳам, Ойбекнинг ватан табиатини гоят севиши, унинг гўзаллиги, латофатини чуқур ҳис этиши Н. А. Некрасовнинг:

Ажойиб куз келди! Шифобахш тоза,
Ҳориган танларга бағишлар дармон.
Ҳали дарё музлаб, қотмаган роса,
Турар эриётган оппоқ қандсимон.

Ўрмон тевараги гўё пар тўшақ,
Ухламоқ мумкиндир эркин, бемалол.
Ҳали япроқлардан ранг кўчмагандек,
Гиламдек тўшалмиш сарғиш ва зилол.

Ажойиб куз келди! Тунлари аёз,
Кундуз ёса сокни, тиниқки, бирам.
Табиат нақадар осойишта, соз,
Ҳаттоки тунгақлар, ботқоқликлар ҳам —

Бари ой нурида кўринар гўзал,
Ҳамма ерда қондош Русни кўраман.

деб тараннум этган Россиянинг кўркама кузи тасвири билан ҳам оҳангдир.

Пейзаж ҳақида олиб борилган суҳбат ҳамда берилган маълумотларни такрорлаш ва мустаҳкамлашда қуйидаги саволлардан фойдаланиш мумкин:

1. Ёзувчи пейзаж тасвири орқали асосан қандай мақсадларни кўзда тутади?
2. Ёз кечаси манзарасининг Йўлчи ички кечинмаларини очишдаги ролинини тушунтиринг (18—19-бетлар).
3. Баҳор тасвирининг Гулнор ички кечинмаларига уйғунлигини тушунтиринг (177-бет).
4. Баҳор пейзажининг Шокир ота руҳига контраст қўйилишини тушунтиринг (286—287-бетлар).
5. Ёз ва баҳор тасвири орқали ватан табиатига муҳаббат мотивларининг ифодаланиши ҳақида сўзланг (10 ва 172-бетлар).
6. Ёзувчи пейзаж тасвирида қандай бадий воситалардан фойдаланган?

«Қутлуғ қон» чуқур лиризм билан суғорилган эпик асардир. Буни биз Ойбек романидаги пейзаж, персонажларнинг ҳис-туйғу-

¹ Н. М а л л а е в. А. М. Горький ва ўзбек адабиёти, «Уқитувчилар газетаси», 1958, 28 март.

лари ва орзу-умидлари тасвирида ҳам яққол кўрамиз: «Беда ораси жуда иссиқ, гўё қуёшнинг бутун олови беда ичига яширингандай, қизгин, бўғувчи ҳаво юзга уради...» (18- бет). «Иссиқ, лекин сокин, гўзал кун эди. Чаман-чаман гуллар, ҳар хил экинлар, боғлар, сувлар қуёшда яшнаб, ёниб товланади...», «Ез кечаси қисқа... Тонг... Ҳаво салқин, тоза. Унда-мунда қушлар сайрайди... Майин тонг шабадаси ранг-баранг гулларни секин тебратиб, атирларини ҳар ёққа сепеди» (19- бет). Мирзакаримбойникига келган куниеқ ишга тушган Йўлчи, кечқурун ойнанинг ташқарисидаги супа лабида бошини қуйи солиб ўтирар экан, камбағал қишлоғидаги чалдивор уйини, меҳрибон онасини, севиқли укаларини кўз олдига келтиради. Катта умид билан келган йигитга бу жой бегона кўринади: «Қуёш яширинган бўлса ҳам, кундузнинг ёруғлиги ҳали тамом сўнмаган эди. Аллақандай майин, мулоим жимжитликни атрофда сигир, бузоқларнинг маъраши, дарахлар орасидан қушларнинг ора-сира янграб яна бирзумда тинган сайраши сескантиради. Ҳамма нарса ҳорғин, мудрашга бошлаган каби... Аллақандай поёнсиз ғариб оқшом» (18- бет).

Асар қаҳрамонларининг ички кечинмаларини яхши ҳис этган, тарихий воқеанинг гувоҳи бўлган¹ Ойбек ҳар бир персонажнинг индивидуал хусусиятини очишга муваффақ бўлади. Ёзувчи «қишлоққа содда, самимий бир қиз» (263-бет) Йўлчининг синглиси Унсиннинг чуқур ички изтироблари тасвирини унинг акиси Йўлчи тўсатдан, ноҳақ қамалгандан сўнг чизади. Унинг қайғулари ўқувчида ачиниш ҳиссини уйғотади. Романда тасвирланганидек, ўз орзусига ета олмаган бечора Гулнорнинг ғам-ғуссасини кўрган, онадай-отадай меҳрибон ва ғамхўр акадан айрилган Унсин йиғлайди ва ўйлайди: «Нега у шунча бахтсиз? Шундай чиройли, шундай келишган, шундай ақлли, кўнгли очиқ ва шундай мард йигитни нега бунча қийнайдилар!» (288-бет).

Ёзувчи персонажларининг ички кечинмаларини тасвирлашда баъзан прозани лирик поэзияга алмаштиради. Мана, кичик дўконхонада текис катта косиб тўнкаси орқасида ишлаётган бачканадўз Шокир ота хаста овоз билан қуйидаги мазмунда куйлайди:

«Кўрмасайдим бу умр саҳросини,
Чекмагайдим кўкка ўтлик оҳини,
Пора-пора йиртди кўксимни ситам,
Сўргувчи борми кўнгулнинг зорини?»... (289- бет).

Шокир отанинг бу хазин, йиғи каби аламли қўшигини диққат билан тинглаётган Унсин юрагининг бир парчасини узиб кетган ғариб, дардаш кишиси Йўлчини эслайди.

Ойбек Йўлчининг халқ бўрони билан бирга ҳаракат этишини ҳам, унинг завқли ҳаяжонини ҳам, ғайрат-шижоатини ҳам чуқур

¹ Ойбекнинг айтишича, у ўн—ўн бир ёшида 1916 йилги Тошкент халқ кўзғолонини ўз кўзи билан кўрган. Эзилган, жафо чеккан омманинг катта юришини, ғалаёнини кузатган. Эрақ, аёл ва болаларнинг дод-фарёди, қичқирғи бутун шаҳарни ларзага келтиргани ҳамон ёдида, кўз олдиди. (К. Ж.)

ҳис қилиб қаламга олади. Мана, « у энди танҳо эмас, у ўзини дўстларини ичида, ўзи каби эзилган, жабр-зулмга қарши кураш учун шайлана бошлаган одамлар орасида сезади. У гўё қоронғи, сассиқ зиндондан ёрқин, тоза кўклам ҳавосига чиққандай бўлди...» (340-бет). Ойбек Йўлчининг жасадини тасвирлар экан, китобхонда азамат йигитга ачиниш туйғуларини кучайтиради (Йўлчи Саодат кампирнигида):

«Чироқ шуъласида, нақ тириклигида қандай бўлса, шундай сокин, мағрур, гўзал ётар эди Йўлчи. У гўё ўлмаган: кўзларини очмоқчидай, лаблари сўзлашга тайёрдай. Унсин учун, бечора қиз учун, бу қандай фалокат, бу қандай мудҳиш мотам!..» (353-бет).

Одатда, мактублар чуқур лиризм билан суғорилган бўлади. Уларни диққат билан ўқилса, юракнинг нозик жойларига бориб теккандай, тирнагандай бўлади. Романда бундай ифодалар ўз орзуларига эриша олмаган Гулнорининг Йўлчига юбориш учун дардакаш дўсти Зайнабга ёздирган хатида яққол кўринади: «Кўз қорачиғим дардли ёрим Йўлчибойга. Жоним, ман мунча бахти қора яратилган эканманки, худо шўрлик бошимга шунча кулфатларни солди. Кошки туғилмасам, кошки сизни кўрмасам эди...» Ниҳоят, мактубнинг сўнггида шундай ёзилади: «...Энди ёлғиз муродим сизни бир кўрмоқ, сиз билан икки оғиз сўзлашмоқдир. Агарда бу бахтсиз дўстингизни унутмаган бўлсангиз, хатни ўқиттиргандан сўнгра Унсинийни юбориб, бу тўғрида ўз фикрингизни билдирарсиз. Дардли кўнглимни хушнуд қилгайсиз. Гулнорингиздан салом. Ушбу номани ёзиб бергувчи кўзи ёшли, кўнгли нолон бир қиздан ҳам Йўлчибой акага салом...» (311-бет).

Гулнорининг Йўлчини турмадан қутқариш учун Унсин билан бирга уриниши, кейинги ички кечинмалари — изтироблари ҳам чуқур лиризм билан суғорилгандир.

Шундай чуқур лиризм билан суғорилган иборалар Ёрмат, Қоратой, Шоқосим кабиларнинг ички кечинмаларида ҳам ўзининг ажойиб бадий, оригинал ифодасини топган. Ёзувчи баъзан воқеаларга ўзи аралашади. Масалан, қишлоқдан шаҳарга келаётган Йўлчи портретини чизар экан, «Иссиқда, совуқда обдан пишган бизнинг йигитни ҳам, катта масофани пиёда босгани учунми, кун ҳийла бетоқат қилган эди», деб йигитга нисбатан ўзининг хайрихоҳлигини, яқинлигини билдиради. Яна бошқа бир ўринда Шоқосимга ёрдам бераётган дўстларининг руҳи-кайфиятини тасвирлар экан, Ураз «белбоғига маҳкам чандиб туғилган биттагина сўлкавойни (ким билади, уни қачонлардан берн сақлаб келган у) чиқариб сикингина ташлади», дейди.

Ойбек ажойиб лирик тасвирлар ишлатиш билан бирга, ифоданинг содда, лўнда лаконик¹ бўлишига, кичик деталлар орқали катта гоёвий ниятларни ифодалашга интилади. Романда лўнда иборалар персонажларнинг нутқида, портрет тасвирида тез-тез учрайди.

¹ Лаконизм грекча Lakonismos сўздан олинган бўлиб фикрнинг сиқик, лўнда берилиши маъносини англатади.

Ёзувчи Ёрмат нутқидаги «эвоҳ, эссиз умр, эссиз қизим» иборасида умр бўйи алданган кишининг изтиробни фожиасини ёрқин ифодалаган бўлса, Йўлчи нутқидаги «ё ҳақ, ё ўлим...» иборасида озодлик учун қаҳирлик, бу йўлда ҳеч парсадан қайтмасликка ундаш, мардлик, қаҳрамонлик ўз аксини топган.

Ойбек максимал аниқликка интилиш учун фразеологик иборалар (бирор тилга хос барқарор ибора, сўз ва жумла) ни ҳам кенг қўллайди. Масалан, Ҳақимбойвачча «бир киши қандайдир бир ўтиришда Мирзакаримбойга орқаворотдан тил тегизганини эшитиб, у билан узоқ замон олишган», «у ўзининг ва оила аъзоларининг устига чанг қўндиришни истамас» (273-бет) эди. «Укаси Салимга у «нонқўр»нинг мушт кўтарганини эшитиб, тепа сочи тикка бўлганини сўзлади» (274-бет). «Нури аввалгидай бир гапириб ўн куладиган бир ҳолга келган эса-да, ҳар келишда эшикдан бақириб кирар эди» (208-бет) деган гаплардаги «бизни ҳақорат қилди» дейиш ўрнига «тил тегизиш», «оиламиз номига иснод келтирди» дейиш ўрнига «чанг қўндириш», «қаттиқ жаҳли чиқди» дейиш ўрнига «тепа сочи тикка бўлган», «жуда қувноқ ёки енгилтак» дейиш ўрнига «бир гапириб ўн куладиган» каби портрет тасвиридаги кўчма иборалар фикривизнинг далили бўла олади.

Шунингдек, яна бошқа ўринларда ҳам мақтанчоқ, гердайган, мағрур (Ёрмат) ўрнига «хўжайиннинг лайчаси-ку, буринни бир қарич кўтарганига ҳайронмиз...» (46-бет); «бўшанглик қилсам, фирромлик қилишлари — иш ҳақимга хиёнат қилишлари мумкин» дейиш ўрнига «бўшанглик қилсам, нонимни туя қилиб беришлари аниқ» (133-бет); «бир-бирларини илгаридан севар эканлар» дейиш ўрнига «мазмуни, иккови илгаридан дон олишиб юрган» (255-бет), дейилади. Гулнорнинг Унсинга: «Ким бой бўлса, унинг оғзи катта, тили узун» (292-бет) деган иборасида эса пул — давлат қутуртирган бой-амалдорлар, манманликка берилган шахслар ифодаланган. Мирзакаримбойнинг «буларнинг қўли узун», «қўр-қути кўп» деган иборасида эса бой-бадавлат кишилар кўзда тутилади. Демак, бу ўринда «оғзи катта», «тили узун», «қўли узун» иборалари киши органининг шакли—ҳажмини эмас, балки «кишиларнинг ўзаро энг муҳим алоқа воситаси» (В. И. Ленин)— тилнинг жамиятдаги функциясини билдиради. Айрим фразеологик иборалар фикрни мукамал беришга, ғояни кучайтиришга хизмат этса, ёзувчи уларни такрор қўллашдан ҳам четланмайди. Автор юқоридаги «тил тегизди» иборасини бошқа ўринда—«Ҳақимбойвачча ўз гурури, обрўсига биронинг оз бўлса ҳам тил тегизишини кўтара олмас эди» (203-бет) деган гапда ҳам ўринли ишлатган. Бундай фразеологик иборалар такрорлангани билан сийқалашмайди.

Уқитувчи романининг бадий хусусиятларини ўргатиш жараёнида ўрни билан унинг тили ҳақида ҳам гапириши лозим. Чунки асарнинг тили ҳақида ўқувчиларда аниқ тушунча бўлмай туриб, ёзувчининг пейзаж, портрет чизиш маҳорати ҳақида гапириб бўлмайди, албатта. Романи яратишда Ойбекнинг умумхалқ тилидан, унинг хилма-хил формаларидан кенг фойдалангани «характер ва ман-

заралар яратиш воситаси» (М. Горький) бўлган тилни яхши эгаллаганидан далолат беради.

«Тил ҳамма вақт ҳам асарнинг асосий материали бўлиб қолади,—дейди машҳур рус ёзувчиси Константин Федин,— ҳатто шу қадар муҳим ва адабий форманинг алифбеси бўлган композиция ҳам ёзувчи тилининг ҳал этувчилик аҳамияти олдида чекинади. Биз композиция жиҳатдан ғўр, ҳатто ёмон бўлган яхши адабий асарни биламиз. Аммо ёмон тил билан ёзилган яхши асарнинг бўлиши мумкин эмас»¹. Бундан равшан маълум бўладики, ёзувчининг бадний маҳорати биринчи навбатда унинг асарининг тили билан белгиланади.

Персонажларнинг нутқи.

Сўз устаси Ойбек персонажларнинг нутқини ишлашда ҳам катта маҳорат кўрсатган. У ўз асарининг тили устида қунт билан ишлаган. Ҳар бир персонажнинг индивидуал тил хусусиятини беришга ҳаракат этган ва унга тўла эришган. Романда иштирок этган персонажлар кўп бўлишига қарамай, уларнинг нутқи бир-биридан катта фарқ қилади. Уқувчи уларнинг тили орқали ҳам турли табақага мансуб кишиларни кўз олдига келтиради.

Одатда, персонажларнинг нутқини ўрганиш орқали уларнинг характери очилади, ёзувчининг бадний маҳорати аниқланади. Масалан, романдаги бош қаҳрамон Йўлчининг «бой тоғам инсофли одам бўлса керак...» дейишида икки синф ўртасидаги кескин қарама-қаршилиқни тушуниб етмаган, ҳаммани ҳам ўзидек соф виждонли, адолатли деб ўйлаган содда деҳқон гавдаланса, унинг «қулликдан чиқмоқчи бўлсак, курашга бел боғлашимиз керак, ҳамма меҳнаткашларимизга шу фикрни уқтириб, уларнинг кўзларини очишимиз керак. Жамики меҳнаткашлар яктан бўлиб чиқса, бойларни ва қонхўр Николайни ағдариб ташлаши аниқ гап» дейиши сиёсий онги ўсган етуқ курашчини кўрсатади. Дарҳақиқат, Йўлчи жуда кўп ҳаётий воқеалар, тўқнашувларга дуч келди. Ҳаётдаги адолатсизликларни кўрди. Айниқса, турмада большевик Петровдан таълим олгандан сўнг сиёсий онги яна ўсди. Мавжуд тузумдан норози бўлиб, унга қарши курашга отланди. Дўстларини ўз атрофига тўплади.

«Қутлуғ қон» романида персонажлар нутқи орасидаги тафовут Мирзакаримбой ва Абдишукур ўртасидаги суҳбатда ҳам равшан кўринади. Абдишукур Мирзакаримбойга «Ойна» журналин кўрсатиб, дейди: «Бу, отажон, мажмуа, жорийда, ойда икки дафъа Самарқандда босилиб, аҳли илм орасида тарқалади. Нима кераги бор, дейсизми?— Мақсади диний, дунёвий ҳар нав фойдали ёзувлар билан миллат исломиянинг кўзини очиш, ҳақиқат йўлини кўрсатишдир. Муҳаррири илмда камолотга етган нодир инсонлардан...» (74-бет). Мирзакаримбой унга таажжубланади ва ўзига хос тилда Абдишукурга жавоб беради:

¹ К. Ф е д и н. О писательском труде. Сборник, М., 1955.

«Ажаб замона экан!—Бошини чайқаб гапирди Мирзакаримбой,—ҳар хил гаплар чиқади: мажмуа, жорийда... фойдаси борми?! Мана банка деган сўз чиқди. Кўрдик, фойдаси, манфаати жуда зўр; вексель деган сўз чиқди. Уни ҳам кўрдик, бениҳоят зарур нарса, кредит, процент, завод, компания, яна бирмунча сўзлар борки, ҳаммаси нуқул фойдали нарсалар. Сизларники-чи? Жорийда, яна нима, мажмуа!.. Тавба!» (74—75-бетлар).

Бу суҳбатдан маълум бўладики, Абдишукур мулоғимлик билан юмшоққина муомала қилади. Мусулмон болаларини ўқитиш — кўзини очиш орқали яна яхшироқ, мўлроқ фойда чиқариш мумкинлигини англатишга ҳаракат этади. Мирзакаримбой эса бу масалани ўзича баҳолайди, ўзича ҳал қилади. Улар ўзларининг жамиятадаги мавқеълари билангина эмас, ҳатто тиллари билан ҳам бир-бирларидан фарқ қиладилар. Булардан ёзувчининг персонажларнинг тилига, жумладан, диалог масаласига катта эътибор бергани кўринадди. Маълумки, бадий асарда диалогнинг алоҳида роли бор. А. С. Макаренко диалогнинг вазифасини қуйидагича таърифлайди: «Диалог жуда динамик бўлиши керак, фақат у руҳий ҳолатни кўрсатибгина қолмай, балки кишининг характериши ҳам кўрсатиши лозим»¹. Ойбек шундай диалогларни мўл ва ўринли қўллаган. Улар орқали ёзувчининг изоҳисиз ҳам гапирувчининг мимикасини, ҳаракатини, ҳолатини тез сезиб олиш мумкин. Бу нарса Йўлчи билан Мирзакаримбой, Гулнор, Шокир ота, Қоратой, Тантйбойвачча, Нури ўртасидаги суҳбат-диалогларда яққол кўринадди.

Маълумки, романда, асосан, персонажлар нутқида (Мирзакаримбой, Абдишукур нутқидаги каби) ҳозирда истеъмолдан чиққан, ўқувчилар учун тушунилиши қийин бўлган терминлар учрайди. Ўқитувчи уларнинг ҳаммасини тушунтириши шарт эмас. Лекин ўрни билан айрим терминларга изоҳ бериши лозим. Айниқса, цитата сифатида қўлланган бадий парчаларда тушунилиши қийин бўлган сўзлар изоҳсиз қолмаслиги керак.

Ойбек роман тилининг бэй, жозибадор, жўшқин бўлиши учун умумхалқ тилидан кенг фойдаланган. «Ойбек ҳам, кўпгина ёзувчилар каби, ёшлигиданоқ халқ эртаклари, афсоналари, мақолларига ниҳоятда қизиққан. Бу асарларни ўз хотирасида сақлашга ва ижодий фойдаланишга тиришган. Бунинг ёрқин мисоли қилиб «Бахтигул ва Соғиндиқ» достонини кўрсатишимиз мумкин. Бу дoston авторнинг айтишича, ёшлигида эшитган қозоқ халқ эртаги асосида яратилган»². Ойбек «Қутлуғ қон» романида ҳам халқ ижоди булогидан унумли фойдаланган. Бу романиннг образлари тасвирида, уларнинг нутқида айниқса яққол кўринадди. Мана бир эпизод. Йўлчининг қишлоқдаги ён қўшниси, Саримсоқбойнинг чорикори Эшвой унинг онасидан салом келтиради ва 5—10 танга пул сўратганини айтади. Йўлчи бойдан пул сўраб олиб, албатта, юбормоқчи бўлади. Шунда Эшвой: «Сўраганиннг айби йўқ, бола йнғламаса, она сут бермайди. Бой ўз уруғинг экан, яхши мурувват қилар. Ҳа,

¹ «Литературная учёба». 1938, № 10, стр. 99.

² «Ёш ленинчи», 1955, 23 май.

ҳаммасини бирдан олма, бир бўлагини ол. Қолгани бойда тургани маъқул. Оч уйда қатиқ ивимас. деган мақол бор, еб қўясанлар!» (130-бет) дейди. Эшвой кейинроқ яна шундай таъкидлайди: «Шундай қил, жон ука. Ишончли одамдан юбор. Ҳамқишлоқ деб ҳар кимга ишониб бўлмайди. Бу замонда ўнг кўзинг сўл кўзингга ёв...» (131-бет).

Эшвой жўнаб кетгандан сўнг, Йўлчи ёлғиз қоларкан, ўзи учун мушкул масалани, яъни хўжайиннинг олдига кириб, ундан пул талаб қилишни ўйлайди: «Нега булар ўз билгиларича бермайдилар? Қорни очдан қорни тўқнинг нима парвойи бор деган гап ҳақ эканда, қишлоқда ўз жияиларининг оч-яланғочлигини билса керак эди» (131-бет).

Эшвойнинг «сўраганнинг айби йўқ, бола йиғламаса она сут бермайди» деган иборасида, «бойдан пулни сўраб ол, сўраб олиш айб эмас, сўрамасанг улар пул бермайдилар» деган ғоя бадий ифодаланган. Ҳақиқатан ҳам халқнинг «қорни очдан қорни тўқнинг нима парвойи бор» деганидек, Мирзакаримбой жиянига пул беришни хаёлига ҳам келтирмаган экан. Чунки у тўққиз сўм бергунча, тўқсон гапни қўндиради. Шундан сўнг Йўлчи яна яхшироқ англадики, бўшанглик қилса, нонини «туя қилишлари», фирромлик қилишлари аниқ.

Демак, Эшвой ва Йўлчи ўртасидаги мана шу кичик суҳбатда ҳам бир неча мақол, халқ ибораси жуда ўринли қўлланган. Ҳар бир персонаж ўзига хос тилда сўзлайди. Эшвойнинг бу «замонда ўнг кўзинг сўл кўзингга ёв» деган иборасида бир шахснинг кўзлари ўртасидаги зиддият эмас, қариндош-уруғ, бой-камбағал ўртасидаги қарама-қаршилик бадий равишда талқин этилган. Айни чоғда бу диалогнинг мазмунидан Йўлчига нисбатан Эшвойнинг кўпни кўргани, фикр-тушунчаси анча кенглиги (ёши катталигидан қатъи назар) сезилиб туради. Санъаткор Ойбек романдаги бошқа образ ва персонажларнинг нутқида ҳам шундай ибораларни ишлатган, халқ мақоллари, афоризмлардан кенг фойдаланган, уларга ижодий ёндашган. Романдаги ҳар бир мақол ёки афоризм ундаги персонажларнинг кишиларга бўлган муносабатини, жамиятда тутган ўрнини ва бошқа хусусиятларини аниқлашга ёрдам беради. Чунончи: Йўлчининг «тенг тенги билан, тезак қопи билан» деганида Нури билан ўзи, «ойни этак билан ёпиб бўладими» деганида бой билан ўзи ўртасидаги тафовуғни яхши англагани равшан кўринади. Шунингдек, Шокир отанинг «тама новига қўл очгандан ўл оч!» деганида маънавий юксаклик, «бўвчи белбоққа ёлчимас» деганида камбағалчилик, почорлик ифодаланган.

Ойбек романида салбий образ Мирзакаримбой тили орқали ҳам кўпгина халқ мақолларини беради. Масалан, бойнинг «синмаган отнинг сиртидан ўтма» деганида жиянига нисбатан ишончсизлик билан қарши, «ўтинсиз қозон қайнамас, чирогин», «кўрпага қараб оёқ узат», «сичқон тешган сурадан ун тўкилаверади» деганларида насихатгўйлик, устамонлик, айёрлик, гумаштасига нисбатан дўқ ўз ифодасини топган. Шунингдек, Ерматнинг «бор-борича, йўқ ҳолича»,

«оч қорним, тинч қулогим», «олтин олма, дуо ол» дегани, Қодир сувоқчининг «булар ёмон одам, илондан чаён туғилган» деган иборалари шу персонажларнинг характерини, дунёқарашини равшан кўрсатади.

Ойбек баъзан шахсларнинг номини айтмаса ҳам, нутқи орқали уларнинг мақсадини билдиради. Масалан, полиция маҳкамасига бостириб борган халқ оғзида қуйидаги ҳазабли товушлар янграйди: «уруш қурсин, қашшига тирноғим ҳам қолмади. Ҳаммасини Мекалай еди!», «ётиб қолгунча, отиб қол!» каби. Ойбек романда ма-на шундай халқ мақоллари ва ибораларини юздан ортиқ қўллаган. Улар ромanning ғоявий мазмунига сингдирилган бўлиб, ҳар бир образнинг характерини очишга, воқеанинг туб моҳиятини равшан кўрсатишга ёрдам беради. Бу фикрнинг асосли бўлишини таъминлайди ва унинг бадий қимматини оширади. Ойбек бу соҳада, шубҳасиз, устози М. Горькийнинг қуйидаги қимматли кўрсатмаларига амал қилган: «Энг улуғ донолик сўзнинг соддалигидадир. Мақоллар ва қўшиқлар ҳар вақт қисқа бўлади. Уларда бутун-бутун китоблар мазмунига тенг келадиган фикр сезгилар мавжуд бўлади»¹.

Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги воқеа ва ҳодисалар Тошкентда бўлгани сабабли, у Тошкент шеvasига хос бўлган диалектал сўзларни ҳам ўринли қўллайди. Бундай сўзлар айниқса персонажлар нутқида кўп учрайди. Ойбек романда кенг халқ оммаси тушунмайдиган форс-араб сўзларини ишлатишдан қочади. Роман тарихий темада бўлишига қарамай, автор роман тилининг халқчил бўлишига катта эътибор берди. Ойбек роман тилининг мусиқийлиги, бадийлиги, образли бўлиши учун курашди ва бунга ўзбек тили сўз бойлигидан кенг фойдаланиш орқали эришди²...

Умуман, ёзувчи ромanning композицияси, персонажларнинг портрети ва нутқи, табиат тасвирини чизиш билан асарнинг ғоя ва мазмунини очишга ҳаракат этди, ҳар бир персонажнинг қиёфаси, қадди-қомати, афти, юриш-туриши, сўзлаши, ўзини тутиши, хулқи, ҳаракати ва бошқа хусусиятларини кўрсатишга катта эътибор берди, бадий маҳоратини ишга солди. Ҳақиқатан ҳам, 30-йилларнинг охирида яратилган бу тарихий роман қора ўтмишнинг ёруғ ойнаси сифатида майдонга чиқди, унда халқимизнинг озодлик йўлидаги қаҳрамонона кураши зўр пафос ва чуқур самимият билан акс эттирилди, куйланди. Роман Октябрь берган озодлик, тинчлик, демократия ва социализмни қадрлашга, совет давлати хавфсизлигини қаттиқ туриб ҳимоя қилишга ўргатади, ёш авлодни совет ватанпарварлиги руҳида тарбиялайди. Чунки, «биз ўтмишни қанчалик яхши билсак, ҳозирги замонда яратилаётган ишларнинг буюк аҳамиятини шунчалик тез, чуқур ва шодийна тушунамиз»³.

¹ М. Горький. Материалы исследования, I том, 1934, стр. 114. ² «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, № 4, 54-бет.

³ М. Горький. О литературе. Москва, 1937, стр. 481.

СИНФДАН ВА МАКТАБДАН ТАШҚАРИ ИШЛАР

1. СИНФДАН ТАШҚАРИ УЎҚИШ УЧУН ТАВСИЯ ЭТИЛГАН АСАРЛАР ЮЗАСИДАН СУЎБАТ.

Синфдан ташқари ўқишга раҳбарлик қилиш адабиёт ўқитишнинг ажралмас бир қисмидир. Синфдан ташқари ўқиш синфда ўрганиладиган асосий материаллар каби ўқувчиларнинг билим ва тушунчаларини кенгайтиришга, бадий дидни тарбиялашга ижобий таъсир қилади. Ижодий активликни оширишга ёрдам беради. Мактабда синфда, синфдан ташқари вақтда ўқилган асарлар юзасидан асосан қуйидаги вақтларда суҳбат ўтказилади:

1. Синфдан ташқари ўқиш юзасидан суҳбат ўтказиш учун ажратилган соатларда.

2. Синфда ўрганиладиган асосий темаларни ўрганиш давомида.

Бундан маълум бўладики, синфдан ташқари ўқишга раҳбарлик ва контроллик қилиш айрим дарсларнинг вазифаси эмас. Агар ўқитувчи кундалик дарсга пухта тайёрланса, янги темани ўтаётганда ҳам, ўтилганларни такрорлаш-мустаҳкамлаш жараёнида ҳам синфдан ташқари ўқиш юзасидан тавсия этилган асарлар устида суҳбат олиб бора олади. Чунончи, X синфда Ойбекнинг Улуғ Ватан урушидан кейинги тинч қурилиш давридаги ижодига обзор бераётганда, «Қуёш қораймас» романини кимлар ўқиди?», «Нур қидириб» повестида қандай ҳаёт акс эттирилган?», «Искандаронинг қайси фазилатлари сизга маъқул тушди?» деган саволлар бериши ёки «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи образининг динамикаси ўрганилаётганда, «Бектемир образи динамикасининг Йўлчига ўхшаш томонларини ким айтади?» деган савол бериш мумкин. Албатта, ўқитувчи ўқувчилардан аниқ, қисқа жавоб талаб қилади. Бундай саволлар, шубҳасиз, ўқувчиларни китобга жалб этади. Ким қандай ўқиганини аниқлашга ёрдам беради. Китобни ўқимаган ўқувчиларни ўз-ўзидан уни ўқишга ундайди. Суҳбатнинг бундай формаси дарсда ортиқча вақт олмайди, лекин катта фойда келтиради. Қисқаси, синфдан ташқари ўқишни синф машғулотлари билан қўшиб олиб боришнинг қулай методларини топа билиш ўқитувчининг педагогик маҳоратига боғлиқ. Синфдан ташқари ўқиш учун тавсия этилган асарлар юзасидан суҳбат ўтказишга ажратилган айрим соатларда суҳбат ўтказиш икки турлидир:

1. Бир соатли суҳбат даврида бир асар юзасидан.

2. Бир соатли суҳбат даврида кўп асар юзасидан.

Иккинчи усул билан суҳбат олиб бориш ҳам хилма-хилдир:

- а) бир ёзувчининг икки ва ундан ортиқ асари юзасидан;
- б) бир неча ёзувчининг тематик жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган асарлари юзасидан;
- в) тема, жанр, бадиийлик жиҳатидан хилма-хил асарлар юзасидан.

Агар суҳбатни синфда (синфдан ташқарида ўқиш учун тавсия этилган асар юзасидан суҳбат ўтказишга ажратилган соатларнинг бирида) бир асар юзасидан олиб бориш мўлжалланар экан, унга олдиндан алоҳида тайёргарлик кўриш зарур бўлади. (Одатда, суҳбат-муҳокама фақат китоб ўқилгандан кейингина бўлади. Бу янги гап эмас, албатта. Китобни ўқишга ўқувчиларни жалб этиш муҳим вазифа эканини эслатмоқчимиз, холос.) Умуман, суҳбат тасодифий эмас, белгиланган маълум кунда ўтказилади. Бундай суҳбат асарнинг темаси, ғоявий мазмуни, образлари ва бадиийлигини аниқлашга қаратилади. Унинг тарбиявий ролига аҳамият берилади.

Суҳбатга тайёрланиш даврида қилинадиган ишларнинг энг муҳими суҳбат олиб бориш учун сўроқлар ҳозирлашдир. Сўроқларнинг қулай қўйилиши суҳбат ўтказишдан кузатилган мақсадни мукамал амалга оширишни таъминлайди.

Ойбек асарларини ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда танлаб, ҳамма синф ўқувчилари учун синфдан ташқари ўқишга тавсия қилиш мумкин.

Шу ўринда Ўзбекистон ССР Маориф министрлиги Педагогика фанлари илмий-тадқиқот институтининг экспериментал-интернат мактабидаги V синфда ва Тошкентдаги 1-сон ўрта мактабнинг 10-синфда Ойбек асарлари юзасидан ўтказилган икки хил суҳбатнинг намунасини келтирамиз.

Маълумки, V синфдан ташқарида ўқиш учун тавсия этилган асарлар юзасидан суҳбат ўтказиш асосан асар мазмунини қайта ҳикоя қилдириш ва унинг ғоявий мазмунини тушунтиришга қаратилади.

Интернат-мактаб ўқитувчиси Ойбекнинг чет эл ҳаётини акс эттирган «Қонли бармоқлар» ҳикояси ва «Зафар ва Заҳро» поэмаси бўйича суҳбат ўтказиш учун қуйидагича саволлар ҳозирлаган:

1. «Қонли бармоқлар» ҳикоясининг мазмунини қисқача сўзлаб беринг.
2. Али ва унинг онаси нима учун кўчага ҳайдалган эди?
3. Кичкина Али нима учун синиқ шишаларни қўл бармоқлари билан теришга мажбур бўлди?
4. Али шишаларни қандай ташиди?
5. Дўкондор қандай киши экан?
6. Алининг онаси нима учун бевақт вафот этди?

* * *

1. Зафар қандай бола экан?
2. У нима учун гўнг теришга мажбур эди?
3. Заҳро-чи?

4. Зафар уйига қайтганда қандай воқеани кўрди?
5. Захро-чи?
6. Заҳронинг отаси нима учун қамалди?
7. Захро нимани орзу қилади?
8. Нима учун Зафар ва Заҳронинг ҳаёти бир-бирига ўхшайди?
9. Али билан Зафар ҳаётида қандай ўхшаш ва фарқли томонлар бор?
10. Китоблар номининг мазмунига мослигини тушунтиринг.

Бу саволлар ўқувчиларга олдиндан маълум бўлмай, суҳбатга бағишланган дарс жараёнидагина бериб борилади.

Суҳбат жараёнида маълум бўлдики, ўқувчилар ҳар икки асар мазмунини тўғри тушунганлар. Ўқувчи Ҳабибулла «Бу асар сизда қандай фикрлар пайдо қилди?» деган саволга жавоб бериб дейди:

— Мен болалар учун чиқарилган китобларни кўп ўқиганман. Болаларнинг аянчан ҳаётини акс эттирган асарларни ўқиганимда, уларга жуда ачинаман. Инсесфсиз кишилардан нафратланаман. «Қонли бармоқлар» ҳикоясини мен «Гулхан» журналидан ўқиган эдим. Энди алоҳида китоб бўлиб чиқибди. Ҳикояда Алга шиша синиқларини тердирган дўкондор ҳозир чет элда болаларга жабр қилаётган бой-савдогарлардир. Мен чет элдаги болаларнинг оғир ҳаётини кўрсатувчи яна анча ҳикоялар ўқиганман.

Ўқитувчининг: «Шу саволга яна ким жавоб беради?»— деган таклифига мувофиқ ўқувчи Муаттар қуйидагиларни айтади:

— Ойбекнинг ҳикоя ва поэмасида Покистондаги тинчлик учун курашувчи кишиларнинг болалари ҳаёти тасвирланган. У ерда болалар машаққатли ҳаёт кечирадilar. Меҳнатқашларнинг болалари оч ва яланғоч. Улар ўқишдан муглақо маҳрум. Биз уларнинг ҳаётини ҳикояларда ўқиб, кино, театрда кўриб биламиз...

Биз бахтли болалармиз. Қорнимиз тўқ. Кийимларимиз етарли, ётоғимиздаги каравотлар юмшоқ, озода. Синфлар ўқиш, ёзишга қулай. Биз ҳеч нарсага муҳтож эмасмиз. Чет элдаги болаларнинг ҳам биз каби бахтли бўлишини истайман. Ҳурматли ёзувчи Ойбек айтганидек:

Покистоннинг болалари — етгай муддат,
Сизни эрки, бахтли ҳаёт қучгай албат.

Болалар «Қонли бармоқлар», «Зафар ва Захро» юзасидан ўз таассуротларини берилган саволлар доирасида сўзлаб берар эканлар, асардан парчалар ҳам келтирдilar. «Зафар ва Захро»дан ёд ўқилган парчалар машғулоти аиниқса жонлантириб юборди. Умуман, суҳбат жуда қизиқарли ва жонли ўтди.

1-мактаб ўқитувчиси Ойбекнинг йирик асарларидан «Нур қидириб» повести бўйича суҳбат ўтказилмоқчи эканини айтганидан сўнг ўқувчиларга қуйидаги таблицадаги саволларни ёзиб олишни топширади:

НУР ҚИДИРИБ

1. Аҳмад Ҳусайн нима учун мактабдан ҳайдалди?
2. Аҳмад Ҳусайнга Муҳаммад Ҷамолнинг таъсири.
3. Аҳмад Ҳусайннинг Искандаро билан дўстлашуви.
4. Искандаро Америка ва Англия амалдорларига қандай муносабатда бўлди?

5. Искандаронинг тинчлик учун имзо тўплаши ва жасорати.
6. Искандаро монологининг мазмунини сўзлаб беринг, ғоясини тушунтиринг.
7. Шариф Сулаймон ҳақида қисқача сўзланг.
8. Маяковский ижодининг Покистон прогрессив ёзувчиларига таъсири.
9. Муҳаммад Жамолнинг «Шоирман, юракдан ёзаман. Омма, халқ ўқийди. Уларга бағишлаганман...» деган ибораларида қандай ғоя ифодаланган?
10. Повесть нима учун «Нур қидириб» деб номланган?
11. Повестдан персонажлар портрети тасвирланган жойларни белгиланг ва ёзувчининг мақсади, маҳоратини тушунтиринг.
12. Пейзаж тасвирида қаршилантириш приёмининг қўйилишига мисоллар келтиринг.
13. Покистондаги ҳозирги вазият ҳақида нималар биласиз?
14. Повесть ўзбек совет прозасининг ютуғи эканини тушунтиринг.

Бундай топшириқнинг берилиши ўқувчилар учун тасодифий эмас эди. Шу сабабли мактабдаги икки 10-синфда деярли бир хилда тайёрлик борди. Белгиланган дарс бошланганда, ўқитувчи ўқувчиларнинг суҳбатга тайёрлигини кўздан кечирди. Ўқувчилар деярли суҳбатга тайёрлар. Суҳбатни бошлаш мумкин. Шунга қарамай, ўқитувчи айрим ўқувчиларнинг дафтарларига жиддийроқ назар ташлади. Уларда повестдан кўчирилган кичик-кичик парчалар билан бирга қисқача анализ ҳам ёзилган эди. Бу нарса ўқитувчини яна дадиллантирди. Суҳбат ўқитувчининг қуйидаги кириш сўзи билан бошланди:

— Ойбек 1949 йилда бир группа совет ёзувчилари: Н. Тихонов, А. Сафронов, М. Турсунзода билан Покистонда бўлди. Покистон тараққийпарвар ёзувчилари уюшмасининг таклифига мувофиқ борган делегация Покистон прогрессив ёзувчиларининг конференциясида иштирок этди. Улар Лохур, Карачи ва бошқа шаҳарларда бўлдилар. Сафар даврида Покистон халқининг оғир, машаққатли ҳаётини кўрдилар. Уларнинг орзу-истакларини англадилар, чуқур ҳис этдилар.

Ойбекнинг Покистон сафари унинг чет эл ҳаётидан кўплаб асарлар яратишига сабаб бўлди. Ойбек даставвал Покистон тўғрисидаги хотиралари асосида «Покистон таассуротлари» очеркларини ёзди. (1950 йил, май—июнь.) Ёзувчи очеркларида инглиз-америка мустамлакачиларининг айби билан Покистон қишлоқ ва шаҳарларининг бениҳоя харобалашганини, меҳнаткашларнинг қашшоқлашганини, оч ва яланғоч ҳаёт кечираётганини ҳаётий фактлар асосида тасвирлади.

Ойбек Покистон таассуротлари асосида поэтик асарлар ҳам ярата бошлади. Унинг «Карачида» (1949), «Покистон пойтахти» (1952), «Муҳожирлар лагери» (1952) деган шеърлари, «Зафар ва Заҳро» (1950), «Ҳақгўйлар» (1953) деган поэмалари ва «Қонли бармоқлар» ҳикояси босилаб чиқди.

Бирон темада йирик асар яратишдан илгари шу темага-бағишлаб кичик ҳажмда асар ёзиш билан ўз қаламини синаб кўриш Ойбек ижоди учун характерлидир. У «Ўч», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Темирчи Жўра» поэмаларидан сўнг «Қутлуғ қон»ни, «Навоий» поэ-

масидан кейин шу номда роман, бир қатор очерк ва шеърлар ҳамда «Қизлар» поэмасидан сўнг «Олтин водийдан шабадалар» романини яратгани каби юқорида тилга олинган чет эл темасидаги асарларидан сўнг «Нур қидириб» повестини яратди.

Повестда 40-йилларнинг иккинчи ярмидаги Покистонда рўй берган тарихий реал воқеа ҳикоя қилинади. Ойбек повестининг дастлабки саҳифасида камтаринлик билан қуйидагича ёзади (ўқитувчи повестдаги «Автордан» деган ўринни бир ўқувчига ўқишни тавсия этади): «Покистон саёҳати таассуротларим, шахсий кузатишларим ва фактлар, ҳужжатлар асосида «Нур қидириб» повестини ёздим. Мен бу повестда Покистон мамлакатида прогрессив ёшлар, ишчилар ва интеллигенциянинг тинчлик учун курашини кўрсатишга уриндим.

Бу асарни Покистон халқига, унинг курашчи ёшларига бағишлайман. Воқеа Лоҳур шаҳрида боради»¹.

Ҳозир ана шу повестнинг мазмуни, образлари ва бадий хусусиятлари юзасидан суҳбат олиб борамиз.

Суҳбат юқоридаги саволлар бўйича бориши айтилди ва ўқувчилардан қисқа, аниқ, жавоб талаб қилинди. Ўқитувчи вақтни тежашга қанчалик интилмасин, сўзловчилар ўртага ташланган сўроқ теварагида мукамал гапиришга ҳаракат этар, асар текстидан, қисман ҳаётдан — тарихий фактлардан мисол келтириб мақсадни исботлашга интилар эдилар. Баъзи ўқувчилар бир сўроққа жавоб бериш билан кифояланмай, навбатдаги бошқа сўроқларга ҳам жавоб бера бошладилар. Бу нарса асардаги воқеа ва эпизодлар бир-бири билан чамбарчас боғланганини, бир образнинг характериға хос хусусият иккинчи, учинчи персонаж саргузашти ва нутқи билан тўлдирилиб бораётганини кўрсатарди. Вақт тугай бошлади. Суҳбат, асосан, дастлабки ўн савол теварагида борди. Суҳбатга синфдаги ўндан ортиқ ўқувчи қатнашди. Ўқитувчи ўртага савол ташлашни тўхтатди ва шу дарсдаги суҳбатни қисқача якунлади. Сўзлашга ҳозирланган анчагина ўқувчиларнинг навбат тегмаганидан афсусланаётганлари сезилди.

Ўқитувчи уларнинг адабиёт дафтарларини йиғиб олди ва кўриб чиқиб қайтариб беришини айтди. Суҳбат бошқа ўнинчи синфда ҳам шундай уюштирилди. Аммо унда деярли ҳамма саволлар теварагида мулоҳаза юритилди. Йигирмадан ортиқ ўқувчи муҳокамага қатнашди. Бу нарса саволлар кўпроқ бўлиши фойдали эканини кўрсатди.

Суҳбат даврида ўртага қўйилган саволларни тўлиқ муҳокама қилишга улгурилмасликнинг сабабларидан бири, бир масала юзасидан икки-уч ўқувчининг суҳбатга иштирок этиши ва масалага мукамал жавоб беришга интилишида, суҳбат-муҳокаманинг мунозарага кўтарилиб боришида бўлди. Агар ўқувчига имкон берил-

¹ Ойбек. «Нур қидириб», Тошкент, 1957, 3-бет.

са, мунозара қизиши мумкин эди. Аммо ўқитувчи асосий сўроқлар юзасидан қисқача-қисқача сўзлатиш билан кифояланади.

Гап синфдан ташқари ўқиш учун тавсия этилган асарлар юзасидан суҳбат ўтказиш ҳақида бораётганидан, мулоҳазаларимизнинг далили сифатида айрим ўқувчиларнинг иш дафтарларидан мисоллар келтирамиз.

Ўқувчи Маҳсума повестдаги бош қаҳрамон Аҳмад Хусайннинг мактабдан ҳайдалишига уч нарсани сабаб қилиб кўрсатади ва асар тексидан мисоллар келтиради:

1. Аҳмад Хусайннинг «Бегона» кишини (колледжда бирга ўдиган дўстини) қабул қилиши (ҳужрасига киришга рухсат этиши).

2. Болаларга деҳқон ҳаётининг оғирлигини тасвирлаган, деҳқон меҳнатини қадрлашга чақирган шеърларни ўқиб бериши.

3. Касабачилар билан яқиндан муносабатда бўлиши.

Ўқувчи Шоҳида Аҳмад Хусайнга Муҳаммад Жамолнинг таъсири юзасидан мулоҳаза юритар экан, қуйидаги жумлалари кўзга яққол кўринди:

«Муҳаммад Жамол билан Аҳмад Хусайн тенгқур эдилар. Улар колледжда икки йил бирга ўқишган, оғир кунларда бир-бирларига кўмаклашгандилар. Муҳаммад Жамол Покистон «Тараққийпарвар ёзувчилар ташкилоти»нинг активларидан эди. У халқчил янги адабиёт яратишни орзу қилар ва ижодида ҳамма вақт янгиликка интилар эди. Тескаричилар унинг шеърларидаги «хавфли фикрлар» учун уни колледжнинг охиригى курсидан ҳайдайдилар. Лекин у шеър ёзишни давом эттиради ва ёшларнинг, прогрессив интеллигентларнинг семимли шоирига айланади. Муҳаммад Жамол Аҳмад Хусайнга биринчи мартаба марксизм таълимотини тушунтиради. У, марксизм таълимоти ягона ҳақиқатчи улуғ таълимот эканини, ҳаётни ўзгартиришнинг қудратли қуроли эканини айтади. Аҳмад Хусайннинг «Нима қилмоқ ва кимга қарши курашмоқ керак?» деган саволига Муҳаммад Жамол: «Жабр-зулмга қарши, ҳуқуқсизликка қарши курашмоқ керак. Халққа эрк учун, нон учун, маданият учун курашга отилмоқ керак. Бу нарсага меҳнатни овоз қилмоқ билан муяссар бўлинади. Демак, овоз меҳнат шiori бизнинг байроқдир!» (23-бет),— деб айтади. У Аҳмад Хусайнга овоз Шарқ ҳақида, улуғ рус халқи, рус халқининг семимли шоири Маяковский ҳақида қизиқиб гапиради. Муҳаммад Жамол Маяковскийни ўзининг устози деб билади. Аҳмад Хусайн Муҳаммад Жамолнинг ҳар бир сўзини қизиб тинглаар, гоҳо икки дўст ўртасида тинчлик ҳақида тортишувлар зўрайиб кетарди. Муҳаммад Жамолнинг вазмин, мукамал тушунтиришлари натижасида Аҳмад Хусайнга қоронги бўлган кўп нарсалар равшан бўла бошлайди. Унинг кундан-кунга фикрлари, қарашлари, тажрибалари бойиб боради ва халқ орасида ташвиқот юргизиб, тинчлик учун имзо тўплай бошлайди».

Ўқувчи Эркин «Улуғ рус шоири В. Маяковский ижодининг Покистон прогрессив ёшларига таъсири» деган саволга жавоб беришга ҳозирланар экан, повестдан қуйидаги ибораларни дафтарига кўчирган ва уни қисқача изоҳлаган: «Биласизми, устозим ким? Улуғ инқилобнинг оташ нафас куйчиси Маяковский. Менинг барча ижодий қидиришларим, уринишларим, мушкулотларимни бу шоир ҳал этди. Унинг муаззам симфониясида мен бирон «парда»ни чала билсам бахтиёрман, дўстим» (29-бет). Биз юқорида икки Покистон ватанпарвар ёшларининг ўзаро суҳбатини кўрдик. Улар совет ёзувчиси Маяковскийни эндигина етишиб келаётган Покистон прогрессив адабиётининг устози деб тилга оладилар...»

Ўқувчи Мажид «Повесть нима учун «Нур қидириб» деб номланган?» деган сўроққа жавоб бериб, бир ўринда шундай ёзган:

«Автор асарда тинчлик ва овозлик учун кураш олиб бораётган ва халқаро империализм асоратига қарши курашда уйғонган Покистон халқининг курашини ва бу курашда олдинги сафда бораётган илгор интеллигенциянинг ёлиб юришини акс эттиради. Ёзувчи бу курашни тасвирлашда қатор тиллик образлар яратиб, улар воситасида тинчлик, овозлик, хотин-қизлар ҳуқуқи учун кураш манзарасини тасвирлайди. Асарда тасвир этилган Аҳмад Ҳусайн, Муҳаммад Жамол, Искандаро ва бошқалар шу курашнинг олдинги сафида бораётганлардандир. Булар тун каби қоронғи ҳаётда халқи учун нур қидирадилар, ёруғлик излайдилар. Шунинг учун повесть «Нур қидириб» деб аталган.»

Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Уларда Покистон прогрессив ёшларига — ижобий қаҳрамонларга хайрихоҳлик, меҳнаткаш халқнинг оғир, машаққатли ҳаётига ачиниш, чет эл империалистларига, маҳаллий амалдорларга чексиз нафрат талқин этилган. Суҳбат повестни ўқувчилар севиб, қизиқиб қунт билан ўқиганликларини ва унинг зўр эстетик таъсирини яққол кўрсатди.

2. СИНФДАН ТАШҚАРИ АДАБИЙ МАШҒУЛОТЛАР

Ойбек ижодини ўрганиш бўйича синфдан ва мактабдан ташқарда қилинадиган ишлар хилма-хилдир.

Ойбек асарларини, умуман, ёзувчининг ҳаёти ва ижодини кенгроқ ўрганишда мактаб адабиёт тўғараги ва адабий кечаларнинг роли каттадир. Одатда, синфда ва тўғарақда ўрганилган характерли масалалар адабий кечаларда кенг намойиш қилинади.

Адабий кеча. Кейинги йиллар ичидаги кузатишларимиз, ўтказилган тажрибалар бадний асарни, умуман, ёзувчи ижодининг ўқувчиларга зўр эстетик таъсирини, тарбиявий ролини яққол кўрсатди. Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш юзасидан Тошкент шаҳридаги 41-мактабда қуйндаги мазмунда адабий кеча ўтказилди. Адабий кечанинг ташкилотчилари, юқори синф ўқувчилари «Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди», «Ойбек поэзияси», «Ойбек романларида ижобий образлар», «Ойбек ижодида хотин-қизлар образи», «Ойбек ижодида болалар саҳифаси» деган темаларда доклад қилишга ҳозирландилар. Ёзувчининг «Ўзбекистон», «Днепрострой», «Фанга юриш», «Евга ўлим», «Раиса» шеърларидан ва бошқа поэтик асарларидан парчалар, «Қутлуғ қон» романидаги Ермат, Йўлчи, Шоқир ота; «Навойи» романидаги Навойи монологини бадний ўқишга; Ойбек романи асосида ишланган «Қутлуғ қон» постановкасидан уч кўринишни (ихчамлаштириброк) ўз кучлари билан саҳнада кўрсатишга ҳозирлик кўра бошладилар. Шунингдек, Қ. Муҳаммадийнинг «Шоир юбиляр», М. Бобоевнинг «Тилак», Қ. Ҳикматнинг «Ойбек» деган шеърларини ёддан айтиш, бир ўқувчининг Ойбек билан учрашув таассуротини сўзлатиш, бир ўқувчининг ёзувчига бағишланган ўз шеърини ўқитиш ҳам

адабий кеча планига киритилди. Репетиция даврида шеър ва монологлар докладлар орасига жойлаштирилди. Ойбек ижодига бағишлаб фотогазета ва «Ғалаба» газетасининг махсус сони («Адабиёт газетаси») чиқарилди. Кечани ташкил этиш ва ўтказишда 30 дан ортиқ ўқувчи актив қатнашди. Кеча планида белгилангандан ташқари тўрт ўқувчи сўзга чиқиб ёзувчи ижоди бўйича ўз таассуротини гапирди. Кечага шу мактабнинг юқори синф ўқувчилари, ўқитувчилар, ота-оналар, қўшни мактаб ўқувчиларидан таклиф этилган эди. Кечага мактаб дирекцияси, адабиёт ўқитувчилари, мактаб комсомол ташкилотининг секретари раҳбарлик қилдилар. Адабий кечага тайёрланиш жараёнида ҳурматли ёзувчи Ойбекни мактабга таклиф этсак, деган истак бор эди. Аммо ёзувчининг фурсатини, саломатлигини ҳисобга олиш ҳам керак эди. Шунинг учун дастлаб мактаб ўқувчилари номидан ёзувчига хат ёзиш, сўнг маълум бир фикрга келиш дозим топилади. Хатни Ойбекнинг уйига олиб борган Раъно ва Тургун мактабга қайтганларида, уларнинг севинчлари, ҳаяжонлари бениҳоя эди. Айтишларича, Ойбек уларни ўзи кутиб олган, уйига таклиф этган, анча узоқ суҳбатлашган. Мактабга таклиф этилгани учун миннатдорчилик билдириб, қуйидагича жавоб мактубини ёзиб берган:

— Азиз дўстларим!

Гўзал мактубингизни олдим, ниҳоят, қувондим. Афсуски, касаллигимдан кечангизга боролмайман, кечиргайсизлар.

Мен ҳозирги вақтда кичик шеърлар ёзишга қалам юритаётгиман ва «Покистон ҳақида қисса»ни тамомлашга уринаётгиман, аммо ҳар куни икки-уч соатгина ишлай оламан. Ёзишдан чарчаганимда, эрмак қилиб эски шеърларим устида ишлайман.

Кечиринглар, қаттиқ нотоблигимдан Сизга мукамал мактуб ёзолмадим.

Ўқишингизга зўр муваффақият истайман.

Салом! *М. Ойбек.*

30/Х 55 й.

Адабий кечада мактаб ўқувчиларининг Ойбек билан учрашув таассуротини ва Ойбекнинг ўз китобхоналарига юборган хатини залда ҳозир бўлганлар зўр қизиқиш билан тингладилар. «Адабиёт газетаси»да бу мактубларга ҳам ўрин берилган эди. Деворий газетада бош мақола ўрнида Ойбекнинг ҳаёти ва ижодининг қисқача хронологияси берилди. Ўқувчиларнинг «Севикли ёзувчи», «Китоб — бизнинг дўстимиз», «Менинг севикли қаҳрамоним», «Икки Унсин», «Қутлуғ қон», «Мактаб саҳнасида» деган мақолалари, Ойбекнинг асарларидан парчалар ёзилди. Ойбекнинг ўқувчилар билан тушган иккита ва «Қутлуғ қон» романидаги образларни акс эттирган учта расм ҳам «Адабиёт газетаси»дан ўрин олди. Газетанинг юқори қисмида М. Горькийнинг «Билим манбаи — китобни севингиз» деган ибораси, Ойбекнинг «...Биз совет халқлари бугунда эр-

тани кўраётимиз — эртамининг мазмуни шундай ёрқин, равшан ва шундай аниқки, кўзларимизда унинг нури, нашъаси ёнмоқда» деган сўзлари ёзилган эди. Фотогазета эса, Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини акс эттирувчи хилма-хил расмлар билан безатилди, унга поэзия ва прозасидан парчалар ёзилди. Ўқувчиларнинг завқ-шавқ билан сўзлашлари, ёзувчига гоёта ҳурмат ва асарларига бениҳоя қизиқишнинг кучлилиги адабий кечанинг таъсирли, мароқли ўтишини таъминлади. Икки Унсин ҳақида сўзлаган ўқувчи Йқбол Йўлчининг сингласи Унсинга шу мактабнинг 7-синф ўқувчиси Унсинни таққослади.

Ойбек — болаларнинг яқин дўсти, китобхонларнинг суҳбатдоши, ўртоғи. У мамлакатимизнинг ҳамма томонларидан келиб турадиган хатларга қимматли вақтини аямай жавоб ёзади ёки улар билан бориб учрашади. Ёзувчини гоҳ мактабда ўқувчилар орасида, гоҳ пионерлар саройида, гоҳ колхоз далаларида, гоҳ завод ва фабрикалар қўйнида, гоҳ Мирзачўлда, гоҳ Фарғонада, гоҳ Самарқандда, гоҳ Урганчда, гоҳ Нукусда, гоҳ Москвада китобхонлар ўртасида, асарнинг қаҳрамонлари билан суҳбатда учратамиз. Уни Лондондаги ишчи китобхонлар ҳам, Карачи ва Лоҳурдаги кўп миллатли меҳнаткашлар, юзлаб прогрессив ёзувчилар ҳам самимий кутиб олдилар. Ёзувчининг 1959 йил кузда Европа мамлакатларига қилган сафарига ҳам унутилмас учрашувлар бўлди.

Мактабларда Ойбекнинг ижодий фаолияти ўрганилаётган вақтда адабий кечалар ўтказиш традиция бўлиб қолди. Уларнинг кўпчилиги тантанали кечалар тарзида ўтказилади. Умуман, ёзувчининг ҳаёти ва ижодига доир адабий-бадий кечалар ўтказиш қизиқарли ва фойдалидир.

Адабий мунозара.

Мактабда олиб бориладиган синфдан ташқари ишларнинг энг муҳим турларидан бири адабий мунозаралар—диспутдир¹.

Адабий мунозара мустақил фикрлаш формаларидан бири бўлганидан, унга анча узоқ вақт тайёргарлик кўриш лозим. Шу сабабли уни бир ўқув йилида икки-уч марта ташкил этилса кифоя.

Мунозара ўқувчилар хотирасида узоқ сақланадиган, мактаб ҳаётида из қолдирадиган даражада ўтиши зарур. Масалан, мактабда Ойбекнинг ижоди ўрганилаётган даврда унинг «Олтин водийдан шабадалар», «Улуғ йўл» романлари, «Нур қидириб» повести юзасидан мунозара уюштириш мақсадга мувофиқдир.

Мунозара одатда қуйидаги тартибда ўтказилади:

1. Ўқитувчининг қисқача кириш сўзи.
2. Докладчининг сўзи (тасдиқловчи ва инкор этувчи).
3. Мунозара қатнашчиларининг чиқишлари.
4. Докладчининг охириги сўзи.

¹ Мунозарани қандай ташкил қилиш ҳақидаги тавсиялар муаллифнинг «Адабиёт кабинети ва ўқитишда кўргазмаллик» номли қўлланмасида батафсил баён қилинган («Ўқитувчи» нашриёти, 1965 й.).

5. Уқитувчининг якунловчи сўзи.

Мунозаранинг бу тури ўқитувчидан алоҳида тайёргарликни, жиддий раҳбарликни талаб қилади. Уқитувчи докладчининг планини, ғоявий-сиёсий жиҳатдан йўналишини кўриб чиқади, тилига эътибор беради. Мунозарада докладчи тезисларини баҳоловчи оппонентлар ҳам белгиланади. Тошкент шаҳридаги 41- мактабда Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романи бўйича адабий мунозара уюштирилди. Мунозара ўтказилгандан кейин ўқувчиларга ўз таассуротларини ёзиш топширилди. Уқувчи Сабоҳат олдинги ўқув йилида ўтказилган бир адабий кечанинг ютуқ ва камчиликлари юзасидан мулоҳаза юритгандан сўнг ёзади:

«Тўғриси айтсам, ўша адабий кеча менга унча ёқмаган эди. Чунки кечада ҳамма докладчилар тайёр тезисларини ўқиб бердилар. Ҳеч қандий баҳslashашув бўлмади. Ваҳоланки, уларга эътироз билдириш мумкин эди. Бошқалар ҳам ҳеч нарса демадилар. Бу йил бошқача иш кўрдик. Адабий мунозара ташкил этдик. Афсуски, бундай мунозара бизда жуда кам ташкил қилинади. Уқитувчимизнинг «Олтин водийдан шабадалар» романи ҳақидаги қисқача кириш нутқидан сўнг катта баҳslashашув қизиб кетди. Биз кўп баҳslashашдик. Анча вақт ўтиб кетганини ҳам сезмай қолдик. Аммо ҳамма масалаларни ҳал қила олмадик. Уқитувчимиз ўзининг якунловчи сўзида у масалаларни ҳал қилиб берди. У бизга бир неча китобларни ва мақолаларни ўқишни тавсия этди. Бу адабий мунозара хотирамда абдий қолади».

Унинг дугонаси Муҳаббат шундай ёзади:

«Мен яқинда Ойбекнинг «Қутлуғ қон», «Навой», «Олтин водийдан шабадалар» романиларини ўқидим. Бу романлардаги образларнинг бир хиларини менда нафрат уйғотса, бир хилларига муҳаббатим оғди. Айниқса, «Олтин водийдан шабадалар» романидаги образлар менда зўр қизиқиш уйғотди. Романда урушдан сўнгги ўзбек қишлоғи ҳаёти, партиямиз атрофига уюшган, пахта ҳосилини кўтаришда қийинчиликларни енгган совет ватанпарварлари образи берилади. Ёзувчи фақат ёш авлод ўртасидагина эмас, балки кексалар ўртасида ҳам серғайрат, янгиликка интилувчи колхозчилар тобора кўпайиб бораётганини тасвирлайди. Саксон ота ва унинг звеноси фикримизнинг далили бўлади. Комсомоллардан Собир, Усар ҳамда Тансиқ бошлиқ беш қиз образи ҳам колхоз ҳаётида олға интилувчи кучлар сифатида тасвирланган. Буларга ўхшаш қизлар ўртасидан Комила сингари колхоз ишининг жонкуяр ташкилотчилари етишиб чиққан. Комила — «Элобод» колхозининг раиси. У коллектив хўжаликни ҳар томонлама ривожлантириш, колхозчилар ҳаётини янада яхшилаш, юксак фаровонликка эришиш учун тинмай хизмат қилади. Комила илм-фанини қадрлайди, янгиликка интилади. Унинг чин инсоний хислатлари: хушмуомалалиги, одоби, ўткир иродаси, мардона табиасти, олижаноблиги кишини ўзига тортади. Ҳозирги вақтда Комила сингари аёллар Коммунистик партия раҳбарлигида, янги техникани эгаллаган ҳолда астойдил меҳнат қилиб, прогрессив кишиликнинг ораси — коммунизм сари дадил қадам ташламоқдалар.

Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романининг аҳамияти каттадир. Биз ёшлар 10-синфни битириб, ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларига борамиз ва унда жонажон Ватанимизни Комила сингари янада гуллатиш учун ўз ҳиссамизни қўшамиз».

Уқувчи Абдусафий шундай ёзади:

«Мен Ойбекнинг қувончи кунларимизни тасвирлаб, ҳаётни ҳаққоний акс эттирган «Олтин водийдан шабадалар» романини зўр қизиқиш билан ўқидим. Иккинчи мартаба ўқидим. Ёзувчи романини кейинги нашрга тайёрлашда анчагина ўзгартиш ва тўлдиришлар киритган. Адабий мунозарада шу масалага

ҳам кўп эътибор берилди. Айниқса, Уктам образи ҳақида синфдошимиз Султонов муфассал гапирди. Шунингдек, ўртоқларимизга берилган саволлар ва уларга берилган жавоблар ҳам чакки бўлмади. Мен анча нарсани билиб олдим. Романнинг ғоявий мазмунини янада чуқурроқ тушундим. Шундай адабий мунозара тез-тез бўлиб туришини истайман».

Адабий мунозара даврида Комила ҳақида ўқувчи Насиба гапирар экан, унинг типик образ эканини исботлашга уринди. У Андижон областининг Москва районидаги колхоз раиси Эъвозхон Исроилова ҳақидаги ёзувчи Ҳамид Гуломнинг эсдалигидан қуйидагиларни ўқиб берди:

«Мен «Эъвозхонни болалик чоғидан бери биламан. У Ватан уруши бошланган даҳшатли кунларда ўқишни ташлаб, меҳнат фронтига отланган. Бир неча йил колхозда оддий кетмончи бўлиб ишлаган, кейин звенога, бригадага бошчилик қилган. Мана энди у камолга етиб, катта пахтакор хўжаликка бошчилик қилмоқда. У бултур берган пахтаси билан республикада ҳосил жиҳатдан энг олдинги ўринлардан бирига чиқди.

Кремда Эъвозхоннинг танишларидан бири уни Социалистик Меҳнат Қўҳрамони унвони олиши билан қутлади...» («Тошкент ҳақиқати», 1957, 2 май).

Ўқувчи Эъвозхонни «романда тасвирланган Комиланинг айнан ўзидир», деди. Шундан сўнг репликалар ташланди, саволлар берилди бошланди.

- Агар Эъвозхон Комиланинг айнан ўзи бўлса, типик образ бўладими?
- М. Горький типик образ ҳақида нима деган эди?
- Павел ва Ниловна нега типик образ?..

Ўқувчи баъзан анча тўғри жавоб берар, баъзан эсанкираб қолар эди. У ниҳоят М. Горькийнинг қуйидаги гапларини хотиралади ва ўқиб берди: «Агар сиз қандайдир дангаса, юлғич, арақхўр Иванни тасвирлар экансиз, у ҳолда умумлаштириш керак: ахир у Иванов, биринчи юлғич, дангаса арақхўр бўлмай, бошқалар ҳам бор-ку... Типни шундай тасвирлангки, бу типда барча юлғичлар ўзини кўрсатсинлар»¹. Аммо бу фикрни етарли изоҳлай олмади. Шундан сўнг сўзга чиққанлар Комила образини таҳлил этишдаги ўз ўртоқларининг ютуқ-камчиликларини анчагина гапирдилар. Ниҳоят шу кунги мунозарада ечилмаган баъзи масалаларни ҳал этиш вазифаси ўқитувчи зиммасида қолди. Уқитувчи Павел ва Ниловна типик образ эканини эслатди. Уктам ва Комила ҳам типик образ эканини тушунтириш учун Худойберди Илохуновдан Уктамга келган хат ва унга роман авторининг жавобини ўқиб берди. Айниқса, ёзувчининг қуйидаги иборалари мунозарани ҳал этишга, мақсадни мунозара қатнашчилари онгига мукамал етказишга катта ёрдам берди:

«Қимматли ўртоқ Илохунов, мен «Олтин водийдан шабадалар» асарининг қўҳрамони Уктамжон номига ёзган хатингизни эўр ҳаяжон билан ўқиб чиқдим. Уктамжонга қилган мурожаатингизни совет кишиларига, Уктамжоннинг прототиби бўлмиш ватандошларимга билдирган чин муҳаббатингизнинг ёрқин

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида. Москва, 1953, 437-бет.

мисоли деб қабул қиламан. Аслида у киши йўқ, лекин ундайларни колхозизмизда юз минглаб топа оласиз»¹.

Шу масалага онд ўқувчи Наимнинг келтирган мисоли ҳам характерлидир:

— Комилага ўхшаш аёллар тобора кўпаймоқда. Улар қишлоқ хўжалиги техникасининг янгиликларини ўрганиб, ундан унумли фойдаланмоқдалар. Урта чирчиқлик Умри Ҳасановани ана шундайлардан бири деса бўлади. Умри опа Турсуноининг «машинани эгаллайлик, дугоналар!» деган чақириғига биринчилар қатори лаббай деб жавоб беради. Ушанда баъзи оғзига кучи етмаганлар қиз боланинг қўлидан нима келади деб айтадилар ҳам. Лекин у бундай гапларга қулоқ солмади. Машина рулини дадиллик билан тутиб, мавсумда тонна-тонна «оқ олтин» терди. Бу сергайрат аёли колхозчилар севиб қолдилар. Келаси йили уни бригадир қилиб кўтардилар. Колхоз бўйича ҳосилдорлик камайиб кетган ўша йили ҳам Умри опа бригадаси улоқни олиб чиқиб кетди. Ҳар гектаридан 28 центнердан ҳосил топширди.

Утган йилнинг июль ойларида колхоз иккига бўлинди. Янги ажралиб чиққан хўжаликка Терешкова номи берилди. Янги раис сайлаш керак бўлиб қолди. Колхозчилар техниканинг жарчиси бўлган бу аёли раҳбар қилиб кўтаришни кўндан буён кўнгилларига тугиб юришган экан, уни бир овоздан раис қилиб сайладилар...

Бугунги кунда колхоз қишлоғига бориб, у ердаги кексалар ва ёшлар билан суҳбатлашсангиз, улар: «Раисимиз ҳақиқатан ҳам машинанинг ошиғи экан, ахир ҳеч вақт далаларимизда бунчалик кўп машина ишламаганди. Машиналар туфайли баъзи кунлари йиллик планининг олти процентигача етказиб пахта тайёрланди»,— деб айтишади.

Ҳозир план бажарилагани билан колхозда тиним йўқ. Раис Умри опа бетоқат...» («Тошкент ҳақиқати», 1964 йил, 30 октябрь).

Муҳокома ва мунозарага қирққа яқин ўқувчи қатнашди. Баъзилар сўзлашга чиқмаган бўлсалар ҳам, кейинчалик синфда, коридорда, ҳатто кўчада ўзаро баҳслашиб юрдилар. Дарҳақиқат, мунозарадан сўнг мунозара давом этмаса эди, уни ҳақиқий мунозара деб атаб бўлмасди. Мунозара уштиришнинг энг яхши томонларидан бири шунда бўлдики, учта 10-синфдаги ўқувчиларнинг деярли ҳаммаси романи ўқидилар ва мустақил мулоҳаза юритдилар. Мунозара даврида сўзловчилар баъзан умумий мулоҳаза юритиб, сўнг романдан далил келтирсалар, баъзан кичик бир парчани ўқиб бериб, сўнг изоҳлашга, мақсадни баён этишга киришдилар. Баъзан ўзидан олдинги сўзлаган ўртоғининг ютуғини сўзлашдан бошласалар, баъзан камчилигини гапиришдан бошладилар. Қисқаси чиқишлар хилма-хил бўлди. Ишни ташкил этиш ва олиб боришда бир қанча нуқсонларга йўл қўйилган бўлса ҳам, умумий адабий мунозара қизиқарли ўтди.

Биз фақат сўзга чиққанларнигина эмас, қизиқ саволлар берганларни, реплика ташлаганларни ҳам мунозаранинг актив қатнашчилари деб ҳисобладик. Баъзилари доклад даврида реплика ташлаш қондани бузиш деб қарайдилар. Тўғри, мунозара даврида бир-бирига сўз ташлаш одат эмас. Уни маданиятсизлик деб ҳам қараймиз. Биз бу ўринда унга бошқачароқ ёндашдик. Суҳбат даврида шундай момент бўладики, сўзловчи ўртоқ сўзини тугатгунча, тинловчи сабр қилиши мумкин эмас. Муҳокома қилинаётган масала

¹ «Тошкент ҳақиқати», 1964 йил, 30 октябрь.

тингловчи қалбининг чуқур жойларигача қитиқлайди, уни ҳаяжонлантиради, тўлқинлантиради. Натижада сабр қила олмайди, шу муҳокама қилаётган масалага бевосита тааллуқли реплика ташлайди, у кўпинча заруриятдан, ҳақли, ўринли ташланади. Реплика баъзан нотiqнинг нутқини бошқа томонга буриб юбориши ҳам мумкин. Юқорида эслатилганидек, типиклик масаласидаги баҳслашув ана шундай бўлди.

Ўқувчилар «Насимжон Файзуллаевнинг ижобий ва салбий сифатлари», «Унинг хотини Мастуранинг хулқи», «Аширмат салбий образми?», «Унинг ўғли Боқижон-чи?» деган масалаларда ҳам узоқ баҳслашдилар. Умуман, методика репликани маъқулламайди. Лекин мунозара давридаги реплика суҳбатнинг ўзига хос тус олишига, ўқувчиларда активликни кучайтиришга сабаб бўлди. Кечанинг сўнггидаги ўқитувчининг яқунловчи, умумлаштирувчи сўзини ҳам мунозара қатнашчилари диққат билан тингладилар. Мунозаранинг ижобий томонларидан яна бири шунда бўлдики, ўқувчилар ўз атрофларига танқидий қарай бошладилар. Ахлоқ қоидаларини турмушга татбиқ қилдилар. Мактаб коллективи олдида масъулиятни яна чуқурроқ ҳис этдилар. Чунончи, ўқувчилар орасида «Мунозарада бу ҳақда нима дейилганини унутиб қўйдингми?» - Афсуски, сен мунозарада бўлмадинг, бўлганингда эди, бу сўзни айтмаган (ёки бу ишни қилмаган) бўлардинг» деган иборалар эшитилиб турди.

**«Қутлуғ қон»
саҳнада ва
экранда.**

Мактабларда Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи атрофлича ўрганилар экан, унинг саҳнада қўйилиши, экранда кўрсатилишини айтмай, четлаб ўтиб бўлмайди. Зотан, спектаклни ва кинофильмни кўриш, улар юзасидан суҳбат ўтказиш синфда ўрганилган билимини чуқурлаштиришга ёрдам беради. Ойбекнинг ижодини синфда ўрганиш учун ажратилган муддат чекланган бўлганидан, бу масала синфдан ташқарида адабиёт тўғарагида муҳокама қилинади. Суҳбат роман асосида яратилган кинокартина ва спектакль саҳнада, экранда, телевизорда кўрилгандан ёки улар асосида ишланган радиомонтаж эшитилгандан сўнг ўтказилади. Суҳбат даврида, дастлаб, кинокартина ва спектаклни роман текстига ўхшаш томонлари, сўнгра ундан фарқли томонлари юзасидан мулоҳаза юритилади. Уларнинг ютуқ ва камчиликлари муҳокама қилинади. Суҳбат, одатда, ўқитувчининг кириш сўзи билан бошланади. Унда роман асосида саҳна асари яратиш ва экранга олиш маълум тарихга, традицияга эга экани Пушкиннинг «Дубровский» повести, М. Горькийнинг «Она», Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди?», А. Фадеевнинг «Ёш гвардия» романлари мисолида тушунтирилгандан сўнг, қуйидаги фикрлар айтилади: Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романини режиссёр Тошхўжа Хўжаев 1954 йилда саҳналаштирди ва Ҳамза номидаги Ленин ордени ўзбек Давлат Академик драма театрида кўрсатила бошланди. Шунингдек, 1956 йилда ёш киноматограф Латиф Файзиев томонидан «Қутлуғ қон» киносценарийси яратилди ва экранга олинди. Драма ва

киносценарийнинг яратилишида роман асос қилиб олинди. Романнинг саҳналаштирилиши ва экранга олиниши тасодифий эмас. Асар бадий пишиқ бўлгани ва катта тарбиявий роль ўйнагани учун киностудия ва драма театри ходимларини ўзига жалб этди. Натижада «Қутлуғ қон» саҳнада ҳам, экранда ҳам кўрсатила бошланди.

«Қутлуғ қон» романининг инсценировкаси ўзбек ёзувчиларининг прозаик асарларини саҳналаштиришга интилишдаги дастлабки қадамдир. «Қутлуғ қон» 4 пардали, 10 кўринишли драматир. Инсценировка автори Ойбекнинг романидаги энг муҳим воқеалар ва эпизодлардан бир бутун сюжет яратган. Романнинг ғоявий мазмунини саҳна воситалари орқали чуқур очишга ҳаракат этган. Автор роман текстидан четга чиқмай, ёзувчи стилини деярли бутунлай сақлаб қолган. Драмада ортиқча қўшимчалар бўлмасдан, воқеанинг ривожланиши романдагича боради. Спектаклнинг романдан фарқланадиган ўрни, ютуғи ва камчилиги қуйидагилар:

Романдаги асосий ғояни, фикрни тўла очиб бериш мақсадида фақат пахта заводи ва маҳсидўз Шокир отанинг устахонаси кўринишларини спектаклга киритиш орқали ишчи синфининг илғор революцион куч эканлиги алоҳида чизиб кўрсатилган ва халқлар дўстлиги темаси кўтарилган. Асарни саҳнага қўйган режиссёр бошлиқ актёрлар коллективи Ойбек романига хос бўлган ғоявий чуқурлик ва революцион романтикани ҳаққоний кўрсатишга, спектаклнинг реалистик планда ҳал этишга интилган¹. Т. Хўжаевнинг катта ютуғи шундаки, Ўзбекистонда ишчилар синфининг шаклланиши, уларнинг халқ ҳаракатига бошчилик қилиши ва ишчилар синфининг вакили коммунист Петров образининг саҳнада яратилиши муваффақиятли чиққан². Шунингдек, Йўлчининг қишлоқдан келиши, бой билан суҳбати, Нурига муносабати: деҳқонга сув бериши, Тантибойвачча билан учрашуви, дўстларига муҳаббати, умуман, Йўлчи синфий онгининг ўсиши ва характерига хос хусусиятлар анча етарли очилган. Гулсумбибининг руҳий кечинмалари, Шоқосим фожiasi, Шокир ота аҳволидаги айрим эпизодлар ёрқин тасвирланган. Спектаклнинг муваффақиятини таъминлаган нарсалардан бири социал ҳаётдаги воқеаларни кўрсатишда контраст приёмидан ўринли фойдаланишдадир. Бу жиҳатдан биринчи парда, учинчи кўринишдаги Тантибойвачча уйдаги базм, кайф-сафолар билан, хотинидан айрирган, ёш боласи етим қолган Шоқосим фожiasининг берилиши ғоятда характерлидир. Спектакль икки синф ўртасидаги конфликтни кўрсатишда катта роль ўйнайди.

Пьесада Йўлчи ролини Ш. Бурхонов, Гулнор ролини Я. Абдулаева, Ёрмат ролини Ҳ. Латипов, Шокир ота ролини Н. Раҳимов, Мирзакаримбой ролини Олим Хўжаев ва С. Табибуллаев каби саҳна усталари ижро этганлар.

¹ Ф. Жўраев. Роман қаҳрамонлари саҳнада, «Шарқ юлдузи», 1955, 2-сон, 113-бет. ² А. Абборов. «Қутлуғ қон» драмаси ҳақида, «Тошкент ҳақиқати», 1954, 3 июнь.

Драмада анчагина ютуқлар бўлиши билан бирга, айрим камчиликлар ҳам мавжуд. Улар қуйидагича:

1. «Спектаклда рус революционери Петров, қирғиз йигити Ҳроз, уйғур халқининг вакили Алиохун билан Йўлчи, Шоқосим ва бошқа ўзбек меҳнаткашларининг самимий дўстлиги етарли даражада берилмаган»¹.

Спектаклда ишчилар билан деҳқонлар ўртасидаги иттифоқ, ҳамкорлик суи кўрсатилаган. Бу муҳим масала фақат асарнинг охириги кўринишларидагина умумий тартибда берилади.

2. Спектаклнинг экспозицияси ҳаддан ташқари чўзилиб кетган. Бу ҳол роман сюжетига ижодий муносабатда бўлмаслик оқибати-дир. Мирзакаримбой билан Йўлчи ўртасидаги тўқнашув эса жуда кеч бошланади, аммо оз давом этади.

3. Спектаклда конфликт етарли даражада кескин формада берилмайди. Бу нарса Йўлчи фаолиятида кўринади. Унда жўшқин ва ҳаётий монологлар етишмайди. Киши руҳига, орзу-умидларига мос келадиган саҳналар кам. Ваҳоланки, спектаклда Шоқосимнинг ҳужраси, Ҳакимбойваччаниннг хонаси каби ортиқча саҳналарни қисқартиш ҳисобига асосий қаҳрамоннинг фаолиятини ёрқин ифодалайдиган кўринишларни кенгайтириш мумкин эди.

4. Инсценировкада Гулнорнинг характерини очиш учун керакли бўлган деталлар ҳам етишмайди. Унинг ўзи яшаган муҳитдан норозилиги пассив кўрсатилади. Йўлчи эса, қамоқдан қайтгач, Гулнорнинг тақдири билан қизиқмайди.

5. Драмада бош қаҳрамон Йўлчининг 1916 йилги қўзғолонига чиниқиб келиш йўли, унинг онгининг аста-секинлик билан такомиллаштиши етарли фактлар билан берилмайди².

Халқнинг 1916 йилги озодлик ҳаракати бир маҳалла чойхонасида, аниқроғи Мирзакаримбой маҳалласидан подшонинг мардикор олиш ҳақидаги фармонига қарши бўлган халқ ҳаракатидай кўрсатилган. Ваҳоланки, у ҳаракат «...улуғ халқ исёни» эди.

* * *

«Қутлуғ қон» саҳнада кўрсатила бошлаганидан икки йил кейин, у экранга ҳам чиқди. Энди уни Иттифоқимизнинг ҳамма жойларида кўрсатиш мумкин бўлди. Бу нарса роман қаҳрамонларини миллионлаб кишиларга кўрсатишга имконият яратди. «Қутлуғ қон» киносценарийси ва фильмини яратган Латиф Файзиев романдаги асосий мотивларни тўлиқ сақлаган ҳолда, баъзи эпизодларни кенгроқ ривожлантирган, бу билан асарда олдинга сурилган идеяни чуқурроқ ифодалашга ҳаракат қилган. Масалан: Мирзакаримбойнинг қўл остидаги корандалар ва хизматкорлар Шоқосимнинг беғуноҳ ишдан ҳайдалиши муносабати билан иш ташлайдилар. Йўлчи турмада экан, у ердаги маҳбуслар адолатсизлик ва тар-

¹ Турсун Собиров. Озодлик кўшиғи. «Қизил Ўзбекистон». 1954, 13 июнь. № 139 (8864).

² «Тошкент ҳақиқати», 1954, 3 июнь.

тибсизликка қарши норозилик билдириб очлик эълон қиладилар. Яна фильмнинг муваффақияти сифатида «Жумабойнинг рус ишчиси, революционер Петров таъсири остида ғоявий-сиёсий жиҳатдан ўсиб бор»¹ ишини кўрсатиш мумкин.

Фильмнинг романдан фарқ қиладиган ўринлари ҳам учрайди. Чунончи: романда Гулнорнинг заҳарланиб ўлиши кўрсатилса, фильмда Йўлчининг сингласи Унсин заҳарланади. Бу кишини таажжублантириши мумкин. Сценарий автори бу билан Ҳамза Ҳакимзоданинг «Бой ила хизматчи», Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» номли асарларидаги қаҳрамон аёлларнинг «заҳарланиш» приёмини бир хилликдан қутқаришга ҳаракат қилган. Бу масаланинг ижобий томони бўлса, салбий томони шундаки, Ерматнинг Салимбойваччани ўлдиришини асословчи сабаблар етарли очилмай қолган.

Фильм диққат билан кўздан кечирилар экан, яна жиддий нуқсонлар кўзга ташланади. Улар асосан қуйидагича:

1. Ерматнинг Гулнорнинг ўлимидан кейин айтган машҳур монологи киносценаристнинг эътиборидан четда қолган.

Мирзакаримбойнинг пул ва ер ҳақидаги характерли фикрлари. Йўлчининг ўз тоғасига айтган, унга нисбатан чуқур нафратини ифодалаган аламзадали сўзлари ўз ифодасини топмаган.

2. Фильмда Мирзакаримбойнинг реакцияни фаолиятини романдагига нисбатан анча кенгроқ кўрсатиш мумкин эди. Фильмда эса, романдагига қараганда анча юзаки чиққан. Шунингдек, Мирзакаримбойнинг оилавий ҳаёти ҳам мутлақо кўрсатилмаган.

3. Фильмда халқ оммасини эксплуатация қилишда маҳаллий амалдорлар билан чор чиновниклари ўртасидаги ҳамкорлик очилмаган.

4. Фильмда мавжуд халқ кўзғолони картинасини яна анча кенгроқ кўрсатиш мумкин эди. Бунга камроқ ўрин берилган.

Маълумки, кўзғолон генерал губернаторни, маҳаллий амалдорларни ва руҳонийларни ғоятда ташвишлантиради. Фильмда уларнинг кўзғолонга муносабати упутиб қўйилган.

5. Фильмда Ҳакимбойвачча ва жадид Абдишукурнинг фаолияти етарли ёритилмаган.

6. Фильмда эски Тошкентни экранда тўғри кўрсатиш учун В. Синическога кенг имконият бор эди. Ваҳоланки, томошабин кўз ўнгида намойиш бўладиган бўғоти йўқ иморатлар, катта-катта бинолар, миноралар Самарқанд шаҳрини эслатиб туради. Юқоридаги камчиликлар фильмнинг қимматига путур етказган. Шунга қарамай, роман қаҳрамонларини кўпчиликка етказишда фильм анча яхши хизмат қилмоқда.

«Қутлуғ қон» бўйича ишланган радионинценарий (Убай Бурхон ишлаган. Автор сўзини ҳам ўзи ўқийди) тинглаш ва уни муҳокама қилиш ҳам мактабда синфдан ташқарида қилинадиган ишларнинг бир туридир. Маълумки, бир неча йилдан бери роман асосида ишланган радионинценарий тез-тез эшиттириб турилади.

Умуман, синфдан ташқари ишлар ўқитувчидан катта меҳнатни талаб этади.

¹ Турсуни Собиров. «Қутлуғ қон» экранда. Тошкент ҳақиқати. 1956, 16 октябрь.

ТАКРОРЛАШ ВА ЁЗМА ИШЛАР

«Такрорлаш — билимнинг онаси».

К. Д. Ушинский.

Ўтган материалларни такрорлаш — мустаҳкамлаш мактабда олиб бориладиган педагогик ишларнинг энг муҳим қисмидир. Такрорлаш ўқувчилар билимини ҳисобга олиб бориш ва уни мустаҳкамлашда, ўқувчиларнинг фикр ва тушунчаларини кенгайтиришда, нутқ ўстириш ва адабий тилда сўзлашга ўргатишда катта роль ўйнайди. Такрорлаш, одатда, ҳар дарс якунидан сўнг, дарслар орасида, айрим тема ўтиб бўлингач, ўқув йили охирида олиб борилади.

Ойбек ижоди бўйича такрорлаш ўтказилганда, асосан, қуйидаги масалаларга эътибор берилади:

1. Ойбекнинг ҳаёти ва ижодига умумий характеристика.

2. Ойбек поэзияси: «Днепрострой», «Фанга юриш», «Ёвга ўлим» шеърлари; «Ўч», «Темирчи Жўра» поэмалари.

3. «Қутлуғ қон» романининг яратилиши ва унда акс эттирилган давр.

4. Романдаги образларга индивидуал, гуруҳий ва қиёсий характеристика.

5. Романдаги образларни тематик жиҳатдан ўхшаш бўлган бошқа бирор асардаги образларга таққослаш.

6. Романининг бадий хусусиятлари.

Адабиёт назариясига доир берилган маълумотларни тўлдириш, мустаҳкамлаш кўпинча асарнинг бадий хусусиятларини такрорлаш жараёнида олиб борилади. Бадий асардан ёд олинган айрим парчалар (Йўлчи ва Мирзакаримбой, Йўлчи ва Тантубойвачча диалоглари, Йўлчининг алданган деҳқон аҳволига ачиниш эпизоди, унинг ҳалойиққа қарата сўзлаган нутқи; Унсининг ички кечинмалари, Ерматнинг қасос олиши, Шокир ота монологи каби) ҳам такрорланади.

Мактабда такрорлаш даврида кўпроқ эътибор бериш лозим бўлган ўринлардан бири қиёсий характеристикадир. Қиёсий характеристика оддий характеристикадан тубдан фарқ қилади. У битта ёки мустақил иккита характеристика эмас, балки бир-бирига яқин бўлган ёки бир-бирига қарама-қарши образнинг характериға хос хусусиятларни таққослаш демакдир. Мактабда Ойбек ижодини ўрганиш жараёнида Йўлчи ва Павел, Йўлчи ва Ғофир, Йўлчи ва Мирзакаримбой, Йўлчи ва Ермат, Жамила ва Гулнор, Гулнор ва Нури,

Холмат ва Ёрмат, Солиҳбой ва Мирзакаримбой, Хонзода ва Нури кабилар таққосланади. Умуман, қиёсий характеристикани қуйидаги группаларга бўлиш мумкин:

1. Бир асардаги икки ижобий образга қиёсий характеристика.
2. Бир асардаги икки салбий образга қиёсий характеристика.
3. Бир асардаги ижобий образ билан шу асардаги салбий образга қиёсий характеристика.
4. Бир асардаги ижобий образ билан иккинчи асардаги ижобий образга қиёсий характеристика.
5. Бир асардаги салбий образ билан иккинчи асардаги салбий образга қиёсий характеристика.

Маълумки, «Қутлуғ қон» романидаги образларга характеристика берилганда, айрим образларнинг характериға хос хусусиятлар тушунтирилганда бошқа образларға ҳам қисман таққосланади. Лекин фикр тарқалмаслиги учун асосий масалаға тез қайтилади. Бу ўринда суҳбат (ўқитувчининг саволиға ўқувчининг қисқача, лўнда жавоби) катта роль ўйнайди. Уқитувчи лекцияси орасидаги таққослашға доир суҳбат ўқувчиларда анча яхши малака ҳосил қилади ва ўша образни чуқурроқ ўрганишға замин ҳозирлайди. Аммо улар ҳали етарли эмас. Такрорлаш даврида ҳам қиёсий характеристикаға доир суҳбат ўтказишдан олдин қиёсий характеристика ҳақида тушунча бериш, такрорланадиган тема ва унинг плани билан ўқувчиларни таништириш лозим (бу ерда темалар орасидаги ва йил охиридаги такрорлаш кўзда тутилади). Шундагина ўқувчилар маълум мақсадда такрорлаш дарсига тайёрланадилар, сўнг суҳбатға қатнашадилар. Бизнингча, «Бой ила хизматчи» драмаси ва «Қутлуғ қон» романида акс этирилган ҳаётни қуйидагича таққослаб тушунтириш мумкин:

Маълумки, Ҳамза ўзининг «Бой ила хизматчи» драмасида Улуғ Октябрь социалистик революциясидан олдинги феодал тузуми шароитидаги ўзбек камбағал меҳнаткашларининг аянчли аҳволини, хотин-қизларнинг ҳуқуқсизлигини, бой, амалдор ва дин аҳллариининг уларға нисбатан шафқатсизлигини бадий образларда кўрсатган. Ойбек ҳам «Қутлуғ қон» романида ўзбек меҳнаткашларининг турли йўллар билан эксплуатация қилиниши натижасида қашшоқланиши, хонавайрон бўлиши, ниҳоят, жабр-зулмға қарши миллий озодлик кўзғолониға отланишини реалистик образларда тасвирлаган. Октябрь революциясига қадар ўзбек меҳнаткашлари икки томонлама эксплуатация қилинар эдилар. Уларни, бир томондан, маҳаллий бойлар, руҳонийлар, феодаллар таласа, иккинчи томондан, чор амалдорлари шафқатсиз зулм кўрсатар эдилар. У даврда кишининг қадр-қиммати чин инсоний хислатлари билан эмас, балки бойлиги билан ўлчанар эди. Пул, мол-дунё бойларнинг қўлида ўтқир қурол бўлиб, меҳнаткашларнинг орзу-умидларини кўп вақт поймол этар эди. Ҳамза шундай ғояни ўз севгисида қаттиқ турган Жамилаға бойнинг берган жавоби орқали яққол кўрсатади.

Солиҳбой: «...Бир нарсани қиламан дедимми, қиламан! Сенку энди ризо бўлмадинг, бу ишни сендан сўрамасдан қиламан. Ме-

нинг олтинларим шундай зийрак жосус, шундай чаққон ўғри, шундай забардаст эшон, улуғ бир ҳақимки, ерга кирсанг қулоғингдан, осмонга чиқсанг оёғингдан тортиб, менинг қўйнимга олмадай қилиб солиб қўяди!»¹.

Ойбек шундай гоия романда Йўлчи билан Мирзакаримбой ўртасидаги суҳбат орқали беради. Пул, молга ўч Мирзакаримбой: «...Пул ҳамма нарсанинг отаси. Пул белга қувват, бошга тож. Пулдор одам — қанотли одам, бу қанот билан мағрибдан-машриққача учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан... Пулдор одам Москвагача, Варшавагача боради. Пулсиз одам ўз жойидан бир қадам силжисин-чи!» (12-бет).

Бу мисоллардан кўринадики, Ҳамза ва Ойбек бойлар тилидан уларнинг ҳар қандай адолатсизликни, номуссизликни пул орқали қилиш мумкин, деган ифлос ниятларини очиб ташлайди. Ҳақиқатан ҳам, қози, пристав, тўра, имом, элликбоши, мингбоши ва бошқалар Ғофирнинг севгилисига чангал солган пулдор Солиҳбойнинг томонида туриб, уни ноҳақ айблаган бўлсалар, элликбоши ва миршаблар катта ер эгаси, савдогар Мирзакаримбой томонида туриб, Йўлчининг орзу-умидларини поймол этадилар. Ҳамза ва Ойбек мана шундай лавҳалар билан эксплуататорлар ҳукмрон бўлган тузумнинг ярамаслигини, чиркинлигини, ҳаққониятсизлигини бадиий бўёқларда тасвир этдилар.

Ҳамза драмада Жамиланинг Ғофирга нисбатан самимий муҳаббатини унинг юрак сўзлари орқали ифодалайди:

«Кетамиз! Мағорада яшасак ҳам, ишқимни куйлаб, сизни алалай! Агар кафтингизга тикан кирса, кипригим билан чиқарай! Агар ўтирган жойингизга хас-хашаклар тўкилса, сочларим билан супурай, чанги чиқса, кўз ёшларим билан сув сепай...» (119-бет).

Демак, Жамила ҳар қандай қийинчилик бўлса ҳам, бойнинг даргоҳидан ўзга ерга кетишга тайёр. Ойбек шундай гоия Гулнорнинг Йўлчига айтган сўзлари орқали тасвирлайди.

«Ҳамма вақт қишлоқда яшаймиз. Сиз ишлайсиз, мен ишлайман. Дўппи тикишни яхши биламан. Эркак, хотин, бола-чақа — ҳаммасининг кийимларини тикаман. Маҳаллада мени чевар қиз дейишади...» (248-бет).

Бу иборалар орқали Гулнорнинг вафодорлигини ҳам, меҳнатсеварлигини ҳам биламиз.

Шундан сўнг «Бой ила хизматчи» драмаси ва «Қутлуғ қон» романида ўтмишдаги меҳнаткашлар ҳаётининг тасвирланиши» деган темадаги суҳбатга ҳозирланиш учун қуйидагича топшириқ бериш мумкин².

1. Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ўзбек меҳнаткашлари қандай ҳаёт кечирганлар?

2. Меҳнаткашларнинг ўтмишдаги ҳаёти «Бой ила хизматчи» драмасида қандай тасвирланган?

¹ Ҳамза. «Танланган асарлар», II т., Тошкент, 1954, 82-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу китобдан олинади.

² «Ўқитувчилар газетаси», 1958, 9 май.

3. Меҳнаткашларнинг ўтмишдаги ҳаёти «Қутлуғ қон» романида қандай тасвирланган?

4. «Бой ила хизматчи» драмасида ва «Қутлуғ қон» романида қандай энг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалар акс эттирилган?

5. «Бой ила хизматчи» драмасидаги ижобий образлар билан «Қутлуғ қон» романидаги ижобий образлар ўртасида ва, шунингдек, ҳар иккала асардаги салбий образлар ўртасида қандай ўхшашлик бор?

6. Жамила билан Гулнор, Хонзода билан Нурунинг қиёфасидаги энг характерли хусусиятлар нималардан иборат?

7. Жамила ўлим олднда: «Ғофиржон, унутма мени! Болангни ўлдирган, хотинингни хазон қилган бойнинг, бутун бойларнинг жавосини бер!»— дейди. Гулнор эса: «...Умрим заҳарланган эди, энди қутуламан. Булар ҳаммани заҳарлайди»,— дейди. Жамила ва Гулнор бу сўзлари билан нима демоқчи?

8. Ғофир руҳонийларга қараб: «Ҳой бўрилар, сўзларингдан қайт. Бўлмаса ҳокимингга бормаيمان, минг бошингга ялинмайман, халққа арз қиламан, халққа!»— дейди. Йўлчи эса: «Бизнинг урушимиз озодлик уруши бўлади, ота. Биз ҳамма бўриларни, ҳамма қонхўрларни, золимларни янчиб ташлаймиз»,— дейди. Ғофир ва Йўлчи бу сўзлари билан нима демоқчи?

9. Ҳар икки асардаги қайси образлар сизда ачиниш, муҳаббат ёки ғазаб, нафрат уйғотди ва нима учун?

10. «Бой ила хизматчи» драмаси билан «Қутлуғ қон» романининг аҳамияти ҳақида гапиринг.

Йўлчи ва Ёрматнинг асосий хусусиятларига доир қуйидаги план асосида иш олиб борилганда яхши натижа берди¹.

1. Йўлчи ва Ёрматнинг ўхшаш томонлари:

а) Йўлчи ва Ёрмат — Мирзакаримбойнинг қароллари;

б) Ёрмат ва Йўлчининг ҳаёт йўлларидаги ўхшашлик;

в) уларнинг меҳнатсеварлиги.

2. Йўлчи билан Ёрматнинг фарқли хислатлари:

а) Йўлчининг дастлабки тушунчалари, Мирзакаримбойга муносабати;

б) Ёрматнинг узоқ вақт Мирзакаримбойга ижобий муносабати;

в) Йўлчи онгининг ўсиб, ривожланиб бориши;

г) Ёрмат кўзининг кеч очилиши;

д) Ёрмат — исёнкор;

е) Йўлчи — қўзғолон бошлиқларидан бири.

Бундай такрорлашни Жамила ва Гулнор образлари бўйича ҳам ўтказиш мумкин. Бунда узоқ ўтганларни такрорлаш кўзда тутилди. Такрорлашнинг тахминий плани қуйидагича:

1. Гулнор билан Жамиланинг ижтимоий муҳити.

2. Ҳ. Ҳакимзоданинг Жамилага, Ойбекнинг Гулнорга бўлган муносабати.

3. Гулнор ва Жамиланинг характериға хос хусусиятлар: самимийлик, меҳнатсеварлик, эрксеварлик, халққа муҳаббат, эксплуататорларға нафрат.

4. Жамила ва драманинг сюжет чизиғи.

5. Гулнор ва романинг сюжет чизиғи.

6. Ўтмишдаги хотин-қизлар ҳаётининг Жамила ва Гулнор образларида акс этиши.

¹ «Ўқитувчилар газетаси», 1956, 10 май.

Ўқувчиларга шу план асосида тайёрланиб келиши, асардан циталарни келтириш, конспект ёки тезис тузиш тавсия қилинади. Кейинги дарсда суҳбат ўтказилади ва уни ўқитувчи яқунлайди. Такрорлаш жараёнидаги суҳбат қуйидагича ўтказилиши мумкин:

Ў қ и т у в ч и:— Хонзода билан Нурининг жамият учун зарарли хислатларини тушунтиринг.

Ў қ у в ч и:— Хонзода билан Нури ахлоқсиз, ҳийлакор, раҳмсиздир; улар эксплуататорлар оиласида— пул, хусусий мулкни ҳар нарсадан юқори қўювчи, меҳнаткаш халқни жабрловчи оилада ўсдилар. Ўзи ишламай, бошқалар кучи ҳисобига яшашга, бошқалар устидан хўжайинлик қилишга ҳавас қўйдилар. Улар ўз ота-оналари, акалари сингари бойлик орттириш учун ҳар қандай жиноятдан қайтмасликка, кишиларнинг қадр-қимматини мол-дунё билан ўлчашга одатландилар. Улар ўз оилаларида жинорий, мудҳиш ишларни кўп кўрдилар ва шундай ишларда иштирок этдилар.

Ў қ и т у в ч и:— Жуда яхши, энди Жамила билан Гулнорнинг яхши фазилатларга эга бўлиш сабабларини ким айтади? (Сўзламаган ўқувчилардан бири гапиради.)

Ў қ у в ч и:— Жамила билан Гулнор меҳнаткаш, эксплуататорлар қўлида жабрланган оилада ўсдилар. Муҳтожлик, қашшоқликни бошидан кечираётган ота-оналарнинг оғир меҳнатини енгиллаштириш учун ёшлиқларидан бошлаб уларга кўмаклашдилар. Оиладаги оддий, содда ҳаёт, ота-оналаридаги меҳнатсеварлик, тўғрилик, соф виждон, кишиларга бўлган самимий муҳаббат улар онгига чуқур сингиб борди. Шу билан бирга, улар Солиҳбой ва Мирзакаримбойларнинг оиласидаги ҳаётни, бойлик олдига ўзининг виждони, одамгарчилигини сотувчи бир тўда харомтомоқлар турмушини ўз кўзлари билан кўрдилар. Солиҳбой, Мирзакаримбой ва уларнинг меросхўрларининг хулқ-одатлари Жамила билан Гулнорда эксплуататорларга нисбатан ғазаб, нафратни ошира борди. Улар эксплуататорларни ва уларнинг дабдабали турмушларини, ҳашаматли уйларины эмас, балки ўз ота-оналари сингари меҳнаткашларни ва туғилиб ўсган кулбаларини севадилар. Масалан, Гулнор онасига: «Ойи, шу чардивор ҳовлимиз, шу тирикчилик кўзимга ҳар қандай бойларнинг серсават уйлари-дан яхши»,— дейди.

Ўқитувчи Жамила ва Гулнорнинг ўлим олдига айтган сўзлари устида ҳам икки ўқувчининг жавобини эшитгач, бу образлар ҳақидаги фикрларни яқунлайди.

Ў қ и т у в ч и:— Хонзода билан Нури, Жамила билан Гулнор образлари ҳақидаги фикрларингиз тўғри. Бу салбий ва ижобий образларнинг бир-бирига қарама-қарши бўлган хулқ, одобга эга бўлишларига асосий сабаб уларни тарбиялаган социал муҳитдир. Яна шунини яхши ўқиб олиш керакки, бу образларнинг бир-бирига қарама-қарши хусусиятлари, дунёқарашлари уларнинг меҳнатга бўлган муносабатлари билан ҳам мустаҳкам боғлиқдир. Меҳнат— кишиларнинг ўзаро муносабатларини ривожлантириш, мустаҳкамлаш, кишилар онгида одамзоднинг энг яхши фазилатларини уйғотишда жуда катта кучдир.

Эксплуататорлар синфи социалистик Ватанимиз тупроғида алақачон абадий йўқотилган. Меҳнат совет кишиларининг шон-шараф иши бўлиб қолган. Меҳнатсевар совет хотин-қизлари эркаклар билан тенг ҳуқуқда маданий, фаровон ҳаёт кечирмоқдалар, коммунизм жамияти қурилишида актив қатнашиб, жамиятимиз учун фойдали янгиликлар яратмоқдалар¹.

Мактабда суҳбат методи билан ўтганларни такрорлаш, шубҳасиз, ўқувчиларнинг асар мазмунини кенг, чуқур тушуниб олиш-

¹ «Ўқитувчилар газетаси», 1958, 9 май.

ларига ва уни узоқ вақт хотирада сақлаб қолишларига ёрдам беради. Яна шунинг эслатиш зарурки, мактабда «Қутлуғ қон» романининг бадий хусусиятлари юзасидан берилган маълумотларни мустақамлаш, чуқурлатиш, кенгайтириш ҳам ўқитувчидан пухта тайёргарлик, алоҳида маҳорат талаб қилади. Чунки романининг бадий хусусиятини ўрганиш орқали ёзувчининг катта таланти эгаси экани, зўр бадий маҳорати, совет адабиётида тутган ўрни аниқланади. Бизнингча, «Қутлуғ қон» романининг бадий хусусиятларини такрорлаш учун унинг композицияси, Ойбекнинг портрет чизишдаги маҳорати, пейзаж тасвиридаги усталиги, персонажлар нутқидаги индивидуаллик деган саволлар билан кифояланмай, қуйидагича қўшимча саволлар бериш лозим:

1. «Қутлуғ қон» романи сюжетининг ривожланиши.
2. Йўлчи, Петров, Шокир ота портрети тасвири орқали қандай ғоя ифодаланган? Мирзакаримбой портрети орқали-чи?
3. Ез, бор пейзажи (Мирзакаримбойнинг бори) билан қиш, шаҳар манзараси (халқнинг ночор авҳоли)ни таққосланг.
4. Мирзакаримбой, Абдишукур нутқидаги характерли ўринлардан мисоллар келтиринг ва тушунтиринг.
5. Роман чуқур лиризм билан суғорилган асар эканини тушунтиринг.
6. Романда халқ иборалари ва мақолларининг қўлланишини айтиб беринг.
7. Романдаги фразеологик ибораларга мисоллар топинг ва улар қандай ғояни ифодалаш учун хизмат қилганини айтинг ва бошқалар.

Ўқувчиларнинг бу саволлар юзасидан суҳбатга ҳозирланишлари учун уларга романининг бадий хусусиятларига доир айрим газета ва журнал материалларидан фойдаланишни тавсия этиш лозим. Агар ўқувчилар ўқитувчи тавсия этган материалларни топсалар ва ундан ижодий фойдалана олсалар, шубҳасиз, такрорлашдан қузатилган мақсад амалга ошади. Одатда, адабий кеча ва конференциялардан, адабиёт музейига экскурсия ва кино-театрларга боришдан ҳам такрорлаш мақсадида фойдаланилади. Умуман такрорлашнинг уюшқоқлик билан муваффақиятли ўтиши ўқувчилар билимини мустақамлайди, ўқувчилар нутқининг ўсишига, ёзма ишлари сифатининг яхшиланишига ижобий таъсир этади.

* * *

Ўқувчиларнинг ёзма ишларининг асосий турларидан бири ишодир. Иншо ўқувчиларнинг логик тафаккурини бойитишда, бадий завқ ва эстетик туйғусини ривожлантиришда, фикрларни изчил баён этиш маҳоратини оширишда, ёзма нутқ маданиятини ўстиришда катта роль ўйнайди. Шунинг учун ўқувчилар иншосига доим жиддий эътибор берилади.

М. И. Калинин Москва шаҳар, Бауман районидаги ўрта мактабнинг саккиз, тўққиз ва ўнинчи синф ўқувчилари билан бўлган кенгашта сўзлаган нутқида: «Ёмонроқ бўлса ҳамки, албатта, ўзингиз ёзганингиз яхшироқдир. Ўзингиз ёзган иншоингизни минг марта талаб ўзгартиш ва кўчириб ёзишга тўғри келса ҳам, майли, бунинг зарари йўқ, лекин сиз бундай қилишдан қўрқманг ва кучингизни

сира аяманг, бу сизни мустақил ишлашга ўргатади, мустақил ишлаш деганинг маъноси ҳам мана шунда»¹,— деган эди.

Одатда иншонинг содда, элементар формалари бошланғич синфлардан бошланади ва аста-секин мураккаблаша боради. 8—10-синфларга келиб иншоларнинг тематикаси, мазмуни, характери яна мукаммалашади. Бу синфларда ёзувчининг ҳаёти ва ижодини ўрганишга киришишдан бошлаб иншо ёзишга ҳозирлик кўрилади. Ўқувчилар ёзувчи ижодини ўрганиш жараёнида текст билан, айрим образларга характеристика бериш плани билан танишадилар. Асарнинг композицияси, тасвирлаш воситалари ва тили юзасидан иш олиб борадилар. Баъзан ўқувчилар факультатив машғулотларга иштирок этиш натижасида яна кўпгина материаллар билан таниша борадилар. Булар, албатта, ўқувчилар билимини бойтади. Шу сабабли иншоларни қисқа муддат ичида тайёрланиб бажариладиган иш деб қараш тўғри бўлмайди. Мактаблар учун тузилган адабиёт программасида юқори синфларда ўтказиладиган иншолар олдига катта талаблар қўйилади. Унда: 1) ўқувчи ўз фикрини мантиқий жиҳатдан тўғри ва изчил равишда баён эта билиши (темадан четга чиқмай план бўйича ёза олиши); 2) ўз фикрини далиллар билан исбот қила билиши; 3) хулосалар чиқариши, фикрни умумлаштира олиши; 4) ўз фикрини грамматик ва стилистик жиҳатдан тўғри ифодалай олиши талаб этилади.

Тошкент шаҳридаги 22-мактабда ўқувчиларнинг Ойбек ижоди юзасидан иншолар ёзишдаги ишларидан баъзи намуналар келтирамиз.

Ўқитувчи 9- ва 10-синф ўқувчиларига йил бошидан план ва цитата дафтарлари туттиради. Айрим темалар юзасидан содда ва мураккаб план тузиб, уни ўқувчиларга ёзиб олишни тавсия этади, сўнг бир неча иншо темаларини тақдим этиб, уларга уйда план тузишни топширади.

Чунончи: ўқитувчи «Қутлуғ қон» романидаги Гулнор образи» темасидаги иншонинг мураккаб планини туздиринг учун, аввал мазкур темани ўтиш даврида ўзбек хотин-қизларининг ўтмишдаги аянчли аҳволи ва унинг романда акс этганлиги ҳақида маълумот берган. Гулнорнинг ўзига хос характерли хусусиятларини ўқувчиларга тушунтирган. Гулнор образини Нури образига таққослаган. Ниҳоят, совет даврида меҳнаткаш хотин-қизлар бахтли, фаровон ҳаётга эришиб, жамиятимизнинг тенг ҳуқуқли онгли аъвосига айланганликлари ҳақида маълумот бериб, темага яқун ясаган. Сўнг шу теманинг мураккаб планини тузиб келишни ўқувчиларга топширган. Бу вазифани бажаришдан олдин темага оид дарсликдаги ва қўшимча материалларни ўқиш ва Гулнорнинг айрим характерли сўзларини ёдлашни ҳам топширган. Навбатдаги адабиёт дарсида ўтган тема сўралар экан, ўқувчилардан бири доскага чиқиб тузган

¹ М. И. Калинин. Коммунистик тарбия ва таълим тўғрисида, Тошкент, 1953, 147-бет.

² «Совет мактаби», 1955, № 9, 31—32-бетлар.

планини ўқийди, айрим нуқсонлари бошқа ўқувчилар томонидан тузатилади. Бу усул ўқувчиларнинг ёзма ишлар учун план тузиш малакасини оширишга катта ёрдам беради. Уқитувчи болаларни иншо мазмунига мос эпиграф танлай олишга ҳам ўргатган. Шу мактаб ўқувчиси Т. М. Гулнор образи характеристикаси учун қуйидагича план тузган:

Тема: Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Гулнор образи

I. Кириш.

Ойбек — йирик прозаик ёзувчи.

II. Асосий қисм:

1. «Қутлуғ қон» романининг темаси ва ғояси.
2. Ўзбек хотин-қизларининг ўтмишдаги хўрланган, жабрланган ҳаёти ва унинг «Қутлуғ қон» романида акс этиши.
3. Романдаги Гулнор образига характеристика:
 - а) Гулнор — ўтмишда эзилган мазлум ва ҳуқуқсиз ўзбек хотин-қизларининг типик вакили;
 - б) Гулнор — чинакам муҳаббат ва соф қалб эгаси;
 - в) Гулнор — меҳнатсевар қиз;
 - г) Гулнор — зулмат ҳукмронлигининг қурбони.

III. Хулоса:

1. «Қутлуғ қон» романининг тарбиявий аҳамияти.
2. Севиқли шоир ва моҳир ёзувчи Ойбек ижодини ўрганамиз. Энди ўқувчи Х. Йўлдошевнинг «Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи образи» темасида ёзган иншосини айнан келтира-миз.

Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи образи

П л а н .

I Кириш: Ойбек — ўзбек совет адабиётининг йирик прозаиги.

II Асосий қисм: 1. «Қутлуғ қон» романининг темаси ва идеяси.

2. Асардаги Йўлчи образига характеристика:

- а) Йўлчи — содда ва меҳнатсевар шахс;
- б) Йўлчи — чин қалб эгаси;
- в) Йўлчи — инсонпарвар;
- г) воқеаларнинг ривожланиши билан Йўлчи онгининг ўсиши;
- д) Йўлчи онгининг ўсишида рус ишчиси Петровнинг роли;
- е) Йўлчи — исёнкор шахс.

3. Романни яратишда Ойбекнинг рус ва ўзбек классик адабиёт-тидан таъсирланиши.

III Хулоса: «Қутлуғ қон» романининг тарихий-тарбиявий аҳамияти.

Самимий, гўзал лирик шеърлари, «Уч», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Дилбар — давр қизи», «Темирчи Жўра» каби йирик поэтик асарлари билан оммага манзур бўлган ўзбек халқининг атоқли фарзанди Ойбек ўзбек совет адабиёти-ни «Қутлуғ қон» «Навоний», «Олтин водийдан шабадалар», «Нур қидириб» каби дурдоналар билан бойитган талантли прозаик ҳамдир. У ўзининг юксак бадиий маҳорат билан яратган бу асарларида кўҳна ўтмишни, виждонсиз бойларнинг разил қилмишларини, меҳнаткашларнинг аянчли аҳволини, уларнинг Октябрь революциясидан сўнггина чинакам бахт ҳавосидан баҳраманд бўлаётганликларини, уларнинг ҳозирги озод турмушини ёрқин бўёқларда, юракни тўлқинлантирувчи ҳислар орқали ифодалай олган. Ана шу бахт учун курашни, бу кураш йўлида кўплаб қон тўкилганини аниқ кўрсатиб бериш «Қутлуғ қон» романининг асосини ташкил этади.

Бу асар, Ойбекнинг биринчи йирик романи бўлишига қарамастан, ўзбек совет адабиётининг энг нодир асарларидан биридир. Икки синф орасидаги қарама-қаршиликлар асарнинг конфликтини ташкил этади. Асарда эзувчилар — Мирзакаримбой, Ҳакимбойвачча, Салимбойвачча, Тантибойвачча; эзилувчилар — Йўлчи, Гулнор, Ермат, Шоқосим, Шокир ота, Қоратой образлари зўр бадиийлик билан чизиб берилган. Бойларнинг меҳнаткашлар устидан қилаётган эксплуатацияси кучайганини, бунга қарши меҳнаткашларнинг шиддатли курашларини социалистик реализм методи асосида тасвирлаб бериш «Қутлуғ қон» романининг темасидир. Асардаги энг ёрқин образлардан бири меҳнаткашлар вакили Йўлчи образидир.

Эзувчи Йўлчи образи орқали Октябрь революцияси арафасида деҳқонларнинг аянчли аҳволини, уларнинг зулмга қарши исён кўтарувчи шахслар бўлиб етишяётганини тасвирлади. Йўлчи қишлоқдаги бир парча еридан айрилиб, шаҳарга, тоғаси Мирзакаримбойнинг уйига иш қидириб келади. У ҳали содда, камтарин. Унинг сўзларидан тор дунёқарashi сезилиб туради. У биринчи кунидек тоғасининг оиласи билан ўзининг ўртасида катта фарқ борлигини сезади, ammo тоғам-ку, ҳаммадан юлса ҳам, мендан юлмас, деб ўйлайди. Йўлчи бойниқиди тоғандан то қоронғигача зўр бериб ишлайди. Жазирама иссиқда тўнка ковлайди, тош каби қотган ерни чопади, ўтин ёради. У меҳнат билан пул топишни ҳаммадан афзал кўради. У виждонни, номусни пулдан, буюмдан юқори кўяди. Тантибойвачча Йўлчига: «Пулдорга эгил! Улар бошининг слайдилар»,— деганда, Йўлчи унга кескин жавоб қайтаради: «Йингитнинг юраги, номуси, одамгарчилиги пулдан азиз, пулдан юқори эмасми? Оз бўлса ҳам пешана терим билан топаман, суктойлик, мўлтонликка сира юрмайман». Йўлчи соф қалб эгасидир. У батрак Ерматнинг қизи Гулнорни бутун вужуди билан севади. Йўлчининг Гулнорга бўлган муҳаббати самимий ва бегубор. У ўз севгисига умрбод содиқ бўлиб қолади. Лекин пул ҳукмронлик қилаётган даврда Йўлчининг бахтли ҳаётга эришиши мумкин эмас эди.

У бойнинг уйда ўзига ўхшаш оғир ҳаёт кечираётган, усти кийимга, қорни ошга ёлчимаётган меҳнаткашларни кўради. Бойнинг уйдаги разилликлар, айниқса, Шоқосимнинг ҳеч ҳақсиз ҳайдаб юборилиши Йўлчида бойларга нафрат ҳиссини уйғота бошлайди. Йўлчи атрофдаги барча меҳнаткашларнинг оғир ҳаёт кечираётганини кўради. У боққол томонидан алданган деҳқоннинг аянч аҳволини кўриб, унга ачинади ва турмуш ҳақида фикр юрита бошлайди: «Ажаб дунё экан! Ҳар ерда деҳқоннинг иши чатоқ! Ери бўлса, улови йўқ. Улови бўлса, ери йўқ. Кўпида иккиси ҳам йўқ». Унинг онгининг ўсишида ва бойларга нафрати ортишида энг асосий туртки — бутун вужуди билан яхши кўрган севгилиси Гулнорнинг бой томонидан хотинликка олинishi бўлди. У энди бутун бойларга қарши актив курашувчи сифатида майдонга чиқади. Йўлчи ўз бахтининг тортиб олган золимларга қарши аёвсиз, онги тўла етишмаганлиги сабабли стихияли кураш очади. Бунинг натижасида уни қамоққа оладилар. Йўлчи қамоқда рус революционер Петров билан учрашади, бу учрашув Йўлчининг ҳаётида катта ўзгаришлар ясади. Петров Йўлчига озод ҳаётга чиқиш йўлларини ўргатди, ундаги бойларга бўлган нафратни янада алангалатиб юборди. Йўлчи Петровдан ўзи тушунмаган бир неча савоаларга жавоб олди, бахтга эришиш учун бутун эзилганлар қўлига қурол олиши кераклигини ўрганди. Йўлчи энди ҳаққий революционер бўлиб етишган эди. У халқ орасида бойларнинг разиллигини фош қилиб ташлайди ва халқни бойларга қарши курашга ундай бош-

лайди. У 1916 йил кўзғолонида халқнинг етакчиларидан бири бўлиб қатнашди ва халқнинг озодлиги йўлида ўз қонини ҳам аямади.

Ойбек ўз асарини юксак бадийлик даражасига кўтаришда рус адабиётидан унумли фойдаланди. Етук образлар яратишни буюк рус сўз усталари Горький, Тургенев, Гоголдан ўрганди. Йўлчи образи Горькийнинг «Она» романидаги П. Власов образига яқин туради. Фарқ шуки, Йўлчи онгининг ўсишида ҳаёт мактаб бўлди, П. Власовни эса партия тарбиялади, лекин ҳар иккаласи ҳам халқ бахти учун курашадилар. Шу билан бирга, Ойбек ўзбек классик адабиётидан ҳам ўрганди. Йўлчи образи Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Бой ила хизматчи» драмасидаги Гофир образига ўхшаш, унинг такомиллаштирилгани ва юксак бадийлик даражасига кўтарилганидир.

«Қутлуг қон» романи ғоят катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Асар Йўлчининг ўлими билан тугаган бўлса ҳам, меҳнаткашларнинг ғалабасига ишонч руҳи билан ёпилади. Асар биз ёшларни ўтмишнинг тарихий воқеалари билан таништиради, бахтли ҳаётнинг осонлик билан келмаганини, кўп қон тўкилиши бадалига фаровон ҳаётга эришганимизни тушунтиради. Революциягача яшаган меҳнаткашларнинг оғир аҳволини ҳикоя қилади, бизнинг кўз олдимизда капиталистик тузумнинг разилликларини фош қилиб ташлайди, бизда ёски тузумга нафрат ҳисларини тўқинлантиради. Асар ўзбек совет адабиётининг ютуғи бўлиб майдонга чиқди ва бутун совет халқларининг ҳурматига сазовор бўлди; чунки ундаги образлар орқали халқни, Ватани севиш, рус халқига миннатдорчилик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, виждонлилик ғоялари юксак бадийлик билан ифодаланган.

Маълумки, икки соатлик дарсда бир неча образга, баъзан айрим образга атрофлича мукамал характеристика ёзиш мумкин эмас. Шу жиҳатдан қараганда юқоридаги каби иншоларнинг планида жуда кўп масалалар юзасидан мулоҳаза юритиш мўлжалланади. Албатта, ўқувчи қисқа муддат ичида уларнинг ҳаммасига тўла жавоб бера олмайди. Шунинг учун иншо ёзишга берилган вақтни ҳисобга олиб, асосан ўша образнинг асосий хусусиятларини очиш кўзда тутилиши маъқул.

Ўрта мактабларда ёзиладиган иншоларнинг энг мураккаби қиёсий характеристика типигаги иншолардир. Бу ишга киришишдан аввал алоҳида тайёргарлик кўриш талаб этилади. Одатда, дастлаб цитата танлаш, суҳбатга ҳозирланиш топширилади. Суҳбатдан сўнг план тузиш, эпиграф танлаш ҳам эслатилади. Иншо ёзилаётганда, ўша эпиграф ва цитаталардан фойдаланишга рухсат этилади (бу ўринда таълимий ва машқ иншои кўзда тутилади). Чунки ўқувчи иншо ёзиш жараёнида аниқ цитаталар қўламас экан, ёзма иши қуруқ, асосиз гаплар йиғиндисидан иборат бўлиб қолиши табиий. «Ўқувчилар иншода,— дейди К. Д. Ушинский,— мумкин қадар мустақиллик кўрсатиб ўз фикрларини оғзаки ва ёзма равишда ифода қилишлари керак, аммо, иншо қуруқ тайёр жумлалар тизмаси бўлмаслиги керак»¹.

Тажриба шуни кўрсатдики, кўпинча ўқувчилар ёд билган фактларини ҳам мукамал ёза олмайдилар ёки бузиб, хатоларга йўл қўйиб кўчирадилар. Натижада ўқувчилар иншосидаги хатоларнинг кўпчилиги цитата (факт)лар ҳисобига тушади. Атоқли педагог Н. К. Крупская китоб устида ишлашни В. И. Лениндан ўрганишга

¹ К. Д. Ушинский. Таълим ва тарбия ишлари ҳақида, Тошкент, 1952, 92-бет.

маслаҳат беради: «Лениннинг ажойиб хотираси бўлишига қарамасдан, у ўз хотирасига ишонмас эди. У ҳеч вақт фактларни ёда-қасига, «тахминан» келтирмай, уларни жуда аниқ баён қилар эди»¹.

Бизнингча, Н. К. Крупскаянинг бу қимматли фикрлари иншо ёзувчи мактаб ўқувчиларига ҳам тааллуқлидир.

Ўқувчилар иншосини кузатиш натижасида яна шу аниқландики, бир-бирига яқин план ва цитатадан фойдаланишга руҳсат этиш айрим иншоларда қисман мазмунан ўхшашликни юзага келтирса ҳам, аммо ўқувчининг «кириш» баёнида, цитаталарга берган изоҳида, хотима қисмида, тили — стилида ўзига хос хусусиятлар мавжуд бўлар экан. Айниқса, иншонинг лирик хотимали бўлиши ўқувчилардаги мустақилликни равшан кўрсатади. Қисқаси, иншонинг муваффақиятли чиқиши ўқувчиларнинг билим савиясига, нутқ маданиятига, адабий текстни ҳалол, жиддий, қунт билан ўрганишига, умумлаштирувчи суҳбатга алоҳида ҳозирлик кўриб келиб унга актив қатнашишларига боғлиқ.

Қуйида Тошкент шаҳридаги 15-мактаб ўқувчиси З. З. нинг Гофир ва Йўлчи онгининг композицион динамик ривожланиши ҳақида ёзган уй иншосини келтирамиз.

Ҳ. Ҳакимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасидаги Гофир ва Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи образларига қиссий характеристика.

«Биз ўтмишни қанчалик яхши билсак, ҳозирги кунда яратилаётган ишларнинг буюк аҳамиятини шунчалик тез, чуқур ва шодиёна тушунамиз».

(А. М. Горький.)

И н ш о н и н г п л а н и

- I Кириш: 1. Драма ва романинг асосий темаси.
2. Меҳнаткашларнинг революциядан олдинги аҳволи.
- II Асосий қисм: Гофир ва Йўлчи — динамик образ.
1. Гофир ва Йўлчи — содда, камтарин йигитлар.
2. Уларнинг меҳнатга муносабати.
3. Самимий муҳаббат эгаси бўлиш кишининг энг яхши фазилаати.
4. «Ажаб дунё экан! Ҳар ерда деҳқоннинг иши чатоқ...»
5. «Токайгача эзиламиз... шу вақтга давр эшитдим, чидадим, энди-чи? Йўқ!»
6. Гофир ва Йўлчига рус большевикларининг таъсири.
7. «Ҳақиқат букилар, лекин синмас!».
- III Хулоса: Ҳамза ва Ойбек ижодининг тарбиявий аҳамияти.

¹ Н. Крупская. Китоб устида ишлашни ўрганинг. «Совет Ўзбекистонинг маданияти», 1957, 30 январь.

Биринчи ўзбек драматурги Ҳамза Ҳакимзодиннинг «Бой ила хизматчи» драмасида ўзбек меҳнаткашларининг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан илгариги турмуши тасвирланади. Драмага меҳнаткашларнинг революция арафасидаги ҳаёти, бой, рўхоний ва чиновникларга қарши олиб борган кураш ва бу курашда уларнинг синфий онгининг ўсиб бориши асосий тема қилиб олинган. Шунингдек, талантил шоир, улкан адиб Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романига меҳнаткашларнинг оғир, машаққатли ҳаёти, эксплуататорларга қарши нафрат, ғазабининг ўсиб бориши, ниҳоят, 1916 йилги миллий озодлик кўзғолони асосий тема қилиб олинган.

Маълумки, ўзбек меҳнаткашлари Октябрь социалистик революциясига қадар қашшоқлик билан ҳаёт кечирар, чоризм ва маҳаллий мулкдорлар, суд-хўрлар зулми остида эзилар эдилар. Бу даврда қишлоқлардаги камбағал деҳқонлар эксплуататорлар қўлида таланиб, ерсиз қолиб чоракорга, шаҳар ҳунарманд камбағаллари оч-яланғоч, уйсиз-жойсиз қолиб гадога айланмоқда эдилар. Улар деярли ҳамма нарсадан маҳрум, аёллар эса мутлақо ҳуқуқсиз эдилар.

Ҳамза ва Ойбек ўз асарларида мана шундай ҳаётни тасвирладилар, адолатсизлик, зулмга қарши озодлик учун кўтарилишларни кўрсатдилар.

Драма ва романнинг бош қаҳрамонлари Ғофир ва Йўлчи динамик образлардир. Улар дастлабки даврда содда, камтарни, уятчан, итоаткор йигитлар эдилар. Солиҳбой тўйда қилинган харажатларни икки-уч баравар ортиқ кўрсатиб, хизматкори Ғофирнинг устига қўяди. Ғофир бундай ноинсофликни англама ҳам, қатъий қаршилик кўрсатмай, «қулуқ, бой ота, қулуқ» деб туради. Йўлчи эса «яхши ишласам, чакки бўлмас, бой тоғам инсофли одам бўлса керак», деб айёр, муғамбир Мирзакаримбойдан шафқат кутади. Ғофир Солиҳбой даргоҳида. Йўлчи Мирзакаримбой қўл остида кечаю кундуз, қишин-ёзин, ҳалол, астойдил ишлайдилар. Бойларнинг пулига пул, давлатига давлат қўшадилар, аммо ҳузурини текинхўр, сояпарвар бойлар кўради.

Бир парча еридан ҳам ажраган меҳнатсевар Йўлчининг жадид Абдишукур билан суҳбат вақтида юракдан айтган сўзлари характерлидир. «Мен ер қайдашни, кетмон чопишни яхши кўраман. Ерни яшнатишга ҳам анча моҳирман. Лекин, қани бир парча ер? Қишлоғимизда ҳам йўқ, шаҳарда ҳам йўқ!»

Ғофир вафодор Жамилани, Йўлчи гўзал Гулнорни севади. Бироқ, икки гул ўртасида қақир тиканак пайдо бўлади. Ҳар икки бой икки жуфт ёшнинг севгисига чангал солади. Ғофир билан Солиҳбой, Йўлчи билан Мирзакаримбой ўртасидаги кескин конфликт, асосан, мана шу ердан бошланади.

Ғофир ўз севгилиси Жамилани зўрлаб тортиб олмоқчи бўлган бойдан бениҳоя нафратланади, ғазаб учқунлари алангланади. У: «Мени нега қийнайси? Нечун ўртанган, лаҳча чўр бўлиб ёнган юрагимни тирнайси?» дейди. Ҳар қанча жафо кўрса ҳам, ўз севгисидан қайтмасликка, уларга ялинмасликка қасамёд қилади.

Ўз севгилисининг ўғирланганини эшитган Йўлчининг ғзаби ошади, «икки қоши ўртасидан бош томонга тик кетган томир ўрта бармоқ йўғонлигида бўртиб чиқади». Қани энди, шу дамда ҳақиқатга ёт бўлган бу ҳаётни, шафқатсиз замонани оёқ остига олиб мажақлаб ташласа.

Йўлчи мураккаб йўлни босиб ўтади. Бой тоға оиласидаги бузуқликлар, камбағал деҳқоннинг боққол томонидан алданиши, бойваччаларнинг ноинсофлиги, жадид Абдишукур сингари кишиларнинг сотқинлиги, Шоқосимнинг аянчли аҳволи Йўлчининг онгида катта ўзгариш ясади. Меҳнаткашлар билан бойлар ўртасидаги фарқни яхши англаб олишга ёрдам беради. Натижада бой, амалдорлардан бениҳоя нафратланади. У одамгарчиликни ҳамма нарсадан юқори қўяди. Бойнинг оиласидан ҳам шу одамгарчиликни кутган эди. Аммо у бу оилада уни кўрмади. Теъза хато қилганини англади. Йўлчи камбағал деҳқон ва шаҳар меҳнаткашларига нисбатан доимо самимий муносабатда бўлди, уларни қўлидан келганича ҳимоя қилди.

Ғофир бой хонадондагиларнинг айёрлигини, бузуқлигини, қотиллигини кўради. Гулбаҳор ва унинг боласининг ўлимига сабабчи бўлганлар унинг кўз олдида «юзи қасосбининг болтасидан хунуқ бўлган» жаллоддек кўринади.

Ғофир ва Йўлчи шу тариқа ҳаётдан сабоқ оладилар, ўсадилар, ўзгарадилар.

Бир неча кунлар бўлдики, Йўлчининг орзулари поймол бўлган. У бой ҳодонидан узоқлашган.

Ҳақини талаб қилиш учун келган Йўлчини кўрган Мирзакаримбой асабий бир тусга киради:

— «Қаердасан, хароми? Бу ёқда шунча ишни бувингга ташладингми? Сендай йигит асрагандан кўпак асраган яхши!..

— Бақирманг,— деди хўмрайиб Йўлчи,— шу вақтга давр эшитдим, чидадим, энди-чи? Йўқ!

Мирзакаримбойнинг кўзларида заҳар ёниб кетди:

— Сенга бу тилни қайси қизталоқ берди!

— Зулмингиз берди!»

Бу диалогдан маълум бўладики, Йўлчи ўсган, ўзгарган, сиёсий тузумнинг моҳиятини анча кенг тушунган. Замонадаги зулм, хўрланиш, ҳақорат уни мардона курашга отлантирган. Йўлчидаги бу кайфиятлар ёлғиз Мирзакаримбойга нисбатан эмас, умуман, эксплуататорларга қарши нафратнинг намунаси эди.

Ўз севгисида маҳкам турган Ғофир домла, имом, қозиларнинг ҳийла-найрангларига алданмайди, «пул, мол йўлида ҳалок бўлгандан кўра, ишқ-муҳаббат йўлида ҳалок бўлиш кишига катта бахт» деб билади. Ҳақиқатни букиб, бойни ҳимоя қилганлардан ғоят нафратланади, жирканади, уларни бўриларга ўхшатади. Шариат пешволарининг разилликларини, тухмат-бўхтонларини дадил туриб фош қилади.

Ғофир ўзининг иқтисодий қийналиши, руҳан азобланиши, жафо чекишига қарамай, уларга бўйин эгмайди, номусини тоза тутади. Ўз севгилисига содиқ бўлиб қолади. Уни бу йўлдан на шариат, на зиндон ажрата олмайди.

Ғофир ва Йўлчилар ўз муҳаббатини, виждонини, ор-номусини сотишдан, бойларга ялинишдан, тиз чўкиб яшайдан, йигитлик номусини ерга букишга ундовчи насиҳатлардан нафратланадилар.

Ғофир ўз хотини Жамилани қандай севса, Йўлчи ҳам ўз севгилиси Гулнорни шундай севади. Улар бу севгини умрлари охиригача пок сақлайдилар. Улар ҳалол меҳнат билан кун кўришга одатланганликлари учун меҳнат билан топган нарсаларини ҳар нарсадан афзал кўрадилар. Бу ғоялар Ғофирнинг қови-домлааларга, Йўлчининг Тантибойваччага берган жавобида яққол кўринади.

Ғофир қанчалик азоб чекмасин, келажакдан умидвор бўлади, у турмушнинг барча томонларини синаб кўради. Ким дўст, ким душман эканини англайди. У ўзи каби жафокаш халқнинг оғир аҳволига қайғуради. Ғофир тухмат билан қамалади, ноҳақ калтакланади, аммо зolimларга эгилмайди. Ҳақиқат букилса ҳам, лекин унинг синмаслигига қатъий ишонади. Ўз севгилисини қутқаришни сўраб ҳокимга ялинган Жамилага: «Жамила! Жамила! Бас! Тур ўрнингдан! Агар сен мени севсанг, агар муҳаббатинг чин бўлса, тиз букма, ялинма бу итларга! Кўкрагингни баланд кўтар! Жамила, тиз чўкиб яшагунча, тик туриб ўлмоқ яхшироқ!»— дейди.

Демак, Ғофир иш, кураш давомида ўсади, чиниқади. У секин-аста хўжайин ва бутун бойлар, руҳонийлар ва подшо чиновникларининг барини ўзи ва барча меҳнаткашларнинг синфий душмани эканини англайди. Ўз севгилиси Жамилани ҳам уларга итоат қилмасликка чақиради, қўл кучи билан кун кўрувчи яланғоч чорикорлар, оч, гадо, бошпанасиз қосиблар — бечораларни «менинг дўстларим» деб атайди, ўзини улар билан ҳамнафас деб билади.

Бой, амалдорларга итоат этмаган Ғофирни тухмат билан ноҳақ сургун қиладилар. Киши шаънига доғ тушироқчи бўлган бойваччалардан ғазабланган Йўлчини турмага қамайдилар.

Ғофир Сибирда, Йўлчи турмада рус революционерлари билан танишадилар. Улардан насиҳатлар оладилар. Ғофирга Алексей, Йўлчига Петров йўл кўрсатади, раҳбарлик қилади. Натижада уларда революцион тушунча ўсади, ривожланади.

Йўлчи турмадан қочгандан сўнг дўстлари олдига келади. Ҳақиқатни уларга англатишга ҳаракат этади, «жамини меҳнаткашлар яктан бўлиб чиқса, бойларни ва қонхўр Николайни ағдариб ташлаш аниқ» эканини уқтиради. 1916 йилги миллий озодлик ҳаракатида раҳбарлик қилади. Халқни зулм занжирларини узиб ташлашга чақиради.

Бу иккала асарда революциядан олдинги ўзбек меҳнаткашларининг муд-

ҳиш аҳволи, ҳақоратланиши, эзилиши, жафо чекиши ва озодлик учун кураши ифодаланган. Иккала асарда ҳам икки синф ўртасидаги зиддият кескин тус ола боради. Драма ва романда курашнинг ижтимоий, шахсий, оилавий, фикрий, руҳий кўринишлари реал тасвирланади.

Драма Гофирнинг сургуи қилиниши, Жамиланинг ўлими билан тамомланса ҳам, кишида ҳақиқатнинг ғалаба қозонишига тўла ишонч уйғотади. Гофир Сибирда рус революционерлари билан биргаликда зулм кишанларини парчалаб, ўз юртига қайтади.

Йўлчи озодлик йўлида қон тўқади, аммо унинг қони беҳуда кетмайди. У қон — энг муборак қон, энг қутлуғ қон. Йўлчи ўзи учун эмас, халқ учун, юрт учун қон тўқди. Романнинг сўнггидаги «уфқларга қон каби тоза, қизил шуълалар югурди» деган символик иборада революция, озодлик ўз ифодасини топган. Асар чуқур оптимизм билан яқунланади.

Асарда тасвирланганидек, Гофир ва Йўлчини турмуш мактаби ўстиради, чиниқтиради. Улар исёнкор йигитлар бўлиб етишадилар. Гофир ва Йўлчидаги катта ўзгаришлар, мардона кўтарилишлар умуман меҳнаткашлардаги ўзгариш эди.

Ҳамза ва Ойбек Гофир ва Йўлчи синфий тушунчасининг динамик равишда ўсиб боришини бадий юксак маҳорат билан реалистик суратда тасвирлайдилар.

Бу икки асар бизда эксплуататорлик тузумга чексиз нафрат, озод, социалистик ҳаётимизга самимий муҳаббат туйғуларини яна кучайтиради.

Биз ёшлар Ҳамза ва Ойбек каби атоқли ёзувчиларнинг асарларини севиб ўқиймиз, ундан ўрганамиз, асар қаҳрамонларининг энг яхши хислатларидан ўрнак оламиз. Бизлар мактабда билим, тарбия олоқдамиз. Қалбимизда юксак орзулар — социалистик Ватанимизнинг гигант қурилишларида актив иштирок этиш, меҳнат муваффақиятларига эришиш орзуси жўш урмоқда. Бизга меҳнат шон, шараф иши, қаҳрамонлик иши деб таълим берадилар. Биз бунга тўла амал қиламиз. Бизга бахтли, қувноқ ҳаёт, илм олиш, меҳнат қилиш, дам олиш ҳуқуқини берган жонажон Партия ва Ҳукуматимиздан чексиз миннатдормиз.

* * *

Мулоҳазаларимизнинг сўнггида яна бир нарсани эслатамиз. Маълумки, Ойбекнинг китоблари дунёнинг ҳамма томонларига тарқалган, шу сабабли Ойбек китобхонлари беҳисоб дейилади. Мамлакатимизда эса, Ойбекнинг китоблари етиб бормаган бирон шаҳар, район бўлмаса керак. Ойбекнинг китобхонлари бугун ёш — мактаб ўқувчиси бўлса, эртага ишчи, колхозчи, инженер, врач, ўқитувчи... Ойбекнинг китобхонлари ишлаб чиқаришнинг қайси соҳасида бўлмасин, унинг асарларини севиб, муҳаббат билан ўқийди. Чунончи: Фарғона шаҳридаги 1-ўрта мактабнинг Ленин орденли ўқитувчиси М. Иброҳимова шундай ёзади:

«Севимли ёзувчимиз Ойбек асарларида ўз келажагига қаттиқ ишонган, мақсад йўлидаги қийинчиликларни, тўсиқларни матонат билан енгаётган қаҳрамон кишиларимиз ёрқин гавдаланади. Улар асарда ёрқин, жонли ҳаракат қилади. Шахсан мен, Ойбек асарларини ўқиганда, асар қаҳрамонлари билан бирга яшайман».

Ильич номидаги Тошкент тоғ-руда ремонт заводи қозон цехининг слесари Боқи Ҳамидов ёзувчига ҳурматини, китобга муҳаббатини, орзу-истакларини қуйидагича ифодалайди:

«Оналар ўз болалари ҳақида одатда: ўн та бўлса ҳам, ўрни бошқа дейишади. Мен ҳурматли Ойбекнинг романларини шунга қиёс қилоқчиман: «Навоний», «Қутлуғ қон», «Олтин водийдан шабадалар»... Булардан ҳар бирининг маънавий ҳаётдаги ўрни бошқа-бошқа, ҳар бирининг ўз хизмати бор. Буларнинг ичиде менга айниқса ёққани оғам Йўлчи ҳақидаги тарихий қиссадир. Ҳа, оғам дейман

Йўлчини. Чунки, мен унинг қутлуғ қони тўкмаган кунларда эмас, балки хўжалик тузиш йилларида турмаган совет ёшларидан бириман.

Хўжакентлик содда, уятчан, камтарин бир йигитнинг туз-насиба ахтариб Тошкентга келиши ва бойнинг остонасида аччиқ кун кўриши ҳақида, Йўлчининг пок муҳаббати ва ҳаёт саргузаштлари ҳақида, қамоқда рус мастеровий Петров билан танишуви ва унинг учун янги, ёрқин, улуғ бир дунё очилиши ҳақида ўзбек совет адабиётинида ҳеч ким Ойбекчалик ҳаяжонланиб, гўзал қилиб куйлаган эмас. Одамлар орасида, ҳатто, бизнинг заводдаги кекса ишчилар орасида ҳам революциягачалик ҳаёт йўли Йўлчиникига жуда ўхшашиб кетадиган ёки Йўлчиникини тақрорлайдиган кишилар оз эмас. Касбдошимиз Шотурсун Шонсаевни олсак, революцияга қадар мардикорлик қилган, Маҳмуд Тожиёв ёса қарол бўлган экан. Бинобарин: «Қутлуғ қон» ҳаётдан олинган, ҳаёт ичида турмаган асардир.

Яқинда мен «Қутлуғ қон»га яна бир қур кўз югуртириб чиқдим. Ҳислар яна тўқинланди. Яна ўша китобхоннинг севиқли кишилари темирчи Қоратой, маҳсидўз Шокир ота ва Унсин, қирғиз Уроз...

Ҳурматли Ойбек, мен ва мен каби китобхонлар «Қутлуғ қон» нинг давомини кутмоқдамиз. Йўлчи образи бизни ўзига қанчалик қизиқтирган бўлса, Йўлчининг тарафдорлари — Шокир ота, Унсин, Қоратой ва Урозларнинг тақдирлари ҳам бизни шунчалик қизиқтиради.

Халқ тилаги, халқ муҳаббати Ойбекнинг ижодига янги жўшқинлик берсин. Ойбек ҳаётларини яна ҳам баланд парвоз қилдирсин!¹

Бундай мисолларни, педагогик иш тажрибаларни яна кўплаб келтириш мумкин. Ўйлаймизки, ушбу темани ёритиш ниятида юритилган фикрлар, келтирилган мисоллар санъаткор Ойбек ижодининг зўр эстетик таъсирини, катта тарбиявий аҳамиятини қисман бўлса ҳам кўрсатиб, адабиёт ўқитишининг яна ҳам яхшиланишига ёрдам беради.

¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1955, 31 май.

ИНШО ВА УҚУВЧИЛАР ДОКЛАДИ УЧУН ТЕМАЛАР

1. «Қутлуғ қон» романининг ғоявий мазмуни.
2. Йўлчи — динамик образ.
3. Йўлчи — ор-номусли азамат йигит.
4. Йўлчи — меҳнатсевар, инсонпарвар.
5. Йўлчи — ҳақиқат ва адолат талаб йигит.
6. Йўлчи — 1916 йилги қўзғолоннинг бирига раҳбарлик қилди.
7. Петров ва Йўлчининг дўстлиги.
8. Гулнор — меҳнатсевар қиз.
9. Ермат образига характеристика.
10. «Қутлуғ қон» романида шаҳар ҳунармандларининг образи.
11. Шокир ота ва Унсин.
12. Мирзакаримбой — феодал, бой савдогар образи.
13. Гулнор ва Нури образларига қиёсий характеристика.
14. «Қутлуғ қон» романида конфликтларнинг қўйилиши.
15. «Қутлуғ қон» романида 1916 йилги халқ озодлик ҳаракатининг ифодаланиши.
16. «Қутлуғ қон» романидаги камбағал меҳнаткашлар образига характеристика.
17. «Қутлуғ қон» — йирик социал полотно.
18. Гофир ва Йўлчи образларига қиёсий характеристика.
19. Жамила ва Гулнор образларига қиёсий характеристика.
20. Солиҳбой ва Мирзакаримбой образларига қиёсий характеристика.
21. Холмат ва Ермат образларига қиёсий характеристика.
22. «Қутлуғ қон» романининг бадний хусусиятлари (портрет, пейзаж тасвири, персонажларнинг нутқи).
23. Ойбек лирикасида социалистик қурилишимизнинг бадний ифодаланиши.
24. Ойбек поэзиясида оғир ўтмиш ва Октябрь ғалабасини мустаҳкамлаш учун кураш тасвири («Уч», «Темирчи Жўра»).
25. Ойбек ижодида Покистон прогрессив ёшлари образи («Нур қидириб» повести бўйича).
26. Ойбек поэзиясида болалар ҳаётининг ифодаланиши («Бобом», «Зафар ва Заҳро» ва бошқалар).
27. Менинг севикли қаҳрамоним («Олтин водийдан шабадалар» романи бўйича).
28. Китоб — билим манбаи (Ойбек ижоди бўйича).
29. «Болалик» повестида Мусо образи.
30. «Улуғ йўл» романида эски мактаб тасвири.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Абдуллаев А. Нур қидирганлар ҳақида повесть, «Ўзбекистон маданияти», 1959, 10 январь.
- Аброров А. «Қутлуғ қон» романидаги персонажларнинг тили ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, № 4.
- Аброров А. «Қутлуғ қон» романи. «Ўзбек совет адабиёти масалалари», Тошкент, 1959.
- Аброров А., Ҳайитметов А. Ойбек поэзияси ҳақида, «Шарқ юлдузи», 1955, № 5.
- Бать Л. Творческий путь Айбека, Айбек. Избранные произведения в двух томах, том 1, М., 1958.
- Бородин С. Шонли олтиш ёш. «Шарқ юлдузи», 1965, № 9.
- Гулям Г. Айбек литературовед, «Звезда Востока», 1955, № 8.
- Еқубов Ҳ. Ойбек, Адабий-танқидий очерк, Тошкент, 1959.
- Еқубов Ҳ. Улкан қалб эгаси. «Шарқ юлдузи», 1965, № 9.
- Жалолов Т. Қора ўтмишнинг ёруғ ойнаси, «Қизил Ўзбекистон», 1941, 18 апрель.
- Жирмунский В. О романе «Навон», «Звезда», 1946, № 7—8.
- Жўраев Ф. Зулматдан зиё. «Совет Ўзбекистони», 1966, 2 февраль.
- Константинова М. «Священная кровь» — произведение социального реализма, «Звезда Востока», 1955, № 7.
- Кошчанов М. Мастерство изображения характеров в романах Айбека, Ташкент, 1959.
- Леонов Н. Кровь Юлчи, «Звезда Востока», 1946, № 7—8.
- Лиходзиевский С. Узбекский исторический роман, «Звезда Востока», 1947, № 1.
- Мирвалиев С. Ойбекнинг «Нур қидириб» повести, В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг илмий асарлари, 20- китоб, 1960.
- Мирвалиев С. Ойбек поэзиясида Покистон халқлари ҳаётининг бадий ифодаланиши, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, № 2.
- Норматов У. Жанрнинг талаб ва имкониятлари. «Шарқ юлдузи», 1969, № 4.
- Ойбек. Таржимаи ҳол, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, № 1.
- Ойбек. «Навой» романини қандай ёздим, «Шарқ юлдузи», 1960, № 2.
- Олимжонов А. Покистон ҳақида повесть, «Тошкент ҳақиқати», 1958, 7 июнь.
- Олимжонов А. Ойбек романларида ижобий қаҳрамон образи, «Тошкент ҳақиқати», 1955, 29 май.
- Ортиқхўжаев М. «Қутлуғ қон» романида ижобий қаҳрамонлар тасвири, «Шарқ юлдузи», 1957, № 5.
- Павлов Л. Роман о Навои. «Литературная газета», 1946, 29 июнь.
- Рашидов Утқир. Ўзбек совет поэзиясининг йирик вақили, «Тошкент ҳақиқати», 1955, 21 май.
- Ризаева К. Ўзбек прозасида бадий образ яратиб маҳоратининг баъзи масалалари, «Шарқ юлдузи», 1958, № 7.

- Ризаева К. Ўзбек прозасида аёллар образи. «Шарқ юлдузи», 1957, № 9.
- Юсупов И. Ойбек билан олти кун. «Шарқ юлдузи», 1965, № 9.
- Салоҳ Х. Наъматак. «Шарқ юлдузи», 1965, № 9.
- Самадов Қ. Давр талқини. «Шарқ юлдузи». 1969, № 1.
- Самадов Қ. Воқелик ва бадий сўз. «Шарқ юлдузи», 1970, № 1.
- Саримсоқов П. Атоқли ёзувчи, «Шарқ юлдузи», 1946, № 7—8.
- Султонов Иззат. Ҳаётбахш шабадалар, «Қизил Ўзбекистон», 1950, 6 апрель.
- Турсунов Ж. Покистон ҳақида повесть, «Шарқ юлдузи», 1958, № 10.
- Турсунов Ж. Совет Армияси қаҳрамонлигининг бадий ифодаси, «Шарқ юлдузи», 1959, № 6.
- Шайхзода М. Адибнинг ютуғи, «Еш ленинчи», 1941, 23 май.
- Шайхзода М. Тирик Алишер, «Қизил Ўзбекистон», 1944, 10 декабрь.
- Шарипов Жуманиёз. Шеъринг таржиманинг баъзи масалалари, Тошкент, 1959.
- Шоабдурахмонов Ш. Ойбек романларининг тили, «Шарқ юлдузи», 1955, № 10.
- Қўшжонов М. Бадий асар композицияси ҳақида мулоҳазалар, «Ўзбекистон маданияти», 1958, 12, 16, 19 март.
- Қўшжонов М. Нур қидирувчилар ҳақида қисса, «Уқитувчилар газетаси», 1958, 30 сентябрь.
- Қўшжонов М. Ойбек романларида конфликт ва характер. «Ўзбек адабиёти масалалари», Тошкент, 1959.
- Қўшжонов М. «Қутлуғ қон» романининг сюжети ва композицияси, «Ўзбекистон маданияти», 1957, 16 март.
- Қўшжонов М. «Эшитинг, шеър ўқийман!..» (Ижодий портрет.) «Шарқ юлдузи», 1967, № 4.

МУНДАРИЖА

ОЙБЕКНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИ ЎРГАНИШ

1. Ойбекнинг ёшлиги, дастлабки ижоди ва «Машъала» тўплами.	3
2. Ойбекнинг поэмалари	10
3. Ойбекнинг Улуғ Батан уруши ва урушдан кейинги тинч қурилиш давридаги ижоди	18

«ҚУТЛУҒ ҚОН» РОМАНИНИ ЎРГАНИШ

1. Романнинг ғоявий мазмунини ўрганиш	29
2. Романдаги образларни ўрганиш.	42
Йўлчи образи (43). Ермат образи (65). Гулнор образи (68). Гулсум-биби (72). Унсин (73). Йўлчининг фикрдошлари (73). Шоқосим (73). Қамбар (74). Уроз (75). Қоратой (76). Шоқир ота (77). Салбий образлар (78). Мирзакаримбой (78). Ҳакимбойвачча (82). Салимбойвачча (82). Тантибойвачча (83). Фазлиддин (84). Нури (84). Абдишукур (85).	
3. «Қутлуғ қон» романининг композицияси ва бадиий хусусиятларини ўрганиш	87
Композиция (87). Портрет (98). Пейзаж (104). Персонажларнинг нутқи (112).	

СИНФДАН ВА МАКТАБДАН ТАШҚАРИ ИШЛАР

1. Синфдан ташқари ўқиш учун тавсия этилган асарлар юзасидан суҳбат.	116
2. Синфдан ташқари адабий машғулотлар	122
Адабий кеча (122). Адабий мунозара (124). «Қутлуғ қон» саҳнада ва экранда (128). Такрорлаш ва ёзма ишлар	132
Илова	147
Библиография	148

На узбекском языке

Карим Джураев

**ИЗУЧЕНИЕ ЖИЗНИ
И ТВОРЧЕСТВА АЙБЕКА**

Методическое руководство для учителей

Второе, дополненное издание

*Издательство «Ўқитувчи»,
Ташкент — 1974*

Редактор *Х. Ҳайитметов*
Рассом *В. Ворхова*
Бадний редактор *П. А. Бродский*
Техредактор *Н. Сибгатуллина, Т. Скиба*
Корректор *Ж. Нуриддинова*

Теришга берилли 7/II-1974 й. Босишга рухсат
этилди 30/Х-1974 й. Қогоз № 1. 60×90 1/16.
Физ. б. л. 9,5. Нашр. л 9,67. Тиражи 10000.
P09642

„Ўқитувчи“ нашриети. Тошкент, Навоий кў-
часи, 30. Шартнома 1:6-73. Баҳоси 37 т.
Муқоваси 10 т.

ЎзССР Министрлар Советининг Нашриётлар,
полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат
комитетининг 1- босмахонаси. Тошкент,
Ҳамза кучаси, 21. 1974 й. Зак № 478.

Типография № 1 Государственного Комитета
Совета Министров УзССР по делам издаге-
льств, полиграфии и книжной торговли.
Ташкент, ул. Хамзы, 21.